

А. БОГДАНОВ

КОРОТКИЙ ВИКЛАД
ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ВИДАНЕ УКРАЇНСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В АМЕРИЦІ

2018

J. C.

77p

df 14

2008

I.D.

А. БОГДАНОВ.

КОРОТКИЙ ВИКЛАД
Політичної Економії

Перевів М. Д.

9176

ВИДАНЕ УКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В АМЕРИЦІ.

1920.

ЛНБ им. В. Стефановича
Б 60763

P.M.

Загальні поняття.

1. Означенє політичної економії.

В процесі розвитку людськості боротьба людей за істнованє стає ся щораз то більше свідомою і суспільною.

Свідомою боротьбою за істнованє, або коротше працею називаємо затрату людської енергії для означеної, з гори знаної цілі. Ціль та завсїгди полягає в заспокоїню якоїсь людської потреби. Сли ходить о заспокоєнє лиш особистої потреби працюючого, то тоді маємо працю “індивідуально корисну”. Такою є приміром праця чоловіка, коли він їсть або убирає ся. Такою формою праці політична економія не займає ся. Політична економія інтересує ся лиш “суспільно корисною” працею, то є такою, котра змїряє не лиш до заспокоєня особистих потреб працюючого, але також потреб суспільних, на користь суспільної цілості, якої членом є працюючий. При тім зовсім обоятним є, чи чоловік свідомо стремить до того, щоб принести користь иншим людям, чи може се впливає незалежно від его прямих, безпосередних цілій: навіть тоді, коли невільник працює на те, щоби оминуту бука, або наємний робітник — щоби ратувати себе від голодової смерті, — помимо того їх праця є суспільно корисною, сли она дійсно причинює ся до заспокоєня потреб других людей.

Не застановляючи ся над родами потреб, політична економія називає суспільно корисною кожду працю потрібну для суспільности, без згляду на се, чи она заспокоює

найконечніші потреби, чи потреби другорядні, природні, чи може штучні: під тим зглядом не розрізняєсь праці рільника від праці золотника, учителя від служачого.

Цілком в тім самім значіню, що і висказ “суспільно корисна праця” ми будемо уживати виразу “продукція”.

В процесі продукції наука відріжнює дві сторони: технічну і суспільну.

Продукція є це боротьба людей з окружаючою їх природою. В тій боротьбі чоловік безпосередно впливає на природу, і при помочи її предметів і сил, перетворює її на свою користь. Безпосередні зносини працюючого з окружаючою природою становить технічну сторону продукції. Она є предметом технічних наук (механіка, технологія) і природничих (математика, фізика, хемія і біологія).

Суспільною стороною продукції є зносини, в які чоловік, продукуючи, вступає зглядом других людей. Основні і загальні продукційні відносини висказує ся ясно вже в самій назві “суспільно корисна праця”; люде працюють оден для другого, для суспільної цілости — отже існує межи ними звязь, спільність праці в боротьбі з природою. Ті загальні відносини в різних случаях приймають різні форми, які спроваджують ся до кількох засадничих форм: просте співробітництво, коли робітники спільно виконують однакову працю; поділ праці, коли різні часті одного і того самого продукційного процесу виконують ся окремими робітниками; залежність (особливий випадок поділу праці), коли оден чоловік виповнює прикази другого.

Засадничим предметом політичної економії є суспільна сторона продукції — то є, відносини помежи людьми, а не технічна, не відносини чоловіка до окружаючої природи.

В науці від давна вкоринив ся поділ суспільно-корисної праці на “продукційну” і “не продукційну”. Продукційною називають працю, яка витворює матеріяльно корисні предмети. Непродукційною — працю, яка не дає матеріяльної користі; примір: праця фаб-

ричного робітника і праці лектора. З огляду на такий поділ ціла пр. індустрія транспортна, помимо її величезного безпосереднього впливу на матеріяльне житє суспільности, мусіла бути зачислена до праці непродукційної. Того рода поділу не можна назвати науковим. Можна его інакше зформувати, науково більше вдоволяючо: називати продукційною кожду суспільно корисну працю, яка витворює матеріяльні зміни в окружуючій нас природі. Тоді не будем мати таких противорічей, як передше з транспортною індустрією. Але тоді само відріжненє зникає. Кожду суспільно корисну працю треба вважати за продукційну, бо жадна праця не може бути суспільно корисною, доки она не зматеріялізує ся, доки не витворить матеріяльних змін в окружуючій природі; праця письменника впливає на психіку людей лишень за помічю матеріяльної рукописи або книжки, праця лектора є корисною для слухачів тому, що до їх ушей доходять воздушні звукові філі ним порушувані, то є, матеріяльні зміни в атмосфері і т. п.

Розріжнюване продукційної і непродукційної праці грало давнійше важну ролу в науці: в обсяг політичної економії входили лиш ті людські чинности, які повстають в крузі “продукційної” праці. Але колиб навіть було можна, надати тому відріжнюваню точну і ясну форму, то і тоді нема можливости, щоби оно було позиточне для науки, для розслідженя явищ, які повстають згідно з законом. Розходить ся тут не лиш о велику нестійність сего поділу, тому що він вже за старий, але о те, що до науки чисто суспільної, до науки про відносини межі людьми вносить ся чужо для неї точку опертя, означуючи границі тої науки природними прикметами р і ч и й, їх матеріяльністю, або нематеріяльністю. Тимчасом відносини серед людей в суспільній праці можуть прибирати зовсім однакові форми так при продукції матеріяльних як і нематеріяльних предметів. А вкінци, яка наука, окрім

наук економічних могла би зайняти ся розслідом відносин спільної праці, які лучать “непродукційних” суспільних робітників з собою і з “продукційними” робітниками?

З суспільною стороною продукції, — неначеб то єї доповнене — є звязаний нероздільно поділ.

Особисте зуживаня лежить поза обсягом політичної економії — яка є наукою суспільною — і належить до науки о людськїм організмі (фізіології). Але процес продукції не міг би бути суспільно корисним, слиб єго вислід, єго матеріяльні і нематеріяльні продукти, не були ділені в який небудь спосіб межи членами суспільства для їх особистого (індивідуального) зужитя. В той спосіб межи суспільною продукцією а індивідуальним зужитєм лежить поділ, то є, суспільний процес, через котрий продукт праці переходить до споживаючого.

Процес поділу складає ся з ріжного рода відносин межи людьми. Але суть тих відносин є всюди одна і та сама: від даної хвилі одиниця зачинає уважати продукт суспільної праці за “свій”, то є, за предмет свого особистого зужитя, а иньші члени суспільства годять ся на те.

Ріжнородні форми поділу зводять ся до двох основних типів: перше, поділ безпосередний, або з організований, коли воля, одної особи або суспільности, визначає участь в суспільній продукції для поодиноких осіб, прим. коли властитель невільників, присвоюючи собі весь продукт праці невільників, уділював з него невільникам необхідні средства поживи, або коли старшина родової суспільности (начальник роду) розділяв споживчі предмети помежи єї членами; друге, поділ посередний або незорганізований, або обмін, коли суспільний продукт в дорозі до споживаючого переходить ряд процесів виміни переходячи на власність ріжних людей з окрема, прим. при помочи купна і продажі продукт переходить від фабриканта до гуртового купця, від гуртового до дрібних, а доперва від них до справжнього споживця.

Звичайно науку о обміні відріжнюють від науки о розповсюднюваню, як осібний, віддільний предмет політичної економії. Нема до сего достаточних причин: обмін є особливною формою поділу історично перехідною; она повстає на певній ступени розвитку і гине також на певній ступени історичного розвитку. Зазначаючи докладно обсяг політичної економії, треба отже сказати, що се є наука про суспільні відносини праці і поділу.

Булоб достаточо сказати, що політична економія є наука о відносинах п р о д у к ц і ї. Поділ є предметом політичної економії лиш о стілько, о скілько він нероздільно звязаний з продукцією, значить, є неначе другою єї стороною. Сли одна кляса має знаряди і матеріали для праці, а друга лиш свою робочу силу, то се є відносини поділу, але рівночасно відносини п р о д у к ц і ї н і, бо се означає панованє одної кляси над другою в процесі праці. Взагалі п о д і л, який є предметом політичної економії, є поділом условин продукції; оден і другий ряд відносин є для політичної економії нероздільною цілостію.

Суспільні відносини не є чимось сталим, незмінним: они змінюють ся безнастанно, так само, як все проче в природі. В тих змінах проявляє ся або поступ або упадок суспільних сил, побіда суспільности над природою, або пророди над суспільством. Був час, коли люде жили в малих тісних громадах, незалежних одна від другої. Відносини продукції були тоді дуже ограничені і нескмпліковані, а відносини поділу спроваджували ся до звичайного ділення; тепер людські суспільности є величезні, економічні відносини скомпліковані до найвисшої ступени; але межі минувшиною і теперішностію тягне ся непереривний ланцух розвитку. Лучало ся також, що сили людскости в боротьбі з природою падали, суспільні звязи розривали ся, економічні зносини зменшували ся і упрощували ся; в тім случаю наука мусить розсліджувати инь-

ний безперервний ланцух переміни, не ланцух розвитку, але упадку, деградації. В питаннях розвитку і упадку за-ключає ся ціла вага науки, бо наука є одним з знарядів людскости в боротьбі за жите, за розвиток.

Тепер можемо закінчити характеристику політичної економії: є то наука, що займає ся розслідом суспільних відносин продукції і поділу в їх перемінах, в розвитку і упадку.

Тою дефініцією є зачеркнений в головнійших точках дальший порядок викладу.

2. Продукція.

Зачнемо від пояснення декотрих основних засад продукції як цілости, не відділюючи поки що її технічної сторони від суспільної.

Ті основні засади вже дещо можна пізнати з самої дефініції продукції, як суспільно корисної праці.

Праця є се зуживанє людської енергії в означенім часі. Є отже зрозумілим, що наперед треба пояснити: перше, в якій цілі і в яким напрямі уживає ся енергії (“якість” суспільно хосенної праці); друге, як багато її зуживає ся (“скількість” суспільно хосенної праці); третє, о скільки она осягає свою ціль (“продуктивність”, “видатність” праці).

а) Якість суспільно хосенної праці.

Сли оден чоловік займає ся управою рілі, другий перетоплюванєм металів, а третій наукою дітей і т. д., то кождий з них в своїм занятю стремить до иньшої безпосередної ціли, тратить енергію в зовсім иньнім напрямі, як другі. Той ріжний напрям праці зазначає ся як ріжна “її якість”.

Якість праці в кождім поодинокім случаю залежить від трех условин: перше, від потреб працюючого і від

его змагань; друге, від зверхних средств праці, які він має до розпорядимости; третє, від его робочої сили. Дикий чоловік відчуває потребу прикрити тіло від зима; побіч себе він знаходить острій камінь і звіря з теплим футром; вкінці організм дикуна має наклін до наглих, сильних, добре вимірених простих рухів. Тими елементами означає ся вповні якість праці, яка в данім випадку буде виконана: первісне польоване на звіра для здобуття его фўтра.

В політичній економії розходить ся лиш о продукцію, то є, о працю суспільну; тому висловлена повище думка прибирає слїдуючу форму: в продукції якість праці ріжних людей означає ся: перше, суспільними потребами; друге, суспільними средствами продукції; третє, цілою системою робочих сил в суспільности.

Характер і розмір суспільних потреб є залежні від всего попередного розвитку суспільства; европейське суспільство має зовсім інші потреби, ширші, більше зложені і ріжнородні, ніж суспільство папуасів. В міру того як розвиває ся сила суспільства в боротьбі з природою, ростуть його потреби.

Средствами продукції є матеріал і знаряди, взагалі предмети окржаючої природи, на котрі є зпрямована людська праця. В декотрих случаях ті средства продукції дає нам природа готові, (як прим. дерева вічних лісів, які обробляє рубач, желізна руда, що служить за матеріал для гірника, острій кремїнь, як знарядь дикуна). В инних случаях витворці (робітники) мають до діла з природними складниками опрацьованими вже передше, прим. з желізом добутим з руди, з машиною зробленою з желіза. Весь той ряд случаїв відповідає взагалі більшій комплікації, висшому розвитку суспільної продукції.

Ріжниця межи “матеріалом” а “знарядем” має значіне в політичній економії. Часто стрічаємо ся з неясними дефїніціями, опертими лиш на грі слів: прим. кажуть, що матеріалом є те, на д ч им працює ся; знарядем є те, з п о м о ч і ю чого працює ся, а се

значить те саме, як би ми сказали: матеріал є матеріалом а знарядь є знарядем. В практиці ріжниця межі двома родами средств продукції є слїдуюча. Матеріал, який перейшов через оден процес продукції, улягає такій великій зміні, що він вже не уважає ся за те саме, чим був передше і вже не надає ся до попереднього ужитку; сли певну скількість бавовни раз спряли, то вже не можна прясти єї другий раз; сли вуголь спалив ся, вже не мож палити ним другий раз. Противно, знарядь, уживане раз при праці, остає ся дальше тим самим знарядем і надає ся знова до попереднього ужитку (очевидно, до певної степені): машина, яка днесь спряла певну скількість бавовни, може служити до тої самої ціли і завтра і позавтра, аж доки не зужие ся.

Третим елементом, яким означає ся якість суспільної праці поодиноких робітників, є система робочих сил суспільства. Сей вираз означає суму робочих сил в їх утверджених, дійсних взаїмних відносинах. Первісна суспільність, що складає ся з кількадесять осіб, не може розвинути в себе такої ріжnorodности праці під зглядом якости, як пізнійше суспільство, обширнійше. В первіснім суспільстві майже не істнують “спеціальности”; праця одного чоловіка мало що ріжнить ся від праці другого, але в новочаснім суспільстві, з розгалуженою продукцією, скількість “спеціальностей” числить ся на тисячі.

Отже істнують ріжні роди суспільної праці під зглядом якости, або, иньшими словами, енергія суспільної праці зуживає ся в окружуючій природі в ріжних напрямках. Однак люде твердять, що можна порівнувати і найменш подібні роди праці після їх скількості; говорить ся, прим., що той а той коваль працює більше, ніж той а той швець, що якась книжка коштувала більше праці, ніж машина і т. п. І се є зовсім природне тому, що кожда праця взагалі є утратою первнів людського мозгу, нервів, мязів

і крові, — утратою, яку можна порівнювати з іншою утратою після скількості, не залежно від того, на що вона є спрямована: на оброблене дерева чи заліза, на управу рілі чи дитячих голів.

В той спосіб повстає проблем скількості суспільної праці.

б) Скількість суспільної праці.

1. Скількість робочої енергії, яку суспільство тратить в боротьбі за існування, обмежує ся передовсім розміром самого суспільства, скількістю робочих сил. Первісне комуністичне суспільство, що складало ся з кількадесять, чи кілька сот осіб, мусіло з konieczности затрачувати яких десять тисяч разів менше праці, ніж багато-мільйонне капіталістичне суспільство.

Але обчислюючи скількість праці, якою розпоряджає суспільство, треба окрім загального числа членів суспільства взяти під увагу ще деякі інші згляди.

Не всі члени суспільности є однаково здібні до праці. Діти і старці є злими робітниками, або зовсім не є робітниками. Після фізіологічних даних, нормальний робочий вік треба менше більше числити від 15 до 60 літ. В віці від 25 до 45 літ чоловік розпоряджає найбільшою енергією праці. В той спосіб склад суспільства після віку в однім випадку є більше сприяючий боротьбі за існування, в другім менше. В часі великої смертності мало людей сягає віку найбільшої сили, отже тоді переважає дитячий, неробочий вік. В тім самім напрямі ділає також велике число уродин, яке звичайно дає ся завважити побіч збільшеної смертності.

Хорий чоловік працює мало або зовсім не працює. Хоровитість робочої людности зменшує скількість суспільної праці.

І смертність і число уродин, і хоровитість продукуючих членів суспільства змінює ся відповідно до цілої суми суспільних условин, а передовсім, до матеріального

окруження життя робітників: чим гірше відживлює ся, чим більше працює робоча людність, чим менш гігієнічні є внутрішні обставини праці, прим. уряджене робітні, — тим більше хоріб, тим низша пересічна довжина життя. Чим більш безладно є змішана праця дітей з працею дорослих мужчин і женцин, тим скорше заключають ся подружя серед робочої людности, яка передвчасно втягає ся в полове житє; чим більший уділ беруть діти, в суспільстві з наємною працею, в продукції, тим скорше множить ся працююча кляса, бо діти скорше перестають бути тягарем для родичів...

Дальше, з причини деяких, чисто суспільних умовин, не всі члени суспільства, здібні до суспільно корисної праці, дійсно беруть в ній участь. Одні, не беручи участі в продукції, мають можливість брати участь в суспільнім поділі і займають ся лиш індивідуально корисною працею, то є, працею споживання, інші находять ся поза обсягом так продукції, як і поділу... Обі групи зменшують скількість суспільних робітників і, через те саме, скількість суспільної праці.

2. Довгота часу, яку кожний робітник посвячує продукції, має очевидно величезний вплив на загальну скількість праці. Чим більше робочих днів і годин в робочім дні, тим більш, на перший погляд, повинно бути суспільної праці.

3. Але тут в наших дослідах стрічаємо ся з третою, дуже важною умовиною, якою є — напружене, інтензивність праці. В протягу одної години робітник може стратити більше або менше робочої сили, може витворити більшу або меншу скількість праці. Припустім, що двох робітників працює при копаню землі з однаковими знарядами, при однаковім успосібленю; оден з них викопає через одну годину 2 кубічні метри землі, а другий лиш 1 метер кубічний; річ ясна, що перший видає більше робочої енергії, працює інтензивнійше.

Скількисть суспільної праці є тим більша чим висша є інтензивність робітників, яка залежить від многих ріжнородних условин, що означують ся степенем суспільного розвитку.

Перший ряд условин лежить в організмі робітника, є то єго сила, здоров'є, при звичаєнє до енергічної, безпереривної праці.

Задовгий робочий день підриває сили робітника, шкодить єго здоров'ю і зменшує в той спосіб інтензивність праці. Тому то рівночасно зі скороченем робочого дня звичайно показує ся, що помимо того скількисть праці збільшує ся, або що найменше остає та сама: 12-годинний робочий день містить в собі більшу скількисть праці, ніж 14—15-годинний, 10-годинний більше, як 12-годинний. На основі деяких даних можна судити, що навіть 8-годинний робочий день при добрих житєвих условинах може мати в собі більшу скількисть праці, як 10-годинний.

Загально звісним фактом є, що до інтензивности праці є потрібне при звичаєнє. На таким при звичаєнє передовсім полягає велика інтензивність англійських робітників. Она зростала там через цілий ряд поколінь, при чім кожде слідуєще покоління розвивало єї дальше, ніж попереднє.

Одним з важних первнів сили робітника є єго інтелігенція, хоч вплив єї на інтензивність праці на перший погляд не видний.

Кожда праця є передовсім утратою нервової енергії: а висша інтелігенція взагалі звязана із здібністю нервної системи до видаваня більшої скількисти енергії. Дятого то при низкій інтелігенції робітничої класи дає ся завважити пересічно мала інтензивність праці. Найбільшою інтензивністю праці відзначають ся американські робітники, які є найбільш умово розвинені; опісля слідуєть англійські робітники. Російські робітники стоять під одним і другим зглядом значно низше від Європейців; Хінці стоять ще низше від Росіян.

Інші умовини інтензивности праці заключають ся в способі продукції. Прим. при машиновій продукції робітник залежить від машини і тому він змушений держати крок разом з нею. Отже тут можна збільшити інтензивність праці прискорюючи рух машини.

На третім місці є правні і ідейні умовини праці. Межи ними першенство має свобода праці і поважанє для неї в суспільстві.

Праця під примусом, під батогом вартує дуже мало: в тім случаю чоловік не працює ніколи з цілою енергією, до якої він спосібний. Такою була праця невільників в старинних віках, такою була ще недавно праця підданих у нас. Пересічно невільник видає половину тої енергії, яку він міг би видати без шкоди для себе. О тім знали давно властители невільників. Дуже часто найважнійшу роботу віддавали вони вільним наймленим робітникам, не довіряючи енергії праці своїх невільників. Чим тяжша неволя, чим бруталнійша є форма, тим менша інтензивність праці невільників.

Таке самісіньке значінє має поважанє суспільства для праці, яке загально іде в парі з дійсною свободою праці.

Так отже скількість суспільно хосенної праці означає ся вповні слідующими елементами:

- 1) Числом продукційних робітників.
- 2) Пересічною довготою часу праці.
- 3) Пересічною інтензивністю праці.

в) Продуктивність праці.

Коли два робітники працюють з однаковою енергією, а мимо того в однаковім часі оден всеє зробити більше від другого, то очевидно, ріжною є видатність їх праці, або, як принято говорити, єї продуктивність.

Умовини, від яких залежить в поодиноких случаях продуктивність праці є безчисленні і дуже ріжнородні:

також тут належить не лиш ціла сума теперішних умовин суспільного життя але також цілий його попередній розвиток.

Однак ті умовини можна поділити для легшого розсліду на кілька груп, з котрих кожду можемо зхарактеризувати лиш в найзагальніших чертах. Ті основні групи є слідуєчі:

Перше, безпосередні умовини отружаючої природи. Від них головно залежить продуктивність праці в рільництві і в гірництві; а також, хоч в меншій мірі, і висших галузях продукції.

Друге, техніка — ступінь досконалости средств і способів праці, уровень технічного вишколення і заводової зручности.

Трете, суспільна організація продукції — співробітництво, поділ праці і т. д.

1) Чим більше готового матеріялу і сил дає чоловікови природа, тим більш продуктивна є його праця. Докладно розбирати вплив природних обставин на видатність суспільної праці не належить до політичної економії, але є се річю науки о матеріяльній культурі. В сім місци можемо лиш навести кілька примірів, які наглядно показують нам той вплив

Передівсім клімат — степень тепла і вогкости в атмосфері. Кождй рости, кождому звірату є потрібна певна воздушна температура, без котрої жити не можна. В північній полові Росії шпениця не росте зовсім, жито ще росте, але лихо. На полудни є досить тепла для повного розвитку і дозрівання шпениці і жита; очивидно, праця рільника буде тут більш продуктивна, як де инде.

Вогкість, так як тепло, має особливо велике значіне для рільництва. В степовім пасі полудневої Росії клімат є теплий і ґрунт урожайний, але в воздуху є за мало вогкости, і звідти часта посуха, а разом з нею і неурожай.

Дальше, склад земської шкаралупи, іменно її горішних верств. Від того складу залежить урожайність землі і її мінеральні богацтва, а з тим продук-

тивність праці в рільництві і гірництві, в індустрії видобуваючій. А від матеріалів, яких достарчує індустрія видобуваюча, в великій мірі залежить продуктивність праці суспільної в інших напрямках.

Опісля, уклад поверхні землі — розклад океанів, рік, гір і т. д. Всі ті природні умовини мають величезний, але переважно посередній вплив на продуктивність праці. Іменно від укладу поверхні землі залежить, чи зносини межі людьми є легкі, чи трудніші, а взаємні зносини межі людьми грають дуже важну ролю в розвитку продукції: перше, люде, що сходять ся одні з другими, вчасть ся одні від других кращого способу продукції; друге, они вимінюють свої продукти на інші і в наслідок того мають можливість понехати ті галузи продукції, які з огляду на місцеві умовини вимагають занадто великого накладу праці, а розширити ті галузи, в котрих праця є більш продуктивна.

В Европі надморські краї — Греція і Італія — найскорше розвинули продуктивність праці, головно завдяки тому, що Середземне море зближувало їх з народами Азії і Африки; моря і ріки взагалі зближують людей і через те улєкшують підвиспєня продуктивности праці. При тім велике значінє мають такі річи, як будова берегів і їх доступність, замерзанє моря і рік в зимі, напрям рік, їх сплавність і т. д. Знова гори, які розділюють людей і утруднюють комунікацію, повздержують розвій продуктивности праці. Таку саму ролю грали моря, доки не розвинуло ся мореплавство.

Розбираючи вплив безпосередних внішних обставин природи на продуктивність суспільної праці в найзагальніших чертах, треба зазначити слідуєче: чим більше дає людям природа, тим легчою, вигіднішою є людська праця. Однак, надзвичайна щедрість природи не на всіх ступінях культури виходить на хосєн для розвитку продуктивности праці: в многих случаях она ділас подібно, як надмірне убожество природи.

Здобуваючи средства до життя при мінімальній затраті сил, чоловік не має потреби розвивати суспільної праці, і зовсім природно, що вона не розвиває ся. В підзворотникових краях Африки росте цукрове "сорго". Одна така рослина живить родину через цілий день. Коли мешканець того краю зужне лиш кілька днів в році на засаджене 400 таких рослин, то вже має він забезпечене житє і для себе і для своєї родини. З огляду на так малу спонуку до праці є неможливий значний поступ в продукції.

В осередку занадто убогої природи також зле розвиває ся продуктивність праці, хоч з інших причин. Тут треба все тратити всі сили на здобутє найконечнійших житєвих потреб. Будова теплогo помешканя, приготоване теплої одежі вимагають від мешканця Гренляндії багато надмірної праці, від якої мешканець теплих країв є вільний. Першому потреба також далеко більше поживи, і більш поживної. Він мусить добувати з природи далеко більше ніж мешканець полудня, а тимчасом при однаковім накладі праці дає она єму значно менше користи. Вічно напружує він всі свої сили, щоби здобути хоч що небудь, і жиє безнастанно під грозою смерти. Ані ум єго, ані тіло не мають можности розвивати ся.

Надмірно богата і надмірно убога природа ділають на цілу людську суспільність так само, як багатство одержане без праці з одної сторони і нужда без виходу з другої сторони — на поодиноких людей. Чи то природа дає чоловікови за багато, чи праця других людей; чи убога природа підриває єго енергію, чи то убожество допроваджує до немочи — в всіх тих випадках повний розвиток сил є неможливий.

До сего часу найлучші условини розвитку мають краї в уміркованій полосі. Природа не є тут ані занадто щедра, ані занадто скупа: чоловік мусить багато працювати, а однак не так дуже, щоб праця єго нищила.

Історія виказує, що перші великі кроки в розвитку продукції, перші зародки культури повстали в горячих краях з багатою природою — в Індиях, в Мезопотамії, Є-

гшті і т. д. Причина того є зрозуміла: мешканці тих країв мали завсїгди досить свобідного часу, бо здобувати средства до житя приходило ся їм дуже легко. Але ті початки культури розвивали ся лиш до певної не дуже високої ступени: опісля слїдував застій. Народи уміркованої полоси переймали культуру від народів горячих країв і розвивали єї дальше. І в наших часах продуктивність праці і ціла культура взагалі стоять найвише в краях уміркованої полоси, в Європі і в Північній Америці.

Природні обставини ніколи не лишають ся раз на все однаковими. Они змінюють ся, а при тім, очевидно, змінєє ся їх вплив на продуктивність праці.

Зміни в природі можна поділити після їх походження, на два ряди: перше, зміни можна сказати, самодільні, які повстають під впливом сил природи; друге, зміни викликані діяльністю чоловіка.

а) Природні обставини змінюють ся самі в собі дуже поволи. В наслідок діланя геологічних сил поверхня землі в однім місці підносить ся, в другім обнижує ся, творять ся нові гори і острови; море змінює положенє і глибину. Але все те діє ся звичайно в протягу десятков, соток тисячів літ. Скорше повстають зміни в руслі рік. Під впливом ріжних сил они змінюють свої русла, підмивають давні береги. І так ріка Сир-Дарія, яка впадає тепер лиш до Аральського озера, перед кілька тисячами літ впадала одним раменем до Каспійського моря. Часто ріки творять острівці з намулу і піску. Більша часть Голяндії зістала утворена в протягу 2—3 тисячів літ з напливних верств, принесених впливами ріки Рену. Змінює ся також, хоч дуже поволи і клімат. Відомо прим. з геології, що колись перед богато тисячами літ, клімат Европи був богато зимнійший як тепер, менше більше такий, як тепер і клімат Сибіру. На основі викопаних костий і камінних знарядів приходимо до заключеня, що тоді жив чоловік в Європі. Строга окружаюча природа в тім часі з певністю була великою перешкодою для розвитку продуктивности праці.

Взагалі, для тих коротких періодів суспільного розвитку, якими займає ся сучасна політична економія, такі повільні зміни природних обставин майже не мають жадного значіння.

Виймовко лучають ся скорі, наглі перевороти в природі. Землетрясеня, вибухи вульканів, впливи рік, часом в протягу кількох годин, а навіть кількох мінут, витворюють великі зміни на поверхні землі. Подібні катастрофи мають часом великий вплив на розвиток суспільної праці, хоч лиш відємний по причині знищення, яких они є причиною.

б) Від часу як суспільна праця в своїм розвитку чим раз частійше відносить побіду над природою, від того часу сама природа улягає очевидній зміні, і то в щораз то більшій степені, під впливом діяльності чоловіка. Часом та діяльність провадить до поліпшення, часом до погіршення природних обставин. Можнаби навести дуже багато примірів одного і другого роду.

В наслідок вирубування лісів клімат стає ся сухший і нерівномірний: морози зимою і спека літом є сильніші; посухи приходять частійше; ріки стають ся плитні. Висушуване багна поліпшує ґрунт, робить його урожайнішим, і поліпшує клімат, робить його здоровішим. Нерозумна управа рілі погіршує ґрунт, вичерпує його.

Поглоблюючи ріки, злучуючи їх за помічю каналів, люде поліпшили значно водні дороги. Через побудоване тисяч-верстових желізних доріг зближено місцевости, межі якими комунікація була дуже трудна через їх далеке віддалене одних від других. Дуже часто перетинає ся тунелями цілі гори, які перешкаджають злуці. В той спосіб перетято в двох місцях (Монтценіс і Св. Готарда) Альпи — найвищий ланцух гір в Европі. Викопане Суезкого каналу злучило розділені передше просторони двох океанів, Індійського і Атлантийського, і зблизило о кілька тисяч верств до Европи Полудневу і Східну Азію.

До того дійшла в нашій добі здібність суспільного чоловіка до зміни обставин окружаючої природи, така є єго

влада над природою. Чим даліше йде поступ людської праці, тим сильнішим і тим хосеннішим для чоловіка стає ся вплив діяльності чоловіка на природу.

Зростаюча влада суспільства над природою виявляє ся безпосередно в удосконаленю средств боротьби з природою і в умілости користати з них, то є, в розвитку техніки.

2) Без знарядів, голими руками чоловік може зробити дуже мало, — отже чим досконаліїші знаряди, тим продуктивніша праця.

Щоби стяти невеличке деревце камінним топором нашого пра-прадіда, треба було з певністю не менше як години праці. Бронзові знаряди, які в Європі слідували по камінних, були вже далеко догідніші: уживаючи бронзового топора можна було працювати 2—3 рази скорше ніж камінним топором. Але і бронзові знаряди не є досить тверді, они дуже скоро затуплюють ся і ломлять ся. Уживаючи при праці нашої сталеві сокири, працює ся продуктивніше, бо зуживає ся менше часу для осягнення однакових результатів.

Найбільш досконалою формою знарядів є машина. Машина збільшують продуктивність людської праці десятки, сотки разів.

Так само як якість знарядів, так і якість матеріалів продукції має велике значіне для продуктивности праці. Вибір з помежи достарчуваних природою матеріалів найлучшого, найдогіднішого, найтревалійшого і легкого до оброблення, в многих случаях заощаджує багато праці.

Побіч знарядів і матеріалу нерозлучним елементом суспільної техніки є деякі обставини, які лежать в самім організмі робітника: заводова зручність, при звичаєня до даного рода праці — взагалі уміість користаня з средств ствах продукції, тим продуктивніша є праця; робітник робить менше непотрібних, безцільних рухів, які в меншій робить меше непотрібних, безцільних рухів, які в меншій або більшій степені товаришать кожній праці — менше

пеує ся матеріялу, менше знарядів зуживає ся і т. д. Для поединчого робітника така умілість є вислідом науки і вправи. А з суспільної точки погляду она є вислідом цілого попереджаючого історичного розвитку суспільства.

Розвиток суспільної техніки є особливо скорий в останніх століттях, коли то ум людський свідомо напружує свої сили в тім напрямі, коли рішачим товчком в поступі продукції є наука. Технічне знанє, оперте на докладнім розуміню сил природи, дає чоловікови незнану досі владу над природою.

Техніка грає особливо важну ролю там, де незалежно від средств продукції она може значно збільшити продуктивність праці. Прим. рільник, що знає коли, де і яке збіже найліпше сіяти, працює завсїгди з найбільшим хісном: він добуває з землі більше, а вичерпує сил менше, ніж той, що не знає того всього.

Техніка могла розвинути ся лиш в суспільстві; лиш в організації чоловік може користати з розвитку техніки.

3) Ступінь продуктивности праця є в сильній зависимости від способу організації продукції, від суспільних відносин праці. Троха дальше ми будем розбирати ту зависимість в загальній звязи з наукою о процесі економічного розвитку; в сїм місци ми обговоримо єї в найзагальніших чертах.

Продуктивність праці збільшує ся перше, в наслідок спільности і, друге, в наслідок поділу праці.

А) Спільність праці, або лучше, просте співробітництво (кооперація) полягає на тім, що кілька людей разом і рівночасно виконують одну і ту саму роботу. Їго вплив на продуктивність праці є слїдуючий:

Перше, співробітництво, навіть в формі простої, внішньої спільности праці впливає на єї продуктивність за помічю психічного настрою працюючих. Працюючи разом з другими, робітник відчуває особливо нервову рухливість, енергічний настрій, який відбиває ся передівсїм на інтензивности праці, але також підвищує

єї продуктивність. 10 людей, працюючи кождий над своєю роботою, але разом, в одній робітні, зроблять в однім дні більше, як оден чоловік в десятиох днях, виконуючи ту саму роботу в самітній кімнаті.

Друге, при спільній праці зменшує ся страта енергії праці на средства продукції: менше виходить на будову, освітленє і огріванє робітні; легше можна зужиткувати віднадки матеріялу, бо більше їх остає ся і т. д. Прим. на будову одної робітні для 20 робітників треба багато менше матеріялу і праці, ніж на будову 10 робітень, одної для двох робітників.

Трете, співробітництво є часто позиточним, а часом конечним, бо оно дає можливість виконати роботу в короткім часі. Припустім, що треба зжати і зпрятати збіже з поля; сли робота буде йшла поволи, то багато зерна висипле ся і часть праці буде страчена непродуктивно, а співробітництво позволяє оминуть того всього.

Четверте, що є особливо важне, співробітництво творить механічну силу мас. Є багато робіт, яких поодинокий чоловік зовсім не може виконати, хоч як довго працював би. Сли потрібно прим. витягнути великий дзвін на дзвіницю, то оден чоловік нічого тут не poradить, сто людей також нічого не зробить, сли будуть працювати оден по другім, тимчасом сто людей разом працюючи можуть дзвін піднести.

Б. Загальна назва поділу праці обнимає в собі цілий ряд ріжних суспільних відносин продукції.

Суспільний поділ праці полягає на тім, що продукція є поділена на осібні господарства або підприємства: одно підприємство займає ся рільництвом, друге — виробом одежі, третє — добуванєм металів, четвєрте — вироблюванєм знарядів і т. д.

Колн такого поділу не було, кожде господарство було змушене виробляти для себе всьо; розуміє ся, розмір такої продукції був малий і розвій єї поступав дуже поволи.

При суспільнім поділі праці кожде підприємство має свою власну менше або більше ограничену сферу продук-

ційної праці. Се дає можливість робітникам набрати зручності і вправи в своїм фаху і витворювати багато більше продуктів, ніж потреба для даного підприємства. Прим. самий швець підре в протягу року дві пари чобіт, а више сто; столяр, що робить домовини, через ціле своє житє не потребує ні одної для себе, а зробить їх кілька сот. Ціла надвишка вироблює ся для других, для суспільности. В оден або другий спосіб продукти підприємств основаних на поділі праці ділять ся межі суспільство і в кождім підприємстві п е р е с і ч н о находить ся далеко більше предметів до зужитя, ніж тоді, колиб оно вєсьо продукувало само для себе.

Технічний поділ є поділом праці в границях поодинокого господарства, поодинокого підприємства. За примір можуть служити фабрики, в котрих матеріал праці переходить через руки кількох робітників, заки опустить робітню в формі скінченого продукту. Оден кує вістре-ножа, другий вигладжує, третій острить, четвєртний точить ручку, пятій приправляє єї до вістря і т. д.

Технічний поділ праці підвиснує єї продуктивність зовсїм так само, як суспільний поділ, і представляє якнайяркійші приміри того. В фабриці шпильок десять робітників при технічнім поділі праці дуже легко вироблять 48.000 шпильок, по 4.800 на одного; підчас коли поодинокій робітник, виконуючи сам вєсьо роботу, заледви мігби зробити кілька штук.

Вплив ріжних родів поділу праці на єї видатність пояснює ся як слїдує. По перше, заощаджує ся багато часу: сли чоловік виконує множество дрібних чинностей одну за другого, він тратить не мало часу на перехід від одного занятя до другого, на допасованє рук до ріжних струментів.

Друге, поділ праці розвиває зручність робітника. Хто виконує безнастанно багато ріжнородних і зложених робіт, той не може виконувати їх так скоро, звинно, чисто, як робітник, що через ціле житє своє виконує не багато простих чинностей.

Вкінці при поділі праці легше робити винаходи і уліпшення в знарядях, працюючи через довгі роки одним і тим самим струментом, легше можна впасти на думку, які в ній треба поробити зміни, щоби найвідповіднійше пристосувати его до роботи. Завдяки тому багато уліпшень зроблено самими робітниками.

3. Суспільна ужиточність і суспільна вартість.

Вислідом продукції є суспільний продукт. Чи є він “матеріяльний”, чи “нематеріяльний”, чи має він одні або другі фізичні або хемічні свійства, се не обходить економічну науку. Она є суспільною наукою і продукт інтересує її о стільки, о скільки він, перше, потрібний для суспільности, і друге, витворений суспільною працею. В той спосіб продукт представляє для неї дві головні прикмети: можливість заспокоювання означеної потреби суспільности, значить, суспільну ужиточність, і утрату суспільної енергії праці на його витворенє, значить суспільну вартість.

Отже продукт представляє нам суспільну ужиточність, сли суспільство потребує його, і то лиш до часу, доки оно його потребує. Сли прим. суспільна потреба хліба не є ще заспокоєна, то хліб представляє високу суспільну ужиточність, але тратить її сейчас, сли его вироблено понад міру дійсно потрібну для суспільства.

Характер суспільної ужиточности є дуже ріжнородний, залежно від того, яку суспільну потребу продукт заспокоює: ужиточність хліба ріжнить ся від ужиточности сокири, книжки наукової, від драматичного твору і т. д. Той характер ужиточности залежить від якости праці зужитої на продукцію: праця рільника, фабричного робітника, учителя, літерата, завдяки ріжній своїй якости, задовольє ріжні суспільні потреби.

Не треба мішати суспільної потреби з сумою особистих потреб членів суспільства. Потреби поодинокі

ких людей часто можуть бути в великій суперечности з потребами суспільности, можуть бути проти-суспільні; такими є, прим., потреби серед непродуктивних елементів суспільства, які не беруть участи в системі суспільно позиточної праці. Потреба суспільна, се потреба продукції, суспільної боротьби з природою. Лиш тоді, коли задоволене особистої потреби є необхідним для піддержання продукції, входить она в склад суспільних потреб. Ніхто особисто не зуживає машин, навозу, желізноі руди і інших средств продукції: але они задовольають суспільні потреби, бо они є потрібні суспільству до продукції. Політична економія взагалі не може займатися і брати собі за предмет безпосередно — особистих потреб людей. Сли она змушена часом діткнути ся їх, то се лиш так, як дотикає она також декотрі не економічні явища, іменно з огляду на їх звязь і вплив на економічні явища.

Суспільна вартість є то скількість енергії праці, яку суспільство тратить на витворене даного продукту. Отже мірить ся єї довготою і інтензивністю праці тих людей, котрі брали участь в витвореню продукту. Сли потрібно 30 годин суспільної праці на те, щоби витворити оден продукт, і 300 годин праці, два рази інтензивнійшої ніж в першім случаю, щоби витворити другий продукт — то, очевидно, суспільна вартість другого продукту, значить зкристалізована в нїм скількість енергії праці, є 20 разів більша, ніж першого.

Суспільна вартість не залежить від того, скілько праці тратить на витворене продукту оден або другий робітник з окрема. Сли в наслідок неумілости або браку необхідних знарядів, або яких інших случайних випадків, робітник зужие на витворене свого продукту більше енергії праці, ніж зуживає ся звичайно в данім суспільстві, то з тої причини суспільна вартість продукту не піднесе ся вище від звичайної. І на відворот, она не буде низшою від звичайної вартости, сли надзвичайна зручність або примі-

нене особливих знарядів, які ще не ввійшли в загальне ужиття в данім суспільстві, дасть можливість робітникови виконати продукт з незвичайно малим накладом праці. Суспільна вартість представляє скількість енергії праці нормально необхідної для витворення продукції при звичайних в данім суспільстві условинах праці.

Отже треба відріжнювати суспільну або нормальну вартість від індивідуальної або випадкової; скількість енергії праці, в загалі необхідної на даній ступени суспільного розвитку, від скількості, зужитої в поодиноких случаях. Для науки економії важною є лиш нормальна вартість: вартістю індивідуальною она може займатися лиш о стільки, о скільки се є необхідним, щоби зрозуміти зміни в нормальній вартості.

Розбираючи зокрема різні роди праці, легко можна зазриміти, що одні з них є більш скомпліковані, другі — простіші. Прим. праця вченого є більше зложена, ніж праця годинникаря, а праця годинникаря більше зложена, ніж праця шевця і т. д. Досліджуючи суспільну вартість продуктів, треба брати під увагу степеь складності праці.

Різні роди праці з їх неоднаковою складністю є вислідом неоднакового образования робітників, отже неоднакового розвитку організмів. Більше зложений рід праці відповідає більшому розвитку, простий рід праці — меншому. І очевидно, більше розвинений організм тратить при роботі в однаковім часі більше енергії праці, ніж менше розвинений. Тому то праця більше скомплікована мусить уважати ся за більшу утрату енергії в порівнянню з працею менше зложеною; перша рівнає ся більшій скількості другої. В той спосіб година праці вченого після скількості утраченої енергії відповідає, може бути, 3 годинам праці механіка і 12 годинам праці незаводового робітника.

Назви “проста праця” будемо уживати дальше на означенє найменше зложеної форми продукційної праці, яка існує в суспільстві. При порівнуванню вартостей проста

праця представляє природну міру, до котрої спроводжує ся більше зложені роди праці. Природною одиницею енергії праці є година простої праці о середній в данім суспільстві інтензивності. Сли продукт витворено в 100 годинах суспільної праці з такою складністю і інтензивністю, що одна година представляє страту енергії рівну 10 годинам інтензивно пересічної простої праці, то суспільна вартість продукту буде виражена в 1000 одиницях праці, і т. д.

Розуміє ся для ріжних суспільностей, що стоять на ріжних ступінях розвитку, така одиниця енергії праці буде дуже ріжною.

Назва “проста праця” примінена тут в дещо иншим значіню, як се було уживане в науці до сего часу. Звичайно під “простою працею” розуміють працю, до котрої був би здібний, без жадного приготованя, пересічний що до сили, здоровля і розвитку, член даного суспільства; є-то понятє дуже відірване і навіть троха не ясне (“без всякого приготованя” нічого не можна зробити).

Яеним є, що в міру зросту продуктивности, видатности праці в певній галузи, до виконаня продукту треба що раз то менше енергії праці — єго вартість суспільна обнижує ся. Математично се треба так представити: суспільна вартість продукту є відворотно пропорціональна до продуктивности праці: єсли послідна побільшить ся в два рази, тоді перша поменшить ся два рази, і на відворот.

Так отже суспільна ужиточність продукту є то єго здібність задоволити суспільну потребу. А суспільна вартість, є то скількість енергії праці, яку продукт повинен коштувати суспільство при звичайних для него услівях продукції.

Назву “суспільна” або “нормальна” вартість часто замінює ся назвою “вартість праці” або прямо “вартість”. Ся послідна назва є найвигідніша, єсли не забуває ся, що ходить тут о суспільну вартість.

Перегляд загальних понять.

1) Політична економія є одною з наук суспільних. Розсліджує она: перше, продукцію, то є суспільно пожиточну працю, іменно єї суспільну сторону — людські відносини; друге, поділ вислуду продукції. Умовини продукції і поділ межи людьми розсліджує вона в їх перемінах — в розвитку і упадку.

2) Основні питання, в відношеню до суспільно пожиточної праці, є якість, скількість і продуктивність праці.

Якість суспільної праці, значить напрям страти енергії праці, є залежний безпосередно: перше, від суспільних потреб; друге, від суспільних средств продукції; третє, від існуючої системи робочих сил суспільства; кожда з тих трох умовин по черзі є залежна від цілої попередної історії суспільства.

Скількість суспільної праці залежить від числа зайятих в продукції робочих сил суспільства, від довготи робочого часу і від інтензивности праці робітників. Знова кождий з тих елементів є в залежности від цілої суми попередних і теперішних умовин суспільних.

Продуктивність суспільної праці залежить: перше, від умовин даних безпосередно через природу, в яких живе суспільство; друге, від уровени технічного розвитку, то є, від умілости користаня з сил природи; третє, від системи суспільних умовин продукції — від розвитку спів-робітництва, поділу праці і т. п.

3) Вислід продукції, то є продукт, посідає незалежно від своїх натуральних прикмет, ще дві суспільні ціхи: суспільну ужиточність і вартість. Суспільна ужиточність полягає на тім, що продукт задоволює якусь суспільну потребу. Суспільна вартість представляє скількість енергії праці, яку суспільство мусить необхідно стратити для втвору продукту. При порівнюваню вартостий продукту одиницею енергії праці є година найпростішої, о пересічній інтензивности праці.

ПОДІЛ І ПОРЯДОК ВИКЛАДУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ.

Суспільні відносини продукції і поділу змінюють ся поступенно, систематично, поволі. Скорих перемін тут нема, ані не можна запримітити виразної границі межи тим, що минуло і тим, що слідує.

А однак розсліджуючи економічне жите якого небудь суспільства, побільшій части можна єго поділити на кілька періодів, які різнять ся межи собою укладом суспільних відносин, хоч они не відграничені виразно від себе.

Найбільший інтерес має для нас, і рівночасно найлучше розсліджений наукою є — шлях розвитку суспільств, які ввійшли в склад “цівілізованої” людськості наших часів.

В засадничих чертах розвиток тих суспільностей є всюди однаковий. До наших часів запримічено два головні періоди розвитку, які в многих случаях відмінно виглядали в подрібностях, але в самій основі були до себе зовсім подібні.

I. Період господарки природної. Єго характеристичні прикмети: слабість суспільного чоловіка в боротьбі з природою, обмежений простір поодиноких суспільних організацій, нескладність суспільних условин, цілковитий брак, або малий розвій обміну, надзвичайна повільність зміни в суспільних формах.

В тім періоді треба відрізнити три ступені:

1) Первісний родовий комунізм: висший ступінь пановання оточуючої природи над чоловіком — брак всякого обезпеченя людського істнованя; організація праці оперта на тісній звязи крови межи людьми; брак визиску.

2) Система патріархально-родова; тут вже існують способи боротьби за існування, які забезпечують життя (рільництво, скотарство); суспільна організація праці розширює ся, хоч е ще не виходить поза рамці роду; серед продукції повстає праця організаторська, яка дає одиниці власть над другими членами родової групи; се творить можливість визиску але ще ограничененого завдяки малим розмірам продукції.

3) Февдальний устрій. Разом зі зростом суспільної сили людей організація праці не обмежує ся вже лиш на родові звязи; дрібні групи, які входять в її склад не зливають ся зовсім, але заховують певний ступень самостійности; організаторська праця вчаси переходить до рук старших членів тих груп, вчаси належить до організатора — февдала; визиск стає ся системою, але обмежує ся розміром потреб пануючої групи.

II. Період обмінного господарства.

Розміри суспільної продукції і різноманітність її елементів ростуть. Суспільство представляє ся як зложена цілість що складає ся з віддільних зорганізованих груп, звязаних до купи незорганізованим поділом праці. Обмін переважає в зносинах поділу. Процес розвитку суспільства є скорий.

Сей період треба поділити на два ступені:

1) Устрій дрібно-буржуазний, відзначає ся невеликими розмірами поодиноких організацій господарчих; средства продукції належать до того, хто безпосередно їх уживає. Звідти брак або слабкий розвиток визиску.

2) Устрій капіталістичний. Скомлікованість продукції а рівночасно і власть суспільного чоловіка над природою ростуть до нечуваних розмірів. Але рівночасно нечуваних розмірів сягає власть суспільних відносин над людьми. Основу тих відносин творить

вільна наємна праця. Процес суспільного розвитку прибирає шкоре темпо.

(До певної степені віддільно від загального розвитку сучасних культурних суспільств треба поставити жите клясичного світа, з децю самостійним напрямом розвитку, який допровадив до найбільш скінчених форм визиску праці невільників а опісля до упадку.)

Розглядаючи суспільні відносини кожного періоду, треба вияснити для чого і яким способом они повстали, для чого і яким способом они змінили ся, і перейшли в нові відносини.

Завдяки нерозривній звязи економічних явищ з правними і ідейними, економічні науки не можуть обминути питання взаємної звязи, в якій находить ся розвій тих трех галузей суспільного життя людськості.

Економічні науки звичайно ділять ся на сліду-ючі розділи: політична економія, економічна політика, історія економічного розвитку і історія економічних поглядів. Очевидно зовсім неслухно є зачисляти історію економічних поглядів до економічних наук: є то оден з розділів о духовій культурі, а не о продукційних відносинах. Далше, політичну економію і економічну політику не можна відділювати від історії економічного розвитку, бо і перша і друга не можуть мати жадної звязи з нічим иншим, як лиш з історично зміняючими ся суспільними відносинами. В той спосіб можна задержати поділ наук економічних лиш на політичну економію і економічну політику; одиноке значіне того поділу може бути слідуоуче: політична економія є то наука о причинах змін в суспільних відносинах, а економічна політика, о методах зміни тих відносин. Очевидно той поділ є дуже уелівний.

Прометоду політичної економії.

Політична економія є одною з суспільних наук. Щоби подати загальне понятє про єї методу, то най-

вигіднійше буде тримати ся слідуячого порядку в ви-кладі: перше, існуючі методи наук взагалі, друге, чим різнять ся від них методи наук суспільних; третє, особливі ціхи методи економічної науки.

Існують дві загальні, засадничі наукові методи: і н д у к ц і й н а (“метода спроваджуваня”) і д е д у к ц і й н а (“метода випроваджуваня”).

Індукція полягає на тім, що з поодиноких обсервацій і досвідчень витягає ся заключене; з ряду тих заключень витягають ся заключеня загальнійшого характеру і т. д. аж до остаточних виспих наукових засад. Прим. якийсь дослідник завважав кілька разів, що в наслідок руху вісь желізного поїзду розгріває ся. З цього слідує заключене “тертем вісь колеса розгріває ся” — перше заключене з ряду поодиноких фактів. Ті дані ми одержали способом “подібности”, то є, через розсліжене віддільних явищ розум знаходив то, що в них є подібне, загальне. Заключене зміцнює ся і стає безсумнівним, сли знаходить потверджене иншою дорогою — способом “ріжниці”; змінює ся силу тертя, прим. зменшують єї, смажуючи вісь оливою, або збільшують, звужуючи отвір, в яким вісь обертає ся; показує ся, що в першім случаю огріваня зменшує ся, а в другім збільшує ся. Отже причиною розгріваня осі є в дійности терте.

В подібний спосіб повстає цілий ряд анальогічних заключень: зубаті колеса машин розгрівають ся в наслідок тертя одних о другі, пилака — в наслідок тертя о дерево при різаню, через терте двох кавалків дерева дикуни добувають огонь. Звідси витягає ся заключене: “тіла огріваять ся при тертю”.

Опісля показує ся, що розгріване має місце тоді, коли якийсь рух устає: прим. куля, ударяюч стіну, розгріває ся. При тертю, хоч рух не устає, нак він стає ся повільнійшим, слабшим, словом

зникає якась часть его енергії. В тих случаях спільним є те, що рух устає, вчасти або зовсім. З множення таких загальних понять робить ся слідуєче заключенє: “де гине рух, там розвиває ся тепло”, або “рух (механічний) переходить в тепло”.

Інші досліди показали, що світло і електрика є здібні переходити в тепло і в механічний рух, і на відворот. Звідси повстає закон: “всі роди енергії (всі типи перемін, що повстають в природі) переходять одна в другу”.

Так отже індукція, опираючись на обсервації і спостереженю) і до свіді, переходить в свої заключенях від особлившого до загального.

Дедукція перепроваджує ся иншою дорогою. Маючи загальні означеня витягає ся з них більш особливі. Сли відомо прим. що всі роди енергії переходять оден в другий, то стрічаючи нову, ще не розсліджену форму енергії, дослідник заключає, що і она є здібна перейти в інші форми енергії.

Але в засаді дедукції все лежить індукція тому, що ті загальні понятя, з яких витягають ся особливіші заключеня, ми дістаємо при помочи індукції.

Суспільні науки, примінюючи ті дві методи так як всі прочі науки, різнять ся від них тим, що они розсліджують явище з суспільної точки погляду. Не слушно було би сказати, що суспільні науки займають ся лиш суспільством; ні, дуже часто займають ся вони і несуспільними явищами, але їх розсліджує ся лиш в відношеню до суспільного життя. лиш що до їх впливу на суспільство. Прим. описуючи жите якогось народу, майже все зачинаємо від опису зовнішних природних условин, серед яких той нарід живе; але тих условин ми не представляємо в цілости а лиш о стілько, о скілько се є конечно, щоб зрозуміти походженє одні х або других прикмет життя тих людей. Не можна стувати суспільного життя Єгипту, не звертаючи уваги на факт періодичних впливів рі-

ки Нілю; але той не суспільний факт треба брати під увагу лиш з суспільної точки погляду, значить, з точки погляду того впливу, який вплив Нілю мав на жите єгипетської суспільности, не звертаючи зовсім уваги прим. на астрономічне походжене того явища.

Але суспільні науки є скомпліковані, отже суспільну точку погляду на суспільство і природу можна приміювати в ріжний спосіб. Часть суспільних наук — наука о матеріальній культурі — займає ся розслі-дженням фактів під зглядом їх відносин до безпосередної боротьби суспільства з природою; сли часом доторкає она прим. історії ідей, то лиш під зглядом впливу, які ті ідеї мали на судьбу дальшої боротьби суспільства з зовнішнім світом. Інша часть суспільних наук, політична економія, розслідує факти під зглядом зносин, які повстають межю людьми підчас їх боротьби за існуванє; сли та наука дотикає ся часом питань культури матеріальної, то се лиш в ціли виказаня який вплив мали дані технічні умовини на зміну взаїмних відносин межю людьми. Вкінци наука про духову культуру розслідує все те, що відносить ся до суспільних метод розумованя і пізнаня.

Так отже характеристикою методи політичної економії є те, що в всіх явищах єї займає лиш одна сторона, а іменно значінє, яке они мають для взаїмних зносин людей в боротьбі з природою. Ту сторону явищ ми виділюємо помимо їх реальної нероздільности.

Загальні, первісні причини якогось явища лежать поза тим явищем. Се відносить ся також і до політичної економії. Тому є конечністю, досліджуючи економічні факти, обяснювати їх походженє з фактів неекономічних; внаслідок того в дальнім викладі буде мова не лиш про відносини продукції межю людьми. Треба буде говорити про техніку, як

про причину економічних змін; треба буде говорити про культуру духову як про важний, хоч у с л і в н и й чинник, який припізнає або присціпує напрям економічних перемін в одну або другу сторону, означує в певній мірі саму форму тих перемін, хочай самий незалежно їх не викликає.

Велика комплікація суспільних явищ дуже часто утруднює уживанє в політичній економії індукційної методи, яка найлекше дає ся примінити в простих, незложених фактах. Тоді економістови служить до помочи дедукція в формі т. зв. м е т о д и а б с т р а к ц і й н о ї; дослідник старає ся представити собі дану сторону суспільних фактів в найчистійшій і найпростійшій формі а опісля в думці піддає їх різним впливам і старає ся логічно заключити, які зміни повинні они викликати. Розсліджуючи прим. нинішнє суспільство, можна зачати від припущеня, що в єго границях панує цілковита свобода конкуренції підприємства і опісля пояснити в яким напрямі повинні викликуватись зміни; по тім треба взяти під увагу різні обмеження конкуренції і глядіти, як відібують ся вони на тих змінах.

Вкінці треба додати кілька слів о степені сучасного розвитку економічних наук. Той ступень не є занадто високий — зроблено доперва перші, хоч з певністю найтруднійші кроки. Економічні науки є дуже молоді — они повстали доперва в XVII. віці.

Було дві причини так пізнього і слабого розвитку економічних наук.

Перша, більш загальна причина — се велика комплікація, отже велика трудність пізнаня суспільних явищ.

Друга причина, менше загального характеру, полягає на тім, що заінтересованє ся економічними науками почало розвивати ся доперва недавно. Увагу досліджуючого розуму звертають передовсім і з найбільшою силою ті сторони життя, які відзначають ся

скорим рухом, частою зміною форм і бурливим шляхом розвитку. А суспільні форми з передкапіталістичного періоду відзначають ся дуже повільним темпом, степеневим п е р е б і г о м розвитку. Дперва світ буржуазний о горячково скорім бігу життя, з цілою масою щораз то яскравііших противеньств внутрішніх, зумів збудити глибоке, живе заінтересоване ся дослідання економічних явищ.

I. Первісний родовий комунізм.

Не можемо сказати, що ми маємо багато даних до студій над життям первісних людей. Очевидно, не лишило ся жадної літератури з часів первісного чоловіка бо она не могла тоді існувати. Одинокими пам'ятками того періоду є кости, знаряди і т. п., які знаходять тепер в землі.

Існує ще одно важне жерело, з котрого можна черпати досліджуючи життя первісних людей, а іменно життя, відносини і обичаї сучасних диких народів, а передовсім тих з помежи них, які стоять на найнижшій степені розвитку.

Однак черпаючи з того жерела, треба заховати велику осторожність в випроваджуваню ріжних заключень. Тепер вже нема дикунів, яким би не приходило ся мати жадних зносин з більш розвиненими народами, отже дуже легко зробити великий блуд, колиб ми брали за останки первісних обичаїв то, що в дійсности було переняте не дуже то давно.

Можуть зайти помилки і иншого роду. Якесь племя, з розвиненою вже до певного степеня культурою, тратить велику часть культурних здобутків в наслідок якихсь нещасливих історичних обставин. Колиб брали ми таке здичіле племя за первісно дике, то можнаб тоді зробити багато фальшивих заключень.

В кождім разі навіть і ті дані о життю первісних народів, які ми маємо, вистарчають, щоби вияснити засадничі черти суспільних відносин “перед-історичної” доби.

1. Первісні відносини чоловіка до природи.

Первісний чоловік був узброєний до боротьби з природою незвичайно слабо, гірше від многих звірят. Природну зброю — руки, ноги і зуби має далеко слабші, ніж прим. великі хижі звірята. А штучні знаряди, ті, що тепер дають чоловікови рішачу перевагу над рештою живої і мертвої природи були тоді недобрі, прості і було їх за мало, щоби могли допомогти багато чоловікови в єго боротьбі за існуванє.

З огляду на таку тяжку боротьбу первісний чоловік певно що не є королем природи. Зовсім щось противного: перша доба людського життя, се доба гноблення, неволі чоловіка. Лиш що гнобителем і паном не був другий чоловік, але природа.

Першими знарядями були без сумніву камінь і друк. Ті знаряди, взяті прямо від природи, можна як здає ся, знайти навіть у висших родів малп.

Але до нашого часу не лішили єя нігде так дикі люде, щоб не знали інших знарядів.

Мозок первісного чоловіка є слабкий і нерозвинений. На умову працю не лишає ся в него часу серед безнастанної, вичерпуючої боротьби, в котрій ні на хвилю не перестає грозити йому смерть.

А однак чоловік розвиває ся. Прибитий, пригноблений невільник природи здобуваючи средства до життя, борючись за існуванє, він познакомлює ся з річами і силами природи, з покоління на покоління переказує і громадить досвід, уліщує знаряди.

З застрашаючою повільністю, в протягу кількох тисяч літ роблять ся одні по других відкриття і винаходи. Завсїгди винаходять річи, які для чоловіка наших часів

видають ся дуже простими. Але первісному чоловікови не дуже то легко приходило ся їх винаходити.

Через получене каменя і патики, обробленя їх і при-норовленя до різних цілій, з тих первісних знарядів пов-стало багато інших — камінні топори, молоти, ножі, спи-си і т. п.

Менше більше в тій самій добі камінних знарядів. були відкриті пожиточні свійства огню.

Гачок до вудки з рибячих остій і тратва, з котрої опі-сля розвинула ся лодка, зявили ся пізніше. В кінци винай-дене лука і стріли поставило чоловіка на однім степені з найсильнішими звірятами. В той спосіб посував ся по-степенно поступ прокудційної праці в тій першій добі жи-тя людськости.

Промисл обмежував ся на збираню овочів з дерев, на польованю на дрібні звірята, ловлі риб, вироблюваню про-стих знарядів з каменя, дерева і кости, і первісної одежі зі скіри. Той тип продукції можна назвати, п о л ь о в и м, розуміючи під польованем добуване з окружуючої приро-ди безпосередно жертвованих нею средств до життя, чи були то звірята в лісі, риби в воді, або овочі диких рослин. Найважнішою ціхою того промислу є, що він зовсім не за-безпечує людського життя. Збиране овочів, польоване, лов-ля риб, — є то занятя, в котрих велику ролю відграє случай. Нема ще тут тих галузей продукції, котрі дають чоловікови певність завтрішнього дня — нема рільництва і скотарства.

Всі сили чоловіка йдуть на здобутє необхідних средств до життя. Цілоденна его праця ледво вистарчає, щоби его вижити. Весь робочий час чоловіка пожерає боротьба за істнованє; не лишає ся додаткового часу робочого, я-кий можна би зужиткувати на працю для других або на поліпшенє условин власного життя. Праця не витворює додаткових продуктів, понад необхідні до життя.

Если днесь дикий польовий здобув більше, ніж ему треба на нинішний день, то завтра може бути, він не здо-

буде нічо, а може навіть згине в нерівній боротьбі з якимсь сильнішим звірятем.

Серед таких обставин, очевидно, визиск є неможливий, то є, не можна присвоїти собі овочів чужої додаткової праці, бо сама праця додаткова не існує. Тут є можливий лиш найбрутальніший, первісний спосіб тягнення користий з другого чоловіка, то є пожерати його.

2. Суспільні відносини продукції в первісних родових групах.

Сучасна наука не знає ані в теперішності ані в минувшні людей, котрі не жили би в суспільстві. В первісній добі вже існували звязи межи людьми хоч значно вузші, ніж в нашім часі. Обійти ся без помочи інших людей в боротьбі за існуванє не міг так само чоловік тих часів, як і сучасний. Лице в лице з ворожою природою — самітна одиниця була би засуджена на скору неминучу загибіль.

Однакож сила суспільної звязи була дуже незначна. Головна причина того лежить — як то ми вже зазначили — в надзвичайно слабім розвитку техніки — а се знова витворювало надзвичайно вузкий обсяг суспільних звязків, і незначні розміри поодиноких суспільств.

Чим нижше стоїть техніка, чим менше досконалі є способи боротьби за існуванє, тим більше просторони землі треба для кожного чоловіка, “просторони експльоатації”, щоби здобути средства до життя. Первісне польованє є остильки малопродуктивним занятєм, що на одній квадратівій мили, при пересічних природних условинах уміркованої полоси, оно може вижити більше як 20 людей на одній квадратівій мили. Трохи більша група людей мусіла би розкинути ся на так величезні просторони, що підтримуванє суспільних звязий було би дуже утруднене; если до того взяти на увагу первісну техніку комунізму, — брак всяких доріг, брак освоєних звірят, на котрих можна би їздити, величезні небезпеки звязані з найменшою подоро-

жшо — то стане нам зовсім ясним, чому розмір суспільної звязи сягав тоді найбільше на кількадесят людей.

В тих часах лучити ся до загальної боротьби о жите було можливим лиш для людей, котрих вже сама природа звязала єдністю походження, кровію.

Люди, чужі по крові, не вступали в вільні союзи для продукційної діяльності: первісний чоловік не міг видумати так зложеної річи, як угода, а передівсім страшна строгість боротьби за існуванє навчила його ворожо заховувати ся зглядом кожного чоловіка, з яким не вязало єго по-свояченє і спільне жите.

Для того суспільна організація першої доби мала форму р о д о в о ї з в я з и або р о д у. Розміром тої форми були ограничені економічні зносини.

До засадничих продукційних зносин родової групи належить просте спів-робітництво. Обсяг суспільної роботи є так ограничений, що кождий вмєє робити то вєсь, що вміють другі, і всі виконують менше більше таку саму роботу. Є то найслабша форма звязи спів-робітництва. В декотрих случаях появляє ся звязь більш фізичного характеру: колективне виконуванє роботи, яка є понад сили поодинокого чоловіка, але яку можна виконати при помочи механічної сили, котру витворюють злучені сили цілої групи, прим. спільна оборона перед диким звірем, або польованє на нього.

Ошієля, в нутрі родової групи вже дуже вчасно появил ся п о д і л п р а ц і. З початку він основує ся на фізіологічних різницях пола і віку. Польованє є ділом досрелих мужчин, збиранє овочів — занятєм женщин і дітей і т. д.

Поділ праці межі особами не міг залежати від їх власної волі; тяжка боротьба з природою не позволяє на те: чинности робітників мусіли бути докладно означені, щоби не було безкорисної утрати сил. Праця була зорганізована спільною волею родової групи, згідно з єї спільними інтересами.

Шлях розвитку первісного родового союзу може бути

представлений в наших часах лиш в приближеню і в найзагальніших чертах.

В первіснім своїм стані родова група складала ся, правдоподібно, з жінчини-матери і єї дітей, для котрих єї поміч в їх молодих літах була необхідна. З упливом часу користи спів-робітництва робили звязь такої родини щораз то сильнішою: діти не лишали матери, навіть коли доросли. Розвивало ся при звичаєне до спільного житя, люде чимраз більше стреміли до громадного житя. Родові групи зростали, очевидно лиш в тих границях, на які позволяв їм розвиток техніки. Коли рід переступав ті границі, він розпадав ся.

3. Первісні форми поділу.

Зносинам продукційним первісної родовой групи вповні відповідали форми поділу.

Сли поділ праці в продукції залежав не від особи-стої, а від колективної волі, то і поділ продукту тої праці мусів бути ділом цілої групи. Група виділювала кождому відповідно до єго потреб. Давати комусь з членів роду менше, як то було конечним, було неможливим, бо такий спосіб поступованя провадив би до знищеня членів роду і до ослабленя цілої групи; знова давати кому небудь більше, як се було потрібним було хіба можливим в дуже рідких случаях: взагалі не позволяв на те малій розвиток продукції і брак додаткової праці (то є, праці витворюючої надвишку конечних средств до житя).

Так отже первісний поділ мав зорганізований комуністичний характер. Не було навіть сліду приватної, особи-стої власности. Все, що спільно витворювало ся, було спільно ділене і відтак сейчас зужите. Нагромаджене багатв не істнувало.

4. Засадничі цїхи психології первісного суспільства.

Положенє одинці в родовій групі представляло ся

часто в дуже принаднім світлі: не було панів і рабів, панувала рівність поділу, братерство в взаємних зносинах. Отже здавало би ся, що тоді існували всі умовини скорого розвитку людських сил, поступу на всіх полях суспільного життя. В дійсности було зовсім щось иншого: ніяке суспільство, знане в науці, не відзначувало ся такою нерухомістю житєвих форм, як первісне комуністичне суспільство.

Родове суспільство вправді не знало панів ні рабів, але рівнож не знало воно волі. Чоловік находив ся в найтяжшій неволи, яка коли небудь існувала. Давило його жорстоке панованє природи, проти котрої він був ще безборонним, котрої він ще не зумів уярмити. Елементарні сили зовнішнього світа книли собі з його спроб, бавили ся його судьбою на кождім кроці. Їх сліпа самоволя була сто раз гірша, ніж коли небудь пізнійше самоволя чоловіка.

В поділі панувала рівність. Але що було до ділення? Висліднї праці були так малі, що при найнужденійших, нерозвинених потребах група заледво могла вижити. Положенє матеріальне первісних людей було таке, що в порівнаню з ним сучасна нужда є богацтвом.

Первісне братерство, взаїмна поміч і оборона в дійсности творили досить тісний і сильний союз межнї первісними людьми. Але ті зносини не переступали границь тісної родовой групи. Чоловік, що не належав до даного роду, не міг числитн на найменшу поміч зі сторони того малого суспільства. Протнвно, в нїм бачили радше свого ворога, часто польовано на нього, як на хиже звіря.

Панованє природи здержувало розвиток, змушувало людей тратити всі сили на первісну, безпосередну боротьбу о житє. Рівномірний поділ, результат низької техніки і брак праці додаткової не позволяв хоч декотрим одиницям розширити свої потреби і через те збільшити свою особисту енергію і здібність до розвитку, щоби в той спосіб дати товчок суспільному поступови. Тісна взаїмна звязь межнї членами роду, при майже цілковитім браку психічних ріжниць межнї ними, провадила до того, що одиниця зовсім

не була здібна відрізняти себе від своєї групи, глядіти на себе як на віддільну особу. Чоловік не мав власної волі. Істнувала в о л я р о д у. Була то не лиш воля живих, але ще більше воля мерлих. В протягу многих соток і тисячів літ майже без зміни переймали одні покоління від других способи боротьби за існуванє, форми взаїмних відносин способ думаня. Минувшість, замкненє в нерухоми обичаї, панувала над теперішністю. А в дрібних житєвих чинностях, які не могли ввійти в рамці обичаїв, одиниця не була здібна виступити самостійно і в цілости підлягала групі.

Нерухомість обичаїв в тисячах поколінь переходить в скаменілість. Всьо, що нове, всьо, що перечить звичайним формам житя і свідомости, збуджує перестрах і приносить терпінє. Психологія первісної людськости представляє величезні перешкоди для всякого розвитку.

Але мало того. До розвитку потрібно матеріялу. Чим біднійша душа чоловіка, чим меньше свідомі є відносини чоловіка до природи, тим менша можливість поступу: свідомість тут є головним знарядом, а первісний чоловік посідав єї дуже маленько.

Погляди первісних людей на житє і світ були з конечности прості і неясні. Власть природи тяжила над розумом, тіснота родових зносин, яка змушувала думку обертати ся безнастанно в однім* тіснім колесі, перешкаджала розширеню ся умового горизонту.

Цілий духовий скарб чоловіка тих часів обмежував ся на малій скількости невпорядкованих практичних відомостей, змішаних з множеством цілком фантастичних понять о світі. Занепад психічного апарату провадить до того, що фалшиві заключєня з обсервації переважають над правдивими, продукти фантазії — над позитивними вислідами пізнаня.

Знаходячись під панованєм природи чоловік не лиш що не міг збагнути єї таємниць, але навіть був позбавлений цікавости, котра би тягнула його в тім напрямі. Він не відрізняв, що живе, а що мертво в зовнішнім світі, що свідоме

і невідоме в нім самим. Всі річч, всі явища природи він бачив лиш з одної точки погляду: сонце, що єго ogrівало, камінь, що ранив йому ноги; звір, що нападав на него; чоловік, з котрим стрічав ся, — в кождім з тих фактів він бачив лиш діла не, лиш силу, яка була для него пожиточна або шкідлива. Відносини річчій і відносини людей були для него одного роду. Крайне убожество знаня творило такий погляд на природу, який на вні пригадує сучасний науковий спосіб думаня. Для дикуна все було природне, бо слабе його понятє не могло створити ідеї о надприроднім.

Оспалість, тіснота, непобідима відраза до всього, що нове, надзвичайне убожество свідомости — се є засадничі черти первісної психології, черти, які на перший погляд здасть ся, усувають всяку можливість розвитку матеріяльного і духового житя. А однак, хоч дуже повільно, розвиток пішов дальше. Елементарний опір, який ставила всякому поступови первісна психологія, міг бути зломаний лиш елементарними силами.

5. Сили розвитку в первіснім суспільстві.

Величчя родової групи, як то ми вже вияснили, є ограничена степенем продуктивности праці: при даних средствах продукції група конечно мусить ділити ся, як лиш єї число переступить певну границю. Отже замість одної повстають дві групи, і кожда з них, займаючи осібну просторонь землі для експльоатації, може розмножувати ся знова до певної границі, щоби знова розділити ся на дві групи і т. д. В той спосіб плодовиість зміряє до неограниченого побільшення числа людности даного краю. Але простір краю є ограничений, і при даних средствах продукції може вижити лиш ограничену скількість людей. Коли густина польової людности досягла прим. 20 людей на квадратову милю, дальший єї розвиток є вже надмірним і зростаюча людність відчуває брак средств до житя. Є то так зване абсолютне перелюдненє.

Оно потягає за собою голод, хвороби, збільшену смертність — цілий ряд терпінь. Сила терпінь побіджує по троха тупу нерухомість обичаїв, і тоді стає можливим технічний поступ. Голод каже поконати неохоту до всякої новости, отже зачинають розвивати ся нові способи боротьби за істнуванє, ті, що були передше знані, але не приновлені, і ті, що доперва повстали.

Одна перешкода розвитку, найважнійша, вже була усунена. Лишася друга — убожество психології, брак достаточного знаня, нездібність вишукування нових середників до боротьби з природою. В наслідок того розвиток іде несвідомо, з такою повільністю, яку сучасний чоловік ледви чи може собі представити.

Улучшенє техніки приносить лиш часову полекшу терпіням, що впливають з абсолютного перелюдненя. Нові способи праці суспільної знова показують ся недостаточними, коли людність знова збільшилась, і знова сила голоду змушує людей зробити крок вперед на шляху розвитку.

Такі є причини розвитку в первіснім суспільстві. Нерухомість форм продукції провадить немнуче, скорше чи пізнійше, до абсолютного перелюдненя, яке з черги порушує ту нерухомість. З огляду на великий консерватизм первісної психології поступ техніки все значно спізнював ся в порівнаню з зростом людности, отже брак средств до життя був взагалі хронічний.

Одним з перших наслідків абсолютного перелюдненя є звичайно завзята боротьба межі родовими суспільствами і переселенє ся цілих племен до нових країв. Така вандрівка для тупої психіки первісних людей є річню так само трудною, як кожда зміна техніки.

II. Патріархально-родова організація суспільства.

Сила абсолютного перелюднення змушувала первісних людей удосконалювати потроха знаряддя і средства першої полевої продукції; з впливом часу та сама сила змушувала їх вийти поза рамці тої продукції і уживати нових средств боротьби о житє, средств, які в значній мірі зменшують залежність істнованя людей від елементарних вибриків окружаючої природи.

Рільництво повстало в ріжних краях, правдоподібно, віддільно одно від другого, залежно від місцевих природних обставин.

Повстане рільництва треба представити собі як результат цілого ряду “случайних” фактів, котрі мусіли від часу до часу повтарятися. Розсипавши случайно зібрані на запас зерна диких рослин збіжжя, по кількох місяцях знайдено в тім самім місци колос. Тисячу разів се було не зрозуміле; але скорше чи пізнійше ум дикуна мусів запримітити звязь межи тими двома явищами, а конечність піддала єму думку скористати з тої звязи. Се відкритє найскорше могли зробити жєнщини, які по причині опіки над дїтьми не провадили такого бурлацького житя, як мужчини а займали ся більше збиранєм овочів і зерна.

Первісне рільництво дуже мало нагадувало нинішнє, тому що єго средства були доперва початкові і непевні. Прим. плуг є винаходом значно пізнійшим; ще дуже недавно, зовсім не в первісних часах, орано за помочію дерева, очищеного від всіх суків, окрім одного заостреного на кінци; се дерево тягнуно по ріли а острый сук робив борозди; а ще давнійшим знарядом був заострений дручок, яким роблено ямки в землі. Властивеж “первісне” рільництво обходило ся навіть без такого знаряду.

Що відносить ся до скотарства, то повстало оно правдоподібно з освоєня звірят для забави. Ще тепер багато диких кочівничих людей, які стоять на найнижшій ступені розвитку і не мають найменшого поняття о властивій скотарстві, освоюють дикі звірята, які не приносять їм жадної матеріальної користі, а противно, є для них тягаром.

Скотарство, подібно як рільництво, запевнило людям до певного степеня житє і висвободивши часть людських сил, тим самим улекшило дальший розвиток.

Первісні форми рільництва і скотарства, навіть кожде з осібно, збільшували 3—4 рази скількість людности, яка могла вижити на даній просторони краю (в пересічних условинах уміркованої полоси — до 70 осіб на квадратну милю).

Рільництво в початковій фазі свого розвитку мало змінює кочівничий спосіб житя диких племен: оно грає додаткову ролю до польованя; родова група, піддаючись вимогам польованя, звичайно переходила з одного місця на друге, задержуючись на кождім місци лиш на такій час, якого було потрібно до засіву, для дозріваня і збору збіжа. Що відносить ся до скотарства то з початку оно навіть провадить до кочівничого житя: худоба потребує часовиска; коли вичерпає ся одно — треба шукати за другим.

З часом зрієт людности змушує людей до получения рільництва з скотарством і до провадження осілого способу житя. Се давало можність удосконалення рільничих знарядів і приноровлення до рільництва сили звірят. Зрієт продукційної праці збільшує ще в троє найбільшу густоту залюднення (в пересічній кліматі — до 200 осіб на квадратну милю). Житє людське стає ся від тоді забезпеченим, а додаткова праця стає ся зовсім звичайним сталим явищем.

2. Розвиток продукційних відносин родової групи.

Збільшене продуктивності (витворчості) суспільної праці дало можливість значного побільшення розміру родової групи, а головню скотарство, яке привело краці способи комунікації (їзда на оленях, конях, верблюдах) і давало тим самим можливість піддержування суспільних зносин — оно ще більше сприяло розширенню ся границь роду.

В той спосіб розміри суспільства міряли ся дуже часто не на десятки, лиш на сотки осіб; прим. патріарх Абрагам міг начислити в своїй кочівничій групі 417 людей здібних носити оруже.

Збільшені много разів обсяг і складність продукції приводили нові форми поділу праці. Одна з них має велике значіне для дальшого розвитку: повстане праці, яка організувала продукцію.

Коли продукція роду була невелика, не дуже скомплікована і обчислена лиш на безпосередні потреби найблизшої будучности, тоді організаційна праця могла бути ділом спільним, могла йти в парі з працею виконуючою, бо она не перевисшала міри пересічної здібности членів групи. Але коли ходить о те, щоби сотки різних занять розділити з огляду на кінцеву ціль помежи поодиноких робітників, щоби обчислити потреби групи на цілі місяці наперед, старанно приноровити до них видаток суспільної енергії праці і уважно контролювати той видаток, тоді організаційна чинність конечно мусить відділити ся від виконуючої праці, злука одного і другого в одній особі стає ся неможливою, бо она перевисшає пересічну міру умової сили тодішних людей; організаційна діяльність стає ся спеціальністю найбільш досвідчених, наймудрійших одиниць. В кожній поодинокій групі она вкінци дістає ся в руки одного чоловіка, звичайно найстаршого в роді, патріарха.

Такому організаторови всі є послужні, се впливає з самої сути его ролі. В той спосіб в сфері продукції повстає особиста власть і залежність — особна форма поділу

праці, яка мала величезне значінє в дальшій розвитку суспільства.

Війну з точки погляду віддільних груп треба уважати за особну галузь продукції, суспільну працю боротьби з отружуючою природою, бо люде-вороги представляють для суспільности елемент отружуючої природи так само, як вовки або тигри. В добі патріархально родовій та галузь продукції має велике значінє, бо більша як передше густота людности спричинювала часту стрічу одної групи з другою; головно межі кочівничими скотарями майже без перестанку веде ся боротьба за пасовиска. Війни в великій мірі сприяють збільшеню ся і зміцненю власти організатора: они вимагають стислої організації і строгої дисципліни. Безуслівний послух для вождя поступенно поширює ся і на час спокою. Є дуже можливим, що власне в часі війни і польованя повстала з початку організаторська власть, яка опісля поширювалась поступенно і на інші галузи продукції, в міру зросту її складности. До такого поширення ся організаторської власти мусів причинити ся головно той факт, що від організатора війни і ловів залежав поділ добичи одного і другого роду підприємства; а вже те саме через себе надавало йому значну силу економічну і повагу серед групи.

Організаторська праця, як здає ся, представляє найраншу форму зложеної (викваліфікованої) праці взагалі. В первісній комуністичній групі, де кождий умів робити все те, що другий, працю кожного треба вважати за властиву просту працю; рівнож такою є праця виконуюча більшости членів патріархально-родової групи. Лиш одна функція організатора не може бути виконувана котрою небудь особою без рижницї. Она вимагає особлившого досвіду, а почасти, може бути, і не зовсім звичайних здібностей.

Організатор в своїй діяльності руководить ся в цілости, що найменше з початку, спільними інтересами роду. Беручи за основу з одної сторони загальну суму потреб групи, з другої сторони загальну суму праці, він устанавлює форми спів-робітництва і поділу праці. Розуміє ся, що цілу

ту скомпліковану чинність він виконує понайбільшій часті цілком “інстинктивно”, придержуючись раз встановленого звичаю, і приміру предків; лиш в дрібних справах продукції, в котрих звичай не дає виразних вказівок, організатор є змушений ділати самостійно, після власного розсудку.

Зростаюча комплікація організаційної діяльності потягнула за собою нові зміни в устрою родових груп. Розширене ся групи і єї продукції робило неможливим для одного чоловіка сповнюванє організаційної праці в цілости; часть єї, з конечности, переходила поступенно до інших членів групи, звичайно старших і досвідчених людей. Кождий з них ставав ся організатором, хотяй другорядним і підвладним, — для певної части родовой групи, а іменно, в наслідок зрозумілих причин, для тої части, з котрою вязали його найтісніші родинні зносини. Тим способом в границях роду почали поволи виділювати ся родини, що громадили ся довкруги поодиноких організаторів, на чолі котрих стояв патріарх. Одначе те виділюванє ся в патріархальній добі не сягало значних розмірів; єдність групи переважала над новоутвореними єї частинами.

До особливого значіння поступенно приходила родина патріарха. Члени тої родини стояли найблизше до організаторської діяльності, отже могли найлучше приготувити ся до неї. Тому то з поміж них дуже часто вибрано нового організатора роду, сли давний умер, або перестав бути здібний до праці. Зовсім природно, що патріархи старали ся укріпити такий стан річий і вже наперед приготовляли найблизших своїх крєвних до організаторської ролі а інших членів групи до вибираня їх на той уряд. Чим дальше, тим більший успіх мали ті стараня; вибір нового організатора переходив з часом в пусту формальність і фактично самий патріарх зачав назначувати собі наслідника — організаторська роля стала ся дідичною в одній родині.

Такі є внутрішні відносини продукції патріархального роду. Побіч них в патріархальній добі не малого значіння набирають ся також союзи людської праці межі родами.

Враз з розпадом роду звичайно не переривала ся звязь межи ново-утвореними групами. В многих случаях, коли сили поодинокї групи були недостаточні, тоді споріднені (одноплеменні) групи лучили ся до спільної діяльності: до оборони перед нападаючими чужими племенами, до ловів на великі громадні звірята і т. п. На чолі подібних вишрав ставала або рада старшин-організаторів, або спеціально вибраний ними вожд.

Побіч сего зорганізованого спів-робітництва поволи зачинає виступати инша форма продукційної звязи межи родами — незорганізований суспільний поділ праці. Тому що праця додаткова стає ся звичайним а по злучі рільництва з скотарством — навіть сталим явищем, повстає отже надвишка продукції — засоби. Завдяки ріжним природним обставинам, серед яких живуть віддільні групи, або в наслідок якихось ввіймкових обставин, ті засоби є ріжні в ріжних груп. Є дуже можливим, що з первісного звичаю поодиноких груп робити дарунки одна другій з таких засобів повстає обмін. В обміні показує ся незорганізована продукційна звязь межи групами: фактично одна група витворює не лиш для себе, але вчасти і для других груп, продукція до певної степені стає ся межи ними спільною; але та спільна продукція не має організації — праця кожної групи є зорганізована зовсім самостійно. Та форма суспільного поділу праці в добі патріархально-родових відносин не відграє важної ролі в життю поодиноких громад: найбільшу часть необхідних продуктів кожне господарство родове само витворює для себе самостійно.

Так отже засадничі черти продукційних відносин, які відріжняють патріархальний рід від первісного комуністичного, є слідуочі: відділене організаційної праці від виконуючої, розширене спів-робітництва і поділу праці так в нутрі груп як, в меншій мірі, і межи групами, при чім завдяки істнованю додаткової праці, по раз перший зачинає появляти ся на виднокрузі історії незорганізована форма праці. — обмін.

Всі ті форми укладають ся дуже поволі і повний їх розвиток має місце доперва в добі осілого способу життя, описаного на злущі рільництва зі скотарством. Там де така злука ще не настушла черги ті виступають дуже повизразно. В кождім разі скотарі-бурлаки скорше витворюють нові форми життя, ніж чисто рільничі групи; те явище є в залежності, перше, від більшої продуктивності скотара в порівнянню з первісним рільництвом, а друге, від більш рухливого життя кочівників, яке потягає за собою частійші зносини з людьми.

3. Форми поділу в патріархально-родовій добі.

а) Зорганізований поділ.

В міру того, як організаторська діяльність переходила від цілоти групи до одиниці-патріарха, мусіла також переходити в его руки власть організуюча поділ. Лиш організатор умів без помилки, згідно з інтересами всіх розвизувати kwestії: яку часть суспільного продукту можна зуживати відразу, яку треба видати на дальню продукцію, а яку заховати як запас на будуче; лиш він міг, беручи під увагу ролю поодиноких членів групи в спільній продукції, виділювати кождому тільки, кілька було потрібно для належного виконувания тої ролі.

Чим більше відзвичаявала ся більшість родовой групи від фактичної участі в організаторській діяльності і від контролі над поділом, тим більш безглядним ставало ся право патріарха на розпоряджуване додатковим продуктом. В міру того, як росла загальна сума додаткової праці і чим раз більше росла та часть продукту, котру організатор обуртав на свій власний ужиток, відповідно до того росла також нерівність поділу межн ним а ренгтою членів групи. Се вже є певного рода визиск в зародку, але лиш в зародку: чоловік, що сповнював так зложену чинність, як організаторська праця, мав в дійсности богато більше роботи, як кождий инший, отже з конечности розвивали ся в него більші потреби. Розмір визиску був ограничений незнач-

ним розміром продукції і малою різnorodністю продуктів: організатор мусів вдоволити ся тими самими предметами що й інші, а хочби навіть вибрав собі найлучші предмети з помежи цілої продукції, однак він не міг зісти десять разів більше хліба або мяса як кождий инший чоловік в групі. Вправді він міг виміняти в иншої групі часть спільного додаткового продукту на які небудь інші предмети, але се лучало ся дуже рідко, в наслідок малого розвитку обміну.

Дальше, в тих случаях, коли поодинокі родові групи єднали ся в загальну організацію племенну в цілі якихсь незвичайних виправ, тоді продукт спільної праці (добича з польованя, або з війни) ділили ті особи, які організували саму виправу, звичайно рада старшин; поділ помежи групами відбував ся тоді відповідно до участи кождої з них в спільній праці.

Взагалі зорганізовані форми поділу в добі, про котру говоримо (патріархально-родовій), відрізнявали ся від первісних форм не так то нерівномірністю поділу і визиском, як переходом в руки одиниць організаторської діяльності поділу.

б) Незорганізований поділ — розвиток обміну.

Коли продукція надвижки в родовій групі стала звичайним явищем, тоді, щоби могла повстати вміна тих надвижок межі двома родовими громадами, треба було двох условин: різниці в витворюваних ними продуктах і приятних відносин (суспільна звязь) межі ними. Перше услівє було здійснене з початку по більшій части в наслідок різниці в средствах продукції, достарчуваних в різних громадах самою природою: рільнича громада, якій земля добре родила збіже, а зле лен, навязувала обмін з другою громадою, якій родив ся добре лен, а зле збіже; група кочівничих скотарів віддавала рільникам мясо замість збіжа і т. п. Друге услівє знаходило здійснене в племенній звязи споріднення поодиноких груп, піддержуваного спільними випра-

вами. Пізніше, коли виміна більше розвивала ся, різниці продукції що раз то більше почали залежати не лиш від безпосередних природних обставин, але також від технічних привичок; а приязні зносини навіязувано дуже часто незалежно від племінного споріднення.

Обмін переходить в своїм історичнім розвитку три фази, приберає три різні форми.

Перша або проста форма обміну припадає на період, в котрім виміна була ще дуже рідким явищем, дуже можливо, що в періоді первісного комунізму. Припустім, що случайно стрінуло ся двох людей, представителів двох родових громад; кождий з них має до виміни продукт, котрий случайно показує ся потрібним другому. Отже існують лиш два продукти до виміни, прим. топір і збіже. Таку форму обміну можна представити в слідуючий спосіб:

1 топір рівнає ся 2 міркам збіжа або інакше:

Обмінною ціною 1 топора є 2 мірки зерна (взагалі обмінною ціною одного продукту називає ся та скількість другого продукту, котру за него дають).

Продукт вперше стає ся товаром, то є, предметом обміну. Але в данім періоді роля товару є лиш случайна і витворець, приступаючи до обміну, ще не має вибору межі ріжними продуктами, котріб він міг набути.

Друга розширена форма обміну припадає на слідуочу добу, коли то обмін став ся частійшим явищем і зносини межі людьми розширили ся. Тоді вже маємо не два, але більше товарів. Продавець приходить з топором; ему дають, з одної сторони — 2 мірки зерна, з другої — 1 вівцю, а з третої — 8 стрілок і т. д. Отже він може висирати межі ріжними товарами, він має перед собою — ринок. Форма обміну є тепер така:

1 топір рівнає ся 2 міркам зерна; або 1 вівці; або 8 стрілам, і т. д.

Друга форма обміну не може довго удержати ся і скоро переходить в третю розвинену або грошову форму обміну.

Витворець топора іде на торг і хоче виміняти свій топір на стріли. Але дуже рідко так лучає ся, що той, хто продає стріли, рівночасно потребує топора; а може бути і так що стріл зовсім нема на ярмарку.

Продаючому топір зі всіх сторін жертвують непотрібні для него товари: тут два ножі, там одну вівцю, а в третім місци забиті заяці і т. д. Що має він зробити? Надумавшись, він бере вівцю. Він роздумує менше більше в такий спосіб: “хоч я маю тимчасом досить мяса, але вівцю остаточно можу придержати до того часу в себе, доки мій запас не вичерпає ся, а ели я стріну чоловіка, який продає стріли, то він дасть мені їх скорше за вівцю, ніж за топір: бо може бути, що топір єму непотрібний, а вівця придасть ся кожному і всі взагалі на торзі охочо беруть худобу”. Єго вираховане показує ся слухним: спродавець стріл, може бути, на такій самій основі охочо віддає їх за вівцю.

З огляду на загальний сильний попит на худобу, всі призвичаїли ся вимінювати на ню всякий товар на торзі, ели бракувало іменно того товару, котрого потребував купуючий. Навіть заводять ся звичай, щоби відразу вимінювати товар на худобу а доперва за худобу купувати потрібні продукти. Товар-худоба стає ся особливим товаром, котрого всі жадають. П р о с т и й обмін зникає. Ели кождий товар спершу мусів бути обмінений за худобу, щоби опісля за ню можна було купити инший потрібний товар, то, очивидно, той особливий товар-худоба є з н а р я д о м о б м і н у, знярядом обороту товару.

В той спосіб дістаємо третю форму обміну:

1 топір	}	рівнають ся одній вівці.
або 2 ножі		
або 2 стріли		
або 2 мірки збіжа		

Такий особливий товар, що служить за средство обміну, називає ся г р і ш м и. Вартість обмінна (риночна) товару в грошех називає ся ц і н о ю.

Уживанє грошей значно улекшує дальший розвиток обміну. Гроші означають сталий характер обмінних зносин межи групами.

В кождім разі доба, про котру йде мова, період патріархально-родової організації — визначає ся єще новим розвитком обміну і незначною єї ролею в загальній господарській системі. Лиш мала часть продуктів віддільної родової групи іде на ринок і лиш мінімальна часть єї потреб заспокоює ся не через єї власну продукцію. Однак се не перечить тому, що загальний розвиток ринків вже на самім початку доби, про котру йде мова, був достаточний для повстаня грошевої форми обміну.

Історія грошевої форми обміну представляє нам поступенну зміну ріжних товарів, що виступають в роли грошей.

З початку така роля припадала на загально розповсюднені товари, як прим. скіри, сіль, біб, какао, рідкі мушлі і т. д. І в наших часах серед ріжних диких племен часто можна завважити уживанє в характері грошей тих товарів, які в даній місцевості є найбільш сталими предметами ввозу і вивозу, при чім в двох сусідних селах часто існують ріжні грошеві товари. В краях з кочівничою людністю ролю грошей відгравала найчастійше х у д о б а . В полудневій Європі се мало місце ще на 10 століть перед різдвом Христа. В грецьких народних поемах Гомера можна знайти оцінку мідяного триніжка на 12 биків, золотої збруї на 100 биків і т. д.

Але поволи металеві гроші зачали вишхати гроші худобу. З початку появляли ся гроші желізни і мідяні. Як здає ся, ті металі купували не менше охотно як худобу, бо металеві знаряди і збруя були найпотрібнішими предметами в господарстві. Металі мають також багато прикмет, які з технічної сторони роблять їх більш відповідними до сповнюваня ролі грошей: перше, дають ся лекше ділити на кавалки меншої вартости ніж худоба, якої на части ділити не можна, не убиваючи єї, друге, матерія металів є однородна, отже кождий їх кавальчик є однаковий, підчас коли

инші товари, в тім числі і худоба, не мають тої прикмети: одна вівця, не може бути цілком така сама, як друга вівця; третє, металі лучше переховують ся — навіть мідь і желізо, які псують ся по трохи під діланем воздуху і вогкості; четверте, металі мають менший обєм і вагу при однаковій обмінній цїні з инними товарами (та послїдна прикмета, як то ми вяснимо пізнійше, залежить від відносно більшої в а р т о с т и п р а ц і, вложеної в продукцію металів).

Желізо і мідь опісля заступлено сріблом і золотом. Ті металі мають повисше вичислені прикмети переважно в більший степени. На перший погляд здає ся зовсім незрозумілим, яким способом ті майже неужиточні в продукції металі могли бути куповані так само охотно, як худоба, желізо і т. д. Се пояснює ся в слїдуючий спосіб: срібло і золото уживає ся передовсім для окраси. Навіть в нашім часі предмети окраси мають великий попит: люде мало інтелігентні — головно нерозумні жєнщини — дуже часто відмовляють собі річний необхідних, лиш на те, щоби повісити на себе якусь гарну дрібничку. Переважно люблять і цїнять окраси некультурні і на пів культурні народи: європейські кушці за одну нитку шклянних пацьорків купували в диких народів товари високої вартости, прим. богато риб, дичини, овочів і ин. В той спосіб попит на предмети окраси створив можливість переходу від желізних і мідяних монет до срібних і золотих.

З початку гроші числено після ваги: рахунок при продажі і купні відбував ся за помічю важєня металів.

З обміном є тісно звязана друга суспільна форма поділу — к р е д и т.

Коли обмін поширював ся, лучало ся дуже часто, що він був утруднений через часоший брак средств по стороні купуючого. Товар є потрібний сейчас, а грошей для безпроволочної заплати за нього нема або не вистарчас, хоч з певністю по якімсь часі купуючий буде мати чим заплатити. В подібних случаях продаючий дуже часто годить ся віддати товар н а к р е д и т. Назва “кредит” значить “довіре”; при кредитовім укладі, очивидно, припускає ся

довіряє перше, до чесноти, друге, до заможности довжника.

Довжник віддає в означенім часі гроші, які грають тут нову ролю — средства платничого.

“Довірем” обдаровується звичайно не даром: довг звертає ся з якимсь додатком — процентом.

В тісній звязи і менше більше в однім часі з чисто товаровим кредитом розвиває ся другий рід кредиту, котрий звичайно ми називаємо л и х в о ю, то є, жиченем грошей на процент.

Роздумуючи абстракційно можнаби легко собі представити появу кредиту незалежно від обміну і навіть ще перед ним: прим. одна громада жичить від другої на якийсь час знарядів, котрих перша не має. Але коли навіть такі случаї заходили, то не можна уважати їх за “кредит”: взяті на якийсь протяг часу знаряди звертають ся властителям, без “оплати” ціни за них. Кредит каже нам припускати не лиш істноване обміну, але також істноване грошній.

4. Основні черти суспільної психології патріархально-родової доби.

Поява організатора продукції серед родової групи змінює відносини одиниці до групи і єї психологію.

Виправді зменшило ся пановане природи над чоловіком але натомість появило ся пановане одного чоловіка над другим. Властиво то було те саме пановане групи над членом, лиш перенесене на одиницю — патріярха.

Рівність поділу зникла: всім продуктом додаткової праці розпоряджає організатор. Але нерівність ще не прибирає острого характеру: організатор розділює для кожного члена, як то передше робила група, необхідні средства для удержання життя і вповнюваня властивої ролі в продукції. Самий організатор в розвитку своїх потреб відійшов не далеко від прочих членів групи.

Зв'язь для взаємної помочи, єдність групи з оточуючою природою зросла ще більше в порівнянню з попереднім періодом. Перше, досконаліша форма спів-робітництва і поділ праці всередині групи лучать межі собою єї членів далеко тісніше, ніж передше, коли то кождий міг сповняти більшу часть щоденної роботи незалежно від інших, коли переважала проста "спільність праці"; друге, єдність роду почасти зростає і тому, що она знаходить конкретний, живий вираз в особі патріярха.

В тім самім часі і в наслідок тих самих умовин повстають в родовій групі зародки індивідуалізму, який полягає на тім, що чоловік відділює себе і все, що єго в своїй свідомості, від групи, і що проявляють ся о с о б и с т і інтереси, підчас коли передше існували лише інтереси громади.

Роля організатора в продукції була о с о б л и в ш о ю ролєю і належала лиш до него одного; се власне є основною причиною, що родить в його душі індивідуалістичні чутя і понятя. З тої основної причини впливали інші, які ділали в тім самім напрямі.

Організатор розпоряджав всіми суспільними запасами цілою сумою додатк-вого продукту, а се давало йому можливість розширювати свої потреби і через те ще більше відрізнити ся в своїй групі. При обміні він виступав стало як власитель всего майна громади і, маючи до діла з другим таким самим організатором, він при звичаював ся глядіти на него, отже і на себе самого, як на в л а с т и т е л я тих товарів, які є призначені до обміну. Так поступовно розвивала ся приватна власність: з початку обмін межі групами, де групи виступають як власители свого товару, мусів витворити понятє о р о д о в і й п р и в а т н і й в л а с н о с т и, а опісля особлива роль організаторів при обміні, змінюючи в дальшій бігу психіку людей, зроджує ідею о с о б и с т о ї п р и в а т н о ї в л а с н о с т и.

Однак ідея особистої приватної власности могла утвердити ся міцнійше в голові організатора доперва тоді, коли єго чинність стала ся дідичною, коли група перестала

вибирати патріярха, коли отже зникли сліди походження его власти від загальної волі роду. Тоді індивідуалізм знайшов в своїм розвитку тверду точку опору. В голові організатора зміцнювалося що раз то більше поняття его відносин до родового майна як до його особистої власности, і що раз то більше затералося старе поняття, після котрого він був лиш завідалетем того майна під контролею громади. Рівночасно в міру того, як зникла всяка фактична контрола голови групи над організаційною діяльністю голови роду, той послідний вимагав що раз то більшого безглядного послуху і переймався ідеєю своєї безглядної особистої власти над членами роду. Розвиткові таких поглядів не могли не противитися інші члени групи; не раз з певністю родові громади переживали тяжку внутрішню боротьбу; один скорше чи пізніше організатор був горою, бо его змагання відповідали дійсному станови річій; організатор мав дійсну власть над продуктами і над людьми і та власть була не обхідна для групи. І так патріярх стався одиноким властителем і цілковитим паном своєї групи.

В дійсности психічні різниці, які повстали меж організатором і другими членами роду, були ще не дуже великі, бо духові підстави лишилися ті самі: цілковите безглядне підданство звичаям і поняттям о групі, як о одній нероздільній цілості, поза котрою є неможливе жадне особисте існування. Навіть самий патріярх, мимо своєї дещо багатшої психіки, не міг свідомо взнестися понад відвічні підстави родового життя, не спонукувало его ніщо стати до них в противенстві. Організатор генієм не був: він не був чоловіком з вїймовими здібностями, але найстаршим в роді, чоловіком з багатлітнім досвідом. Его організаторська діяльність основувалася передовсім на пригадуванню собі, що робили его попередники, а в мінімальній часті заледво на власній творчості, на комбінованню. Звичай панував в его душі майже так само, як в душі его далекого предка, первісного комуніста. Поняття о нероздільності групи також панувало над психікою організатора, бо він також самий не міг жити поза своїм родом, бо не знав він жадних ин-

них суспільних звязків окрім родових, а жите поза суспільністю означувало смерть. Те саме ще в більшій мірі відноситься до прочих членів групи. Взагалі звичайний консерватизм ще не був підкопаний новими відносинами, а особиста свідомість доперва що зачинала відділяти ся від свідомости групи. Лиш зникло понятє о однородности групи.

Так отже під зглядом загального психологічного складу, патріархальна група майже не ріжнить ся від первісної родової групи. Отже давніші перешкоди, що стояли на дорозі всякого розвитку, зістали надалше майже в повній своїй силі.

Говоримо “майже”, бо все таки зродили ся сили, які хоч небогато, але таки зменшували ті перешкоди; слабі несталі зносини і союзи межі групами розширювали виднокруг одиниці поза границі єї роду, а стріча ріжних звичайних форм ослаблювали їх консерватизм.

А тепер друге питанє: о скільки багатий і відповідний матеріял для розвитку представляла в тій добі людська свідомість?

Само собою розуміє ся, що багато тисяч літ суспільного життя родів не перейшли безслідно; людський ум розширював ся і набирав ріжнородности. Практичні відомости почали займати більше місця в людській психіці а фантастичне — менше. Розширене обєму продукції з коначности тягнуло за собою розширене знаня; в міру зменшуваня ся страху перед природними силами зростала цікавість.

Здає ся що не помилимо ся, коли скажемо, що власне в тім періоді, о котрім говоримо в сїм місці, чоловік вперше почав пояснювати собі природу, шукати звязи між поодинокими явищами; вперше повстало те, що остаточно можна би назвати тодішнім “світоглядом”. Суть того світогляду творив природний фетишизм.

Завсїгди людська думка старала ся пояснити те, що далеке — близьким, що незвичайне — звичайним, що дивне — зрозумілим. Нове явище тоді видає ся для всіх

поясненням, коли його вдалося всунути в рамці давніх спостережень. Найблизшим, найбуденнішим для чоловіка явищем є його відносини до других людей. В наслідок того в всіх періодах світогляд людей носив в собі відбитку їх суспільних відносин, в однім случаю виразнійшу, в иншій менше ясну. То само можна сказати про патріархально-родовий період: натуральний фетишизм був власне таким поглядом на природу, в котрім відносини річній представляли ся як відносини людей.

Відділене організаторської праці від виконуючої створило певного рода дуалізм (двійність) в внутрішніх відносинах родового суспільства: неначеб то відділила ся сила умова від простої фізичної сили, свідомий первень, від несвідомого; перше приняло форму влади, друге залежності; перше було зреалізоване в особі патріарха, друге в всіх прочих членах групи. Рівночасно оба ті первні були зовсім нероздільними і не могли істнувати оден без другого: виконуюча діяльність не може бути пляною без організуючої волі, а та послідна є безвартісною там, де нема першої.

В чинностях людей свого окруження чоловік при звичаював ся бачити результат впливу волі організатора на просту силу виконуючу. Після сего образу він пояснював собі також инші чинности, які він бачив в зовнішнім світі. Кожде явище представляло ся йому як нерозривна звязь двох елементів: наказуючої волі і улягаючої матеріяльної сили. Коли він бачив лиш ту послідну, то і так він не був в силі поняти її без першої, отже припускав істнуванє організуючого первня там, де его не бачив. В той спосіб повстають “душі річній”. Они заступали людям причини явищ і свідомість могла заспокоїти ся ними на якийсь час. Чоловік шукав їх всюди — в камені і в рослині, в звіряти і в чоловіці, в полуміні і в воді. Природа представляла ся ему в всіх її перемінах — двійною.

Походженє природного фетишизму або анімізму представляють звичайно в слідуєчий спосіб: По

знищенню кожної річи і по смерті звіряти або чоловіка, в пам'яті людей переховує ся ще довший час відбитка, о б р а з предмету, який згинув. В первісного чоловіка ся відбитка визначає ся великою реальністю і яскравістю, так що під тим зглядом зближує ся до безпосередного вражіння, а в сонних мріях она виступає як зовсім щось дійсного. В той спосіб повстає переконанє, що річ, яка знищила ся, що організм, який згинув, існують ще якийсь час, що по них щ о с ь т р о х а лишило ся. Обсервованє сплячого або зімлілого чоловіка, або трупа доповнювали те переконанє з другої сторони: часом організм позірно заховує свою давну реальність а однак ч о г о с ь єму бракує і тоді не видно в нїм чинних об'явів житя. Те невидиме щ о с ь, яке позістає в однім случаю, зникає раз на все в другім случаю а часово блукає в третім случаю (в сні) — фетишизм представляє собі як “душину річи”.

Можна згодити ся на таке поясненє жерела анімізму: оно правильно вказує на психічний матеріал з котрого повинен був повстати анімізм. Але се поясненє не є повне: оно не пояснює нам, перше, чому як раз той ряд фактів лежить в основі людського світогляду, підчас кожди в боротьбі за істнованє він відносно грає малу роллю; друге, чому той світогляд є загальним на певній ступени розвитку, чому не можна єго запримитити в найнижше розвинених племенах, які без найменшого сумніву мають той самий обсерваційний матеріал. Відповісти на ті питання, після моєї думки, можна лиш тоді, ели признасть ся, що загальний тип світогляду є в залежности від засадничого типу суспільної організації; тоді покаже ся, що лиш глибока двійність в самім суспільнім устрою могла створити той оригінальний спосіб думаня, який стремить до вишуканя двійности в всіх проявах житя.

Так отже природний фетишизм володів умами людей. Чи було се обставиною, яка причинила ся до поступу знаня, яка помагалаб свідомо веденій боротьбі з природою? На се треба дати заперечаючу відповідь. Пізнаванє причин кожного явища фетишист звичайно кінчив на “душі” того явища і дальше не йшов; всі дальші причинові звязи гинули. В той спосіб зміст чинности пізнаваня був дуже не глибокий: до поверховної практичної знакомости явищ додавано лиш фетишистичне поясненє і так задовольовано потребу розумованя.

З огляду на так слабе знанє людська психіка представляла дуже слабій матеріал для розвитку. Поступ техніки, економіки і ідеології з огляду на так вузку свідомість мусів бути повільний і під тим зглядом патріархально-родова доба не ріжнить ся в дійсности від первісної комуністичної доби.

Дійсна побіда чоловіка над природою виявляє ся в неограниченім розвитку пізнаваня причиновости. Фетишистичне поясненє природи означусь, противно, єще не поконанє панованє природи над чоловіком. Правда, оно появляє ся тоді коли те панованє слабе і стає ся менше тяжким; але се тільки для того, що попередне беззглядне єї панованє не позволяло на жадні проби пояснюваня природи.

5. Чинники розвитку і нові форми жита в патріархально-родовім періоді.

Тому, що суспільна психологія в добі, яку тепер розсліджуємо, була в дійсности такою самою елементарною перешкодою для всякого розвитку, як і в попередній добі, то очевидна річ, що товчком суспільного розвитку мусіла бути та сама елементарна сила абсолютного перелодненя. В міру того, як зі зростом людности появляв ся брак средств до жита — звичаєвий консерватизм мусів уступати, техніка по трохи удосконалювала ся і суспільні відносини змінювали ся. Повстанє і поступенне розширю-

ване обміну було найважнішим придбанем того розвитку.

Розвиток обміну, то є, суспільного поділу праці, відбиваючись сильно на розвитку техніки, самий є великим товчком для всіх пізнійших історичних формацій, включаючи сюди і сучасну, капіталістичну.

Другим менше важним придбанем тої доби є поява невільників.

Коли повстала додаткова праця, для організатора ро дової групи в многих случаях було дуже користним збільшенє тої групи: при тім побільшував ся додатковий продукт, яким розпоряджав організатор. Дятого то в патріархальних суспільствах лучало ся часто, що неприятеля побитого в війні не убивано, але прилучувано до групи і примушувано брати участь в єї продукційній праці. Ті прилучені члени групи були власне єї невільниками.

Не треба думати, що невільники патріархальної доби були трактовані на рівні з річачи. Они були майже на рівних правах з членами групи, яка прилучила їх до себе; спільна праця єднала їх з всіми прочими членами і поступенно затираєла пам'ять про давнійшу боротьбу. Також "організатор" не визискував їх більше, як своїх кривних; працювали они так само, як всі, їх не продавали, взагалі з ними обходили ся майже так само, як обходять ся американські Індіанє з адоптованими в'язнями.

Патріархальне невільництво, розвиваючи ся далше і змінючи свої форми, стало ся вихідною точтою для того історичного житя, яке досягло найвиспої точки в клясичнім світі і закінчило ся занепадом.

Повстанє обміну і поява невільництва, на перший погляд два зовсім инші явища, мають одну спільну, дуже важну черту: одно і друге змінило давну систему праці, яка полягала виключно на спорідненю і впливаючій з нього психічній подібности одиниць. Кривні звязи з конечности провадять до нетолеранції в відношеню до всего окруженя, а нові форми житя стояли вже в великім противенстві до

тої нетолеранції, обмежували її. А з того повстав знова цілий ряд суспільних фактів.

Пановане чисто родових звязків було цілковитим панованем звичаю. Сила призвичаєня до раз установлених форм життя була так велика, особиста свідомість так слаба, що одиниця прямо не могла спротивити ся звичаєви, не могла переступати його. Жадних злочинів не було. Слилучило ся що небудь незгідного з обичаями, то на се не гляділа громада так, як се ми тепер глядимо, значить, як на злочин, на переступство, але як на щось дуже страшно-го. Коли вродило ся дитя з двома головами, то его сейчас убивали, як потвору; коли нарушувано обичай — так само поступали з переступником: его убивали, або виганяли, що значило тоді то само. Це не було карою, але природною само-обороною перед незрозумілим і небезпечним явищем. Ідей о праві і о нарушеню права, понятя про моральність і неморальність не було зовсім; люде прирорювали ся до звичаїв з такою самою силою природної кінечности, з якою їдять, шють і сплять.

Відносини зовсім змінюють ся з розвитком нових суспільних союзів не опертих на спорідненю. Нарущуване обичаїв перестає бути виїмковим случаем. Перше, починають стрічати ся з собою ріжні обичаї, а дуже часто виконуване одного є нарушенем другого. Так прилучений вязень-невільник, придержуючись давного звичаю, дуже легко може стати ся перешкодою для суспільної продукції і через те може справити багато неприємности своїм товаришам. Також правильне продовжене обмінних зносин мусіло бути нераз перерване давним призвичаєнем до ворожих відносин зглядом всіх чужих людей. Нарущене обичаїв стає ся що раз то частійшим явищем і суспільство не може зайняти зглядом него того самого становища, що перше.

Повстає нова суспільна форма життя — обичаєве право, яке заключає ся в обороні обичаїв перед нарушенем. З переступником не обходять ся вже, як з якоюсь елементарною силою, але відносять ся до него більше

свідомо: они судять його після звичаю. Установлює ся ціла система кар для різних переступств: взагалі повстає цілий ряд постанов в злучі з нарушуванєм обичаїв, а зміст тих постанов заключає ся в тім, щоби направити шкоду нанесену через нарушенє обичаю, і щоби не допустити до поновного нарушеня. Творить ся понятє о праві, справедливості і о безправю, несправедливості; перше означає діла згідні з обичаями, друге — незгідні з ними. Повстають зародки, з яких опісля розвиває ся моральність і властиве “право”.

Звичайно відділює ся поле правничого жита від поля економічного; але для сучасної науки той поділ є условний. Боротьба суспільства з освободжуючою ся від его законів одиницею не різниться в дійсности від кожної иншої боротьби з окружающею природою; злочин є проти-суспільною силою, грозить суспільному житю, так як сила зимна або дикого звіря. В той спосіб жите правниче є лиш одною стороною суспільної боротьби з природою; ту окрему форму також треба розсліджувати з технічної сторони (спосіб оборони перед переступником, як елементом окружающеї природи), і з економічної (взаїмні зносини межн членами суспільства в тім процесі оборони), і з ідейної (погляди людей на право). Так отже право лежить в сфері продукції а не поза нею.

В розділі о продукційних зносинах вже була мова про повстанє зорганізованих продукційних зносин межн спорідненими групами: спільні великі лови, воєнні виправи. З часом подібні колективні підприємства лучать також і не споріднені групи, а лиш злучені обміном і взагалі взаїмними зносинами підчас мира. На чолі таких союзів стояла звичайно рада старшин - організаторів або вибраний ними вожд. В тих союзах вже бачимо зародки держави, політичних організацій, якими остаточно они стають ся, коли з часових переміннюють ся в сталі.

Взагалі кожда політична організація є в дійсності економічною організацією, організацією спільної боротьби за жите чи то цілого суспільства, чи, як бачимо в пізнійшій часі, лиш его части, одної класи, пабуючої над иншими класами (в державах культурного світа).

СТАРИННЕ НЕВІЛЬНИЦТВО.

Тип суспільного розвитку, який створив культуру старинного світа, полягає на переміні продуктивного робітника в знаряд продукції і є під деяким зглядом с а м о с т і й н и м.

1. Відносини суспільства до окружаючої природи.

Невільництво розвинуло ся з патріархально-родових відносин через співділанє двох основних явищ: безнаслідного зросту додаткової праці і боротьби межі людськими суспільствами, що стоять на різних ступнях культури.

Вже полученє рільництва з годівлею худоби при осілім способі життя зробило додаткову працю сталим явищем. Розвиваючий ся поступенно поділ праці поміж громадами що раз більше підвищував продуктивність. Обмін дав можливість поодиноким групам залпити ті галузи продукції, в яких їх праця була менше продуктивною, а розширити ті, де праця була продуктивніша (видатніша). Удосконалювала ся і розширювала ся продукція металів, домашних знарядів і оружа; повставали нові галузи промислової праці. Звичайний розмір продукційної громади виносив кілька сот людей; але в декотрих случаях під проводом патріарха-організатора лучили ся до купи тисячі людей. Відповідно до того збільшувала ся сума праці додаткової, достарчуваної громадою.

І так поодинокі людські суспільства осягнули ви-

сокий розвиток як на той час, відносили завжди нові перемоги над природою. Для кожної продуктивної організації одним з елементів оточуючої природи є ворожість для неї організації, з котрими вона мусить вести боротьбу. Така боротьба в багатьох випадках творить важну частину “продуктивної” діяльності людей. Це головним чином відноситься до тих племен, які перші висунулися наперед на дорозі розвитку серед багатьох племен, і в той спосіб стали багатими серед бідних. З того випливали неухильні ворожнечі. Напрям абсолютного перелюднення змушував нерозвинені племена до боротьби за нові території і очевидно, вони нападали найчастіше на найбільш культурних сусідів, де можна було добре пожитись. Дуже часто дикі кочівничі племена відносили перемогу над осілими більш розвиненими племенами і в частині знищили, в частині переймали від них культуру.

Але деяким суспільствам на високих ступенях розвитку вдавалося впродовж віків вести успішну боротьбу з елементарною небезпечкою зі сторони нижче стоячих племен — тих небезпечних елементів оточуючої природи. Така боротьба була для культурних суспільств продуктивною, суспільно позитивною, не лише тому, що була кінцевою для охорони продукції і її цілості, але також в другім, більш реальному значінні: від часу, як додаткова праця уможливила виживання, перемога над ворожим племенем звичайно збільшувала продуктивні сили переможця через прилучення в'язнів, переміжених в невольників.

2. Розвиток продукції і поділу в невольництві.

а) Група пертана невольництві.

В міру того, як зростає розмір патріархальної громади і розмір її продукції, характер відносин між патріархом а іншими членами громади улягає зміні.

Діяльність організатора обмежувала ся лиш на сферу продукції, організатор, скажемо, “спеціалізував ся”. В суспільній психології що раз то яснійше виступала різниця межі ним а прочими членами.

Коли власть патріярха стала ся дідичною, тоді разом з ним зачала що раз більше приходити до значіння також его родина, найблизні его свояки. Нерівність поділу побільшувала ся: родина патріярха, користаючи з его власти, жила з додаткового продукту. Від того часу вже можна говорити про дійсний визиск, бо часть загального продукту, яку діставав кождий член родини патріярха, була в залежності не лиш від его фактичної ролі в продукції, але окрім того від його виїмкового становища, від того, що належав до “панської” родини. Розуміє ся само собою, що се було можливе лиш завдяки значному зростови додаткового продукту.

Чим більше зростав визиск групи через родину організатора і, що йде за тим, економічна сила тої послідної, — тим більш неограниченою ставала ся власть організатора і остаточно стала безглядним правом життя і смерти над кождим підданім. Однак доки склад групи залежав майже виключно від родинних звязків, доки група була родовою, доти було неможливо зробити робітника простим знарядом продукції: робітника треба було цінити, треба було памятати за него, бо в разі утрати його було дуже трудно дістати другого — треба було чекати, доки на его місце не виросте другий член групи.

Але в міру того, як число невільників в групі збільшує ся, як війни з низше розвиненими племенами стали ся сталим жерелом робочої сили, в тім часі вже витворюють ся обставини сприяючі цілковитому понижено підданого продуцента (творителя). Кожного робітника на случай його смерти можна заступити другим, так само, як заступає ся зломане або зужите знаряде новим. Правда, що з початку треба було в тій

ціли уряджувати напади на неприятеля і забирати в'язнів до неволі, а се не є так дуже легкою річю; але з часом, завдяки розвиткови обміну, а з ним і обмінної психології, та трудність усуває ся. Коли до неволі забрали за велике число неприятелів, так, що побідникам було не вигідно обергати їх всіх в невольників, тоді замість убивати надвижку добичі, відступали єї радо спорідненим або заприятненим групам, розуміє ся в заміну за інші товари. Чоловік стає ся товаром і особа робітника в родовій групі обнижує ся до степені простого знаряддя, на котрого місце в разі ушкодження можна сейчас купити друге.

Рівночасно, внаслідок розвитку обміну росте закланність організатора і єго родини. Доки додатковий продукт зуживає ся лиш в натуральній безпосередній формі, визиск є ограничений, бо ограничені також потреби пануючої родини: на що здасть ся панам величезна скількість хліба, якого они не в силі зісти? Але поступ обміну робить розвиток потреб пануючої родини майже неограниченим: кожда надвижка вимінює ся на нові предмети ужитя, яких дана група не витворює; тому чим більше додаткового продукту, тим ліпше.

Тоді підданий стає ся не лиш знарядом продукції для організатора, але передовсім знарядом витворювання додаткового продукту, предметом визиску. Справа достаточного вдоволення потреб працюючого відсуває ся на дальший плян; на першій місці стоїть справа тягнення як найбільших зисків. А найбільша користь вимагає, щоби розміри потреб робітника допровадити до мінімум, скількість єго праці — до максимум. З огляду на те організатор мусів хапати ся в своїй діяльності брутального примусу, якого уживано давнійше лиш для невольників і ново прийнятих членів групи. Притім весь слід давних родових відносин зникає тим лекше, що фактично більшість групи вже складає ся з невольників. Родова група остаточно переходить

в групу оперту на невольництві; поволи невольниками стають ся не лиш воєнні в'язні, але і давнійші свояки організатора, дуже далекі крєвні, з якими родинні звязи вже забули ся. Повстає пропасть межі вільною родиною панів а позбавленими всяких прав невольниками; до перших належить все, другі не мають нічого, навіть права до житя. Лиш одно здобули давні члени групи — характер товару, обмінну вартість.

В дійсности товарів прикмети чоловіка мали не лиш наслідки понижуючі людство, але також і додатне значінє, а іменно облекшували до певної степені поступ видатности праці: ринкова виміна виправних невольників, яких куповано найрадше, причинила ся до поширення різнородних відомостей і знаня з господарства до господарства, з краю до краю.

Побіч груп опертих на невольництві існували ще довший час невеликі господарства патріархальні, в яких не було зовсім, або було дуже мало, невольників.

Межы тими двома родами господарства не було жадної ріжницї: сли родина, яка мала невольників, зістала зруйнована тоді она продавала їх і господарство ставало ся чисто родинним; колиж родина збогачувала ся, тоді купувала невольників. Загальний характер залежав від відносин груп опертих на невольництві, як економічно сильнійших.

В великих опертих на невольництві господарствах співробітництво і поділ праці були практиковані на широкі розміри. В Греції вже пять століть перед Р. Хр. існували великі рукодільні, звані ергастєріями, де працювали невольники. В Італії і Сицилії дещо пізнійше розвивають ся величезні рільничі господарства, де часто сотки невольників управляли одно поле. Треба завважити, що поділ праці рідко переступав певну границю — іменно вироблюване одного предмету через поодинокого невольника; ріжні ступені продукції одного предмету лиш в виїмкових слу-

чаях (прим. гарбарські ергастерії) були ділені помежи многих невільників. Це залежало від торговельного ринку, який тоді ще не був так широкий, ані попит не був так великий, щоби викликати масову продукцію, а лиш при масовій продукції корисним є збільшений поділ праці.

З часом, коли господарства оперті на невільництві зростають, навіть діяльність організатора улягає поділові: пани зачинають віддавати єї по троха иншим особам, звичайно досвідченим і найздібнійшим невільникам. З початку та зміна впроваджує ся в наслідок фактичної неможливости заряджування величезним господарством через одного чоловіка; опісля той звичай утверджує ся без конечної потреби, внаслідок змаганя властителів невільників до забезпеченя собі можливо найспокійнішого уживаня додаткового продукту.

б) Продукційні союзи межи групами.

Що відносить ся до союзів межи продукційними групами, то они роширили ся в значній мірі в добі, про яку йде мова.

Незорганізований поділ праці межи групами, що заключав ся в обмінї, досягнув величезних розмірів в порівнаню з попередною добою, однак він обняв не більшу, але меншу часть суспільної продукції.

Сли з початку господарство, операюче ся на невільництві, було майже виключно натуральним, то розвинувши ся, оно вже мало подвійний натурально-обмінний характер. Потреби невільників майже виключно були заспокоювані через власну продукцію групи, знова противно, потреби панської родини, з дуже малими виїмками, були заспокоювані через виміну. В той спосіб обмін огорнув найвисші верстви суспільства і переважаючу ролю в обмінних зносинах грали предмети окраси і вигоди.

Почасти власне в наслідок того характеру обміну в добі невільництва почали уживати благородних металів як грошей. Тоді також вперше гроші прибрали форму монети: ново-повставша суспільно-економічна організація — держава, взяла на себе обов'язок, або краще скажیم, присвоїла собі право бити з грошевих металів відливи означеної форми, ваги і вартости, які служать за загальні правні средства обміну товарів.

Самий процес обміну поволи відлучився як особне заняття спеціальної суспільної класи купців, котрі, купуючи товар від продуцентів, достарчують его і продають споживцям, і живуть з різниці обмінної вартости в першій і другій случаю.

Взагалі розміри торгівлі були дуже малі в порівнянню з нинішними. О тім можна переконатися з кількості грошей потрібних для обороту товарів: добуване золота і срібла в Азії і в Європі навіть в найбільш цвітучій добі клясичного світа було десятки разів менше, ніж в теперішній часі; підчас коли техніка обміну була мало розвиненою, потреба грошей для обмінних інтересів не була зменшена за поміччю таких удосконалених уряджень, як за наших часів (асигнати, банкові білети, чековий систем і т. д.).

Кредит або, говорячи докладнійше, його зародок — лихва, розвивався поступово в тій добі і сягав величезних розмірів. Він відіграв важну роль при творенні великих багатств грецької, а пізнійше римської аристократії.

Побіч розвитку економічних відносин в стариннім світі, доконувався також значний поступ на полі організації політичної.

Ті початки державности, які в патріархальнім світі зарисовувалися в постаті збірних воєнних виправ племенних, і ловів, — розвивалися дуже скоро і перемінювалися в союзи політичні, котрі часом обнимали десятки мільйонів людей. Поступ суспільного

поділу праці, який проявляв ся в зрості обміну, приносив також потребу економічного союзу в цілі охорони і улекшення вимінних відносин: загального запровадження грошей і товарних мір, заложення і мілітарної охорони доріг комунікації, ринків, контролі над плаченням довгів, охорони особи і майна купців, перебуваючих в чужих краях і т. п. Велика роль війни, як способу здобути невільників і нових територій, вимагала тривалої і широкої воєнної організації. Різкий поділ старинного суспільства на дві класи: гнобителів і пригноблених, з котрих послідна була о много численніша від першої, опісля поділ першої з тих клас на поодинокі групи з ворожими інтересами, також вимагав конечно зцентралізованої воєнної сили. Всі ті потреби заспокоювала старинна держава.

Розвиток старинної держави йшов двома різними дорогами і допровадив до двох дуже неподібних до себе типів організації.

В одних случаях велика політична цілість повставала переважно дорогою війни. Це мало місце, коли передше існували два усліва: перше, сли самі обставини окружуючої природи родили потребу широкої політичної організації суспільної, прим. коли вся судьба продукції залежала від належитого урегулювання області великих рік (на урожайних рівнинах Нілю, Тигру і Еврату, Го-анґ-го і ин. утворили ся перші деспотичні монархії) або коли конечно треба було зібратися до купи в цілі боротьби з безнастанно нападаючими неприязельськими племенами; друге, коли обмінні союзи не були ще достаточно розвинені, достаточно широкі і тривалі, щоби утворити міцний політичний союз. Серед безчисленних воєн при кінци патріархальної доби поодинокій групі удавало ся через цілий ряд побід уярмити численні сусідні групи. З початку побиті були прилучені до групи побідників, і ставали їх невільниками. Але поза певною границею таке прилучуване вже не можливе, госпо-

дарство прибрало би за великі розміри, неможливі до заряджування одним паном; тоді група побідників почала вдоволювати ся тим, що змушувала побіджену групу піддати ся політично, т. є., узнати зверхню власть побідників і платити данину; піддана група заховувала при тім в своїх внутрішніх справах певну скількість самоуправи.

Поодинокі група, розростаючи ся що раз більше, ставала ся в той спосіб великою деспотичною державою старинного світа. Такими були держава єгипетська, асирійська, вавилонська, перзька і ин. Власть деспота була в них неограниченою властію патріярха, володіючого невільниками. Межі деспотом і простим начальником родини володіючої невільниками, було багато переходових ступенів: сатрап, начальник округа і т. п., а кожний начальник в відношеню до своїх підданих, яких чинности він мусів організувати, мав необмежену патріярхальну власть. Тип організації в подібних державах був всюди оден і той самий.

Инший характер мали старинні держави, що повстали в наслідок тревалих і обширних обмінних зносин межи поодинокими групами. Це були свободні союзи одноплеменних, рівноправних громад, союзи, яких першою цілю було йти на спільні воєнні виправи, боронити обмін і приватну власність.

Завдяки тревалим зносинам і розвиткови суспільного поділу праці, прибувало чим раз більше спільних справ межи віддільними групами — союз став ся сильнішим і певнішим.

Спільні справи були полагоджувані радою панів, опісля їх представниками, які однак були під контролею ради. В внутрішніх справах групи кожний голова родини лишав ся таким самим паном, як давнійше. Що відносить ся до невільників, то они не брали жадної участі в заряджуваню суспільними справами. Такими були численні республіки старинної Греції, а по части і Італії.

В наслідок безчисленних воєн в стариннім світі, організації другого типу (оперті на торговельних зносінах) не були тревалими, часто переходили в організації першого рода; війна вимагала зєдиненої власти, за якою трудно було глядіти в аристократичних республіках. В той спосіб в наслідок цілого ряду воєн республіканський Рим перемінив ся в Рим Цезарів. Побіч того часто внутрішня боротьба економічних інтересів доводила до горожанських воєн а ті потягали такі зміни за собою: численні грецькі республіки дуже часто перемінювали ся в тиранії; коли дрібні властители невільників, селяне і купці виступали проти зєднаної сильної аристократії, то тоді они згромаджували ся по більшій часті під прапором короля або тирана, бо лиш тісна централізація була в силі запевнити їм побіду.

Взагалі держава старинного світа була організацією для зовнішньої оборони економічних зносин, організацією, що стояла в обороні властителів невільників.

3. Головні черти суспільної психології старинного світа.

а) Становище одиниці в групі і в суспільстві.

Постепенна переміна патріярха в властителя невільників, а властителя невільників з організатора продукції в паразита, потягала за собою відповідні зміни в поглядах на продуцента і на продуктивну працю. Пошана для продукційної праці і інтересоване ся нею зникали, а на їх місце прийшло зовсім щось противного. На місце буде характеристика розвитку тої сторони суспільного способу думання в добі розцвіту системи невільництва.

В тім часі знарядя продукції класифіковано в той спосіб: 1) *instrumenta muta* — німі, мертві знарядя,

прим. топір, кросна; 2) *instrumenta semivocalia* — знаряди живі, але такі, що лиш в половині, то є, не дуже ясно виражають голосом свої чувства, як прим. домашні звірята і 3) *instrumenta vocalia* — знаряди продукції обдарені мовою, т. є. люде - невільники.

Такий погляд був накинений умови старинних жителів суспільно-економічним устроєм: система продукції основувала ся на фактичних відносинах чоловіка до чоловіка, як до простого знарядя, на при с в о є н ю собі другої особи в ціли користаня з єї робо ч о ї с и л и.

Не знаючи иншого суспільного устрою, старинні горожани вважали невільництво за н а т у р а л ь н е і н е з м і н н е право природи. Такого погляду не могли позбути ся навіть найінтелігентнійші і навіть геніяльні люде тих часів. “Природа творить одних людей для волі, других для — неволі” (Аристотель “Політика”). Плятон, оден з найблагороднійших мислителів старини, укладаючи плян ідеально удосконаленої держави, не міг і в нїм обійти ся без невільників. (Це остаточно є зовсім зрозуміле, бо “Республіка” Плятона представляє нам лиш ідеалізоване спартанське суспільство).

Сли не завсїгди обходжено ся жорстоко з невільниками, то все таки не людей в них бачили. Впрочім і жорстокість росте в міру того, як ровиток обміну разом з зростаючою жаждою наживи спричинюють що раз то більший визиск невільників.

В взаїмних зносинах межі невільниками панувала рівність безправа. Однак в міру того, як пани передавали своїм вірним невільникам часть орґанізаторської діяльності, повставало також пановане невільників над невільниками.

Родинні звязи невільників були навязувані і розривані згідно з інтересами панів.

Інтереси панів також назначували скількість споживчих средств, які діставали ся невільникови. В на-

слідок значного розвитку систематичної торгівлі не-вільниками користнійшим було зовсім не журити ся повним заспокоєнєм найважнійших потреб невольника, а старати ся передовсім о інтензивність его праці; в той спосіб невольник “зуживав” ся дуже скоро, і его місце займав новий невольник, що коштував зглядно не багато. Отже інтерес панів реґулював довготу життя невольників, так як реґулював їх розмножуване ся.

Уклінність, безумна покора — це головні черти психології невольників, які впливали з повисіших відносин. Не було можности розвитку, не було навіть думки про боротьбу. Лиш в виїмкових случаях вибухали бунти невольників; це звичайно лучало ся там, де самий характер праці витворив або незвичайне зґрупованє невольничих мас (рілничі невольники в Сицилії, що працювали сковані по кілька сот на однім полю), або незвичайну енергію і боєвий запал (римські глядіятори). Тут впрочім мав вплив також той факт, що глядіятори по більшій части були невольниками в першій поколіню, а не нащадками невольників, які зовсім не знали свободи). Такі бунти були здавлювані з немилосердною жорстокістю, мордуючи всіх збунтованих. Але навіть вразі побіди невольників самий суспільний склад не змінив би ся; невольники не були в силі зорґанізувати иншої системи; в найліпшій разі змінивби ся лиш склад класи свободних людей.

Понад позбавленою всіх прав масою робітників стояла родина пана. Але і на єї організації невольництво витиснуло своє пятно. Не лиш переховала ся в ній звичайна власть патріярха над членами свого роду, включаючи право життя і смерти. Отець родини мав також право п р о д а т и свої діти в неволю; навіть в найсвітлійшій добі старинного періоду такі події не були рідким явищем. Але помимо сего, що батьківська власть була так само неограничена, як власть пана над невольниками, — дійсні відносини в першій

случаю були, розуміє ся, о много лагіднійші, як в другім.

Опісля над поодиною родиною вносила ся держава. Відносини свободних людей до держави були ріжні, відповідно до державного устрою.

В деспотичних азійських державах кождий підданий був невільником держави. Економічно се було виражене в формі визискування приватних господарств через господарство державне — збиранє високих данин і податків. Маса людности не жили горожанським житєм. З часом тиск з верха на низ збільшував ся в міру удосконалення урядничого апарату. Замість виконувати лиш розкази висшої власти і бути для неї живим знарядом визиску, урядники щораз більше зачинають жити своїм житєм, зачинають визискувати для себе. Та зміна відбувала ся в міру того, як висші верстви азійської бюрократії чимраз більше відступали свою організаторську діяльність низшим верствам, перемінюючи ся в той спосіб з продукційних членів суспільства в паразитів, так само як властителі невільників в Греції і в Римі. Притім дбаючи за своїх нащадків, бюрократія творила цілу масу нових зовсім неужиточних урядів. В таких східних державах, як Хіни, Перзія, страшна сила адміністраційного апарату була жерелом незносивого економічного і правного поневолення.

З огляду на такі обставини розвиток одиниці стає ся неможливим не лиш для невільників; духовна апатія панів не багато ріжнить ся від тупоумности невільників.

В інших відносинах до політичної цілості, до держави, знаходила ся одиниця в державах європейського типу.

Одиниця не була там поневолена; на те не позволяла сама суть форми державної звязи. Впрочім з самого початку найбогатшим з помежи знатних володіючих невільниками родин удало ся запанувати еко-

номічно і політично над “демосом” — над масою менш багатих горожан, рільників і ремісників; економічна залежність тих послідних полягала на задовженю ся, а політична — на дуже обмеженім впливі на заряд держави. Але коли розвиток обмінних зносин зміцнив звязь межи верствами демосу, і коли на виднокруг вистушила нова енергічна група демосу — кушці, тоді демос злучив ся проти аристократії рільничої і провадив з нею завзяту боротьбу за політичні права і за економічні користи. Боротьба скінчила ся побідою демосу, який здобув цілковите політичне рівноуправлене.

Історія не може вказати на другий так світлий період розвитку горожанського життя, як в Атенах від VI—IV в.в. перед Р. Хр. Рівність зглядом права була цілковита: кождий міг брати участь в нарадах і голосувати над загально-державними справами. Дійшло було до того, що декотрі уряди вже не обсаджувано через вибір, але прямо жеребом. Такий був демократизм республіки. Але се була лиш одна сторона суспільного життя.

Поза кількома десятками тисяч свободних горожан, розвиваючих ся в вільній атмосфері горожанського життя, стояли многі сотки тисяч позбавлених всяких прав, придавлених “живих знарядів”. Сума політичної діяльності свободних людей заключала ся в діленю добичі, витвореної невільниками, і забраної від невільників.

Так само було в стариннім Римі. В протягу кількох століть боролася там демократія — плебеї, з висою клясою — патриціями, за ті самі політичні цілі, що і демос в Атенах. Крок за кроком з подиву гідною енергією низша кляса змушувала сильних, зорганізованих противників робити уступки в напрямі рівности. Але в часі всеї тої боротьби не дав ся чути ні оден голос в обороні невільників; під тим зглядом не було ріжниць межи найбільш захлапаними демагогами і най-

чеснішими утопістами в роді Гракхів, яких ціле життя зійшло на боротьбі за інтереси “народа”.

Коротко про положенє одиниці в старинній суспільности можна сказати ось що. Невільник не мав можности на розвиток, але мав всі дані, щоби котити ся в долину. Для пана, в східних суспільствах о слабім обміні, условини розвитку були не багато ліпші; противно, в західних суспільствах, де обмін товарів був широко розвинений, свобідна одиниця мала цілковиту свободу розвитку власних сил.

б) Суспільні форми світогляду.

Треба також розглянути, як багатий і відповідний матеріал для технічного і також економічного розвитку творила суспільна психологія доби невольництва.

Що відносить ся до психіки невольників, то не багато можна про ню сказати: про їх крайне убожество і брак всякого змісту життя, плиткість і тісноту їх ума сумнівати ся не можна, бож они були лиш знярядом продукції. Нема тут що й шукати за зародками розвитку; умове життя людей тої класи в найліпшій разі (образовані невольники) було лиш слабою відбиткою умового життя панів.

Класа панів находилась в иншій положеню; убожество психології не було тут конечністю; організаторська діяльність вимагає певного умового розвитку, а визиск невольників давав можливість панам віддавати ся не лиш ріжним роскошам але також праці думки.

Період невольництва обнимає довгі ряди не подібних до себе суспільних формацій; порівнюючи уровень духового життя в ріжних ступнях того періоду в ріжних народів, можна знайти всі відтінки від варварства до високого ступня цивілізації, до якого дійшли Греція і Рим в найсвітліших своїх часах.

Нема потреби задержувати ся на розгляненню змісту суспільного життя панів тих суспільностей, що втворили ся при слабім обміннім процесі і зорганізували ся в деспотичні держави Сходу. На певнім ступені розвитку затирають ся тут майже всі різниці психології панів і невільників; аналогічний характер гнету одних і других виводжує аналогічну тісноту, брак всякого змісту і умовий застій; різниця в степені є так мала, що навіть не заслугує на увагу.

Інший образ представляють нам невільничі суспільства, в яких обмін був високо розвинений. Вільні, далеко сягаючі обмінні зносини розширюють умовий виднокруг людей, розбуджують свідомість, увільнюють ум від закованості, в якій він находив ся давнійше в часі натуральної господарки. Психічний матеріал мусів зростати і ставати ся більш різnorodним; брак зовнішнього гнету з одної сторони, а невелике панованє природи над чоловіком з другої, творять кращий ґрунт для розвитку людської думки, для більш інтензивної діяльності ума.

Фетишизм природи відсуває ся на чимраз дальший плян. Переховує ся лиш декуди; останки єго, се забобонні релігії, метафізичне пояснюване житєвих явищ і взагалі найбільше зложених явищ природи. В релігіях старичного світа виступають як божества елементарні явища природи, непоконані чоловіком, отже непояснені, а опісля також різні елементарні явища суспільного життя... Метафізика, що пояснює явища однаковими “силами, що криють ся за ними”, є лиш більш абстракційною формою анімізму. Розуміє ся, в психіці економічно слабших елементів суспільства (демос, плебеї, пізнійше пролетаріят) анімізм і метафізика займають більше місця, ніж в психіці вищих верств.

В кождім разі класичний світ в часі свого істнованя високо розвинув наукову діяльність. Але чи єї поступ йшов в напрямі сприяючим розвиткови те-

хніки і економіки, чи та діяльність провадила до безпосередньої боротьби з природою, до перемоги над нею?

Треба відрізнити дві доби життя класичного світа. Доки великий властитель невольників був фактичним організатором продукції своєї групи, а побіч нього остав ся ще свободний селянин і ремісник, до того часу суспільна думка мусіла йти в напрямі здобуття практичних відомостей. Правда, що се мало місце в ранній добі культури, опертої на невольництві, коли розвиваюче ся знане було ще дуже вузке, а консерватизм патріархального життя тяжив ще над мозгами, отже поступ практичних відомостей міг відбувати ся лиш дуже поволі. Але в порівнянню з попередніми періодами се була шалена скорість. В протягу немногих століть винайдено множество технічних уліпшень і відкрить; в останніх століттях класичного світа нагромаджено великий запас науково-практичних відомостей; деякі сторони продукції були проваджені планово і операли ся на глибокім знанню прав явищ (прим. інженерські і будівляні роботи, оброблюване матеріалів і т. п.).

Але вже в слідуєчій періоді фактична участь великого властителя невольників в продукції зменшує ся дуже скоро, організаторська діяльність спадає на плече певної часті невольників (і подібної невольникам служби). Рівночасно селянська і ремісничка класа зістала зруйнована і обернена в паразитний пролетаріят (в який спосіб це стало ся — пояснимо пізнійше). Тоді очевидно улягає зміні також напрям умового життя пануючої класи. Вона відриває ся від безпосередньої боротьби з природою, від продукції а переходить до “висших сфер”. Як суспільна роля панів що раз більше спроваджує ся до уживання, так і їх діяльність умова спроваджує ся до осолоджування собі життя.

Зникає всяке заінтересованє ся науками технічними, які безпосередно служать продукційній праці. то є, говорячи загально — невольничому, а не пан-

ському житю. Поступ природничих наук операє ся на слабих підставах, бо обсервації і досвід пани уважають за негідну для себе річ. Про науки суспільні навіть нема що говорити: їх початком є історія героїв і воєн, а студії природної і економічної культури майже не існують, бо мають за предмет річ маловартну і гідну погорди — продукцію. Та скрайна гордість думки була відбиткою панованя панів над невільниками.

Старинні жителі найрадше занимали ся найбільш абстракційними природничими науками — математикою і льогікою. З більш конкретних наук заінтересованем тішила ся астрономія. Яке небудь приноровлене тих наук до практичного життя уважало ся річно низькою. Після Плятона приноровлене геометрії до розв'язки механічних задач значило понижене єї гідности як науки.

Філософією займали ся в стариннім світі, а головно в Греції, так богато, як ніколи перед тим і по тім. Грецька філософія була найкращим здобутком старинної цивілізації. Але і тут головною чертою було віддалене філософії від щоденного життя, брак змагань до єї узасаднення на практичнім досвіді, переважно спекулятивний характер.

Взагалі в пізнійшій періоді клясичного світа богацтво знаня було майже безвартісне для технічного поступу, отже і для економічного розвитку.

Розвиток красних штук становить другий характеристичний продукт психічного життя старинного світа, продукт майже безужиточний для економічного поступу, хоч дуже цінний для виспих кляс, як житева роскіш.

В економічних поглядах доби розцвіту клясичної цивілізації особливо яскраво відбиває ся напрям суспільної думки ворожий економічному розвитку.

Ті погляди є розкинені уривками в ріжних творах старинної літератури. Они не були вислідом критичного розсліду, а прямо були подиктовані суспільними

умовинами: они не були наукові і не могли уложити ся в наукову систему. Економічна наука, наука о відносинах людей при продукційній праці, не могла повстати в часі загальної погорди для продукційної праці.

“Все знанє господаря — говорить Аристотель — заключає ся в умілости використання своїх невольників”. При тім ідеалом старинних було добути все, що потрібно з праці с в о ї х невольників, не удаючи ся до обміну. Такого погляду держали ся навіть Атенці, на рід торговельний. Він був оснований, перше, на загальнім характері тодішньої господарки, яка була більше натуральною, ніж обмінною; друге, на острим антагонізмі межі класою купців а іншими групами суспільства.

З огляду на слабкий обмін, коли невелика скількість товарів переходить через руки купця, класа купців не могла вдоволиити ся таким малим процентом зиску як прим. в наших часах. Купці визискували сильно так витворців, як і споживців, а се приходило їм тим легше, що конкуренція була незначна. В той спосіб яскраво виступала суперечність інтересів класи купців з інтересами інших членів суспільства. Звідси походить вороже становище більшости старинних писателів зглядом торгівлі і купців. “Купці привикли брехати і обманювати, і їх треба толерувати в державі лиш як неминуче зло... Для горожанина є переступством — займатися торгівлею. Держава повинна звертати увагу на продажу товарів і позволяти купцям лиш на найменший зиск”. (Плятон). “Дрібна торгівля — се огидна річ. Велика торгівля — мусить бути толерована. Не може бути зиску без ошуства”. (Ціцеро). Вартість обмінна товарів носить в Аристотеля на шів згідливу назву “штучного хісна з предмету”, в противенстві до “натурального хісна з предмету”, т. є. можности безпосередного зужиття продукту.

Поділ праці старинні жителі оцінювали з точки погляду не продукції, але зужиття. Вони не звертали уваги на ту найважнішу користь поділу праці, що вона збільшує скількість продуктів, а зменшує їх кошта. Вони приписували значіне лиш тому, що поділ праці збільшує гарні прикмети продукту, підносить приємність зужиття. Така точка погляду відповідала як найкраще ролі консументів, котру відгравали властители невольників в розвитку класичнім суспільстві.

Суспільний поділ праці, обмін, в котрім цей поділ є виражений, були великими чинниками поступу в стариннім віці. Вони були тим ланцом, що лучив тодішню продукцію. І в відношеню до тих обявів життя суспільного тодішня психологія суспільства стала на ворожій становищі. Цікава річ, що лихва була в більшій пошані, ніж торгвля. Вправді стрічаємо в літературі напасти на ню, прим. Арістотель опрокидує єї на тій основі що “в найвисшій степені є противним природі плоджене грошій з грошій”. Але таких напастий багато не було. Тимчасом суперечність інтересів лихваря і довжників не є менше очевидною, як суперечність інтересів купця з інтересами продуцента і консумента. Лихва тішила ся більшою пошаною, ніж торгвля, бо кляса, що займала ся лихвою, була о много сильнійша і більш впливова, ніж кляса купців.

Торгвля в тих часах вимагала багато енергії і праці, звязана була з великим ризиком. Виховані на ледарів, властители невольників взагалі не мали необхідної при таких занятю енергії. Лихва була о много лепшим і неменше корисним занятєм. Аристократія нічо не мала проти неї і занимала ся нею охочо. В Атенах в добі роцвіту, 18% на рік було звичайною процентовою мірою. В Римі такі люде як Помпей, Суля, Антоній, навіть патріоти-ідеалісти Брут і Кассій не встидали ся давати пожички на величезний процент — 48 до 70% на рік. Зовсім природна річ,

що держава поспирала лихву енергічно і з великим запалом боронила інтересів вірителів. Держава тоді не звертала уваги на різницю межі браком охоти а браком можности заплачення довгу. Віритель мав право свого довжника продати в неволю. А після прав 12 таблиць в Римі (уложених аристократами в 451. р. пер. Р. Хр.) вірителеви, як здає ся, було вільно навіть на кусні потяти тіло чоловіка, що не мав чим заплатити довгу.

Такі були відносини суспільства і держави до лихви. Тимчасом в історії упадку старинного світа розвиток лихви, як се побачимо дальше, відіграв дуже важну і дуже сумну ролю.

Перевага політики над іншими сторонами життя яскраво відбиває ся в грецько-римській світі. Суспільні справи того рода грали так важну ролю в життю горожан, що Аристотель вважав навіть змаганє до політичної діяльности за характеристичну черту чоловіка. “Чоловік — говорить він — є з своєї натури політичним звірятем” (то є, горожанином). Погорда фізичною працею мотивує ся в значній мірі тим, що она не лишає часу на справи суспільні (Ксенофонт). Тимчасом, коли розглядаємо інтереси, які лежали в основі того широкого горожанського життя і витворювали боротьбу партій, то покаже ся, що они спроваджували ся, конець кінців, до інтересів визиску, підбою, грабежі і поділу добичі. Чим дальше, тим більше непродуктивною ставала ся ціла політична діяльність, яку свободні горожани вважали за найхосеннійшу, найбільш продуктивну.

4. Причини упадку суспільств опертих на невольництві.

Технічний поступ — підстава всякого розвитку суспільства, почав чимраз більше звільнювати своє темпо від часу як кляса панів фактично утратила, зложила з себе організаторську ролю в продукції. В дій-

сности се була одинока кляса в суспільстві, яка жила серед обставин сприяючих розвиткови сил; але коли она стала ся групою суспільних паразитів, тоді розвій її прибрав інший характер, посував ся в паразитно-споживчій а не в продуктивній напрямі. А невольники з огляду на житєві обставини майже не могли розвивати ані себе, ані сил суспільства в боротьбі з природою.

Але сего не досить — невольники фактично підупали, підпадали умовій і фізичній дегенерації. Чоловік, замінений в знаряд продукції, дуже скоро тратив житєву енергію. Немилосердний визиск скорочував его істнованє а его звироднілі нащадки скоро губили ся. З огляду на бознастанну систематичну торгівлю невольниками, показало ся кориснішим для властителей вимагати від невольників можливо найбільшого висилєня при праці, зовсім не дбаючи про цілковитє приверненє вичерпаних сил через відпочинок, поживу, взагалі через достаточне заспокоєнє їх потреб. Правда, в той спосіб живий знаряд скоро зуживав ся, але користь добута з нього покривала кошт купна нового живого знаряду.

В наслідок того невольники з конечности мусіли вимирати, число їх зменшувало ся, смертність переважала над числом уродин. Але в протягу многих століть смертність покривала ся припливом нових вязнів, яких достарчували війни з варварами - сусідами культурного, операючого ся на невольництві суспільства. Доки не висхло те жерело достарчуваня невольників, доти не упадало суспільство оперте на невольництві, але держало ся на одній степені; розмір продукції не зменшував ся, бо було досить робочої сили.

Однак такий стан річний не міг тревати без кінця. Прийшов час, коли подібні походи проти варварів стали зменшувати ся і придбанє невольників в достаточній кількості стало ся річю дуже трудною, а опісля навіть неможливою. Замість побід над варварами

прийшли пораженья, зачісні війни перемінили ся в оборонні, жерело робочої сили висохло. Якїж причини викликали такий зворот воєнного щастя?

Причини ті, це скорий упадок воєнної сили суспільства опертого на невольництві.

Війна — продукція невольників — була одним занятєм, якого не можна було зложити на плече невольників і в наслідок того мусіла она лишити ся занятєм вільних людей. Війско могло складати ся лиш з людей свобідних, а упадок свобідної кляси означав упадок війська, упадок продукції невольників, упадок господарства, опертого на невольництві. А тимчасом внутрішні економічні відносини старинного світа підкопували силу вільного стану.

Вільний стан складав ся, перше, з великих властителів невольників, яких була меншість, друге, з дрібних властителів, яких господарство мало чисто родинний характер, т. є, обходило ся без невольників і піддержувало ся все передовсім працею властителів і їх родини; більшість таких господарств творили рільники, меншість — ремісники.

Як бачимо, підставу сили старинного світа творили дрібні властители землі, значить селяне. Рим, що був загорнув під свою власть всі старинні суспільства, в добі розцвіту своєї заборчої політики був державою переважно хлопською. Доки існувало сильне, численне, вільне селянство, доти старинний світ, завдяки своїй високо розвиненій воєнній техніці, міг легко відносити побіди над варварськими племенами — відважними, але не вправленими в воєнним ремеслі.

Селянство поносило весь тягар воєнний не лиш в тім значію, що проливало свою кров, але також тому, що на нім тяжіли також майже всі державні податки і оплати, на кошті котрих війни були проваджені. Висші кляси, великі властители невольників, зуміли скинути з себе сей тягар, бо враз з богацтвом мали они також політичну силу. Противно, хлопи ко-

ристали з воєн заледво в дуже незначній мірі — найбільшу користь з них тягнули знова багаті властители невольників, які з тої самої причини займали всі важні і впливові уряди в війську, заряджували поділом добичі (головно землі і невольників), робили себе у правителями підбитих провінцій і т. д.

Посвячуючи війні багато часу і средств, дрібні властители землі занедбували по трохи і руйнували свої господарства.

Лихва, до якої удавав ся в таких обставинах селянин, улекшувала і дуже часто спричинювала упадок єго господарства; побираючи величезні проценти, лихвар — звичайно аристократ, багатий властитель невольників допроваджував дуже скоро селянина до цілковитої руїни.

Вкінці руїну селянства прискорював розвиток великих сельських господарств. Уживаючи в рільництві сотки невольників, великий властитель земель в Сицилії або в полудневій Італії достарчував на ринок багато таного збіжа; дуже часто підбиті народи достарчували Римови в виді контрибуцій збіжа в великій кількості зовсім даром. Для убогого селянина продукowane збіжа на продаж ставало ся прямо некористним.

В той спосіб всьо змовляло ся проти дрібних властителів землі: тягар величезних податків і безнастанних воєн, могутість лихварського капіталу і сила конкуренції великого рільничого господарства, опертого на невольництві, і з висною технікою. Руїна селянства dokonувала ся скоро: дрібноземельний селянин тратив землю через довги, а часто сам єї покидав внаслідок непоплатности господарки. Єго частка переходила до рук великого властителя. Так отже земля громадила ся в руках богачів. Вже около Р. Хр. ціла Італія складала ся з невеликого числа величезних земельних посіlostей — лятифундій.

Дрібні властители з упливом часу ставали “пролетарями”, то є, свобідними людьми, позбавленими средств продукції. На селі, де панували богачі і де всьо було витворюване працею невольників, пролетаріят не мав що робити, отже утікав до міста, щоб там шукати средств до жита. В містах громадили ся сотки тисячів подібних бездомних людей, які і там не знаходили продукційного занятя. Держава мусіла удержувати їх; політичні партії уживали їх як средства боротьби одних проти других. Головним средством удержаня для пролетаріату були жертви від богатих державна поміч, і продажа голосів політичним партіям. Це відносить ся головно до пролетарів замешкалих в Римі. Они все служили тому, хто більше платив. Се був дійсно “пролетаріят пасожитів”, виступаючий як слуги і похлібники пануючої політичної сили і економічно сильних одиниць. Збільшували його ще визволенці, т. є. невольники, яким уділювано свободу за якісь визначні заслуги, або за викуп. Ті низші елементи пролетаріату ще приспішували єго моральний упадок, бо до тодішних хиб вільних людей вони додавали свій низкий уровень невольничої психології.

Так отже селянство руйнувало ся, тратило давне суспільне становище і деморалізувало ся та переходило в ряди паразитного пролетаріату. Рівночасно зменшувала ся воєнна сила суспільства, опертого на невольництві: паразитний пролетаріят не є в силі заступити на війні енергічного, хороброго селянина; паразит не видержить тяжких воєнних трудів, ані єї строгої дисципліни; він не хоче лишати міста, де без праці він може здобути средства до жита. Під тим зглядом пролетар старинного світа є подібний до звироднілого великого властителя невольників.

А варвари, могучі через свою родову вяззь, вільні і горді безнастанно проводили боротьбу з невольничим світом, з єго воєнною організацією, — римською армією. І той, колись незрушимий охоронний

вал класичної культури почав потрохи хитати ся під напором свіжо-напливаючих филь варварів. З зачіпної війна Римлян перемінює ся в оборонну, замість побід приходять поражєня. Воєнна продукція невільничої робочої сили зменшує ся надзвичайно а тим самим підкопує ся підстава старинної культури.

Починає ся загальний упадок продукції в наслідок браку робочої сили. Цей упадок відбиває ся болючо на всій людности. З початку в лятифундіях рільництво замінювано скотарством, яке вимагає менше робочих рук; але так довго не могло бути: село пустіє і пасовиска, які появили ся на місце давньої рілі, обертають ся по черзі в пустині. Лихий стан господарства селянського підкопує і інші галузи промислу, для котрих село було в части жерелом сирих матеріялів і средств житєвих, в части — ринком збуту. Але окрім того до упадку перетворюючого промислу провадить безпосередно той самий брак невільників, який спричинив упадок господарства селянського. Старинний світ крок за кроком наближав ся до руїни. Але ще боров ся за своє істнованє і за свою культуру, пробував приноровити ся до змінєних условин.

Брак робочих сил в основних галузях продукції — римське цісарство старало ся заступити свобідними варварами.

Склад римських легіонів змінєє ся: приймають до них чимраз більше Галійців і Германів; з часом навіть наймали цілі відділи варварів для охорони границь. Завдяки тому Рим ще міг боронити ся якийсь час перед варварами при помочи варварів; але римська армія перестала бути римською в своїм складі, а навіть римських полководців виперли германські. І коли в 476. р. (по Хр.) варвар Одовакер скинув з римського престола цезара Ромуля Августа, то се було лиш звєхнєним обявом вже доконаного факту переміни римської армії в германську.

Анальоґічне явище мало місце в сільським господарстві. Цісарський ряд старався стягнути колоністів на спустошені ґрунта, наділяючи їх землею на легких умовах, за малі податки. Так само поступали приватні власники земель, віддаючи в аренду за означений чинш. В той спосіб повстала колонія, стан дрібних селян, господарюючих самостійно на державних або приватних землях за оплатою податку. Більшу частку свободних колоністів творили переселені до римського цісарства варвари, з котрих повстало головне ядро нового селянства.

Побіч вільної колонізації унадок великого земледілля створив колонізацію невольників: невольники в багатьох випадках були арендаторами ґрунту. Коли умови збіжкового ринку погіршилися, давня масова продукція в лятифундіях не могла далі існувати з причини слабого збуту навіть там, де не бракувало невольників; а продукцію в малих розмірах було вигідніше провадити при помочі арендаторів, що брали на себе всі клопоти і платили чинш. Так отже показалося користнішим для панів лишати невольникам заряд господарства в заміну за чинш, ніж експлуатувати їх безпосередно в своїм господарстві; при тім зріст свободи праці збільшав її інтензивність і продуктивність в порівнянні з звичайною працею невольників, так що можна було збільшити її визиск.

Колонія, по правді, була інституцією не лиш римською, але і германською: це було вступленням германсько-февдальних форм життя в римське суспільство. Приймаючи на своїй землі варварських колоністів, держава римська мусіла разом з ними прийняти і їх порядки, бо піддатися іншим колоністам і не хотіли і не могли.

Клясичний світ неначе топився в германським середовищі: його військо, селянство, його внутрішні відносини германізувалися поступенно. Підбите держави

Германами лиш довершило той процес переходу старинного суспільства в середовічне, фєвдалне.

Так отже причини упадку старинної культури сприваджують ся до того, що підставу тої культури творила воєнна експльоатація варварських племен, котрі були неначе тим сирим матеріалом продукції живих знарядів — невільників. Постепенний той процес упадку можна представити в сей спосіб: упадок невільників — в наслідок надмірної експльоатації, упадок свобідних людей — через їх переміну в паразитні елементи суспільства, упадок продукції взагалі в наслідок браку робочої сили, вступленє варварських елементів в старе, розкладаюче ся суспільство і остаточна побіда тих елементів над рештками старинного світа.

Загальна характеристика періоду невільництва.

1) З технічної сторони цей період характеристичний: перше, високою продуктивністю праці, при котрій додаткова праця є сталим явищем, і великою різнородністю суспільно поділеної праці; друге, значною ролею і розвитком в загальній системі продукції тої галузи, що називає ся війною і полягає на боротьбі суспільности з окриваючими ворожими суспільностями.

2) Груна, що мала невільників, розвивала ся з патріархального роду в слідующий спосіб. Продукційна роля організатора враз зі зростом і з скомплікованєм ся продукції відділяла ся чим раз більше від діяльності виконавців; це провадило, з огляду на діичність організаторської функції, до що раз яскравішого виділюваня ся родини організатора з родової групи. Та родина починає жити в чимраз більшій мірі з додаткового продукту, а се стає ся можливим завдяки значному приростови єго загальної суми. Характер

посвоячення межі родиною а рештою групи зникає наслідком двох причин: з одної сторони в наслідок того, що змінює ся фактичний склад групи, зростає число вязнів-невільників, з другої сторони в наслідок зросту захланности організатора; це друге уеліве залежить від розвитку обміну, який дозволяє на прямо неограничений зріст потреб родини організатора. Враз з зникненем характеру споріднення піддані члени групи стають ся для організатора звичайним знарядем продукції, яке в єго очех тратить чимраз більше на вартости з причини розвитку плянової торгівлі невольниками. Продукцент стає ся знарядем продукції і товаром.

З часом організаторська діяльність по трохи спадає на плече поодиноких невольників, найздібнійших і обдарованих довірем пана. Процес той розпочинає ся з тої причини, що є неможливо для одної особи заряджувати значно збільшеною продукцією групи, а треває дальше і кінчить ся під впливом змаганя богатих до увільнення ся від всякої праці взагалі.

Продукційні зносини межі групами посувають ся багато наперед в періоді невольництва, з одної сторони в незорганізованій формі поділу праці, якої висловом є обмін, з другої сторони в зорганізованій формі державних союзів.

Державні союзи, утворені під впливом значно розвитого обміну, мали форму переважно аристократичних республік; там, де обмінні зносини грали менше важну ролю в житю, а условини окружаючої природи вимагали широкого суспільного обеднання, там держави творили ся головно дорогою підбоїв і прибирали форму східних деспотичних монархій.

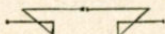
2) Система суспільного невольництва виключала всяку можливість розвитку для кляси невольників. Для кляси панів условини не були однакові для східно-деспотичних і західно-обмінних суспільств: в перших гнет бюрократичного механізму параліжував всякий

розвиток і створив в самих властителів невільників найбільш пасивну, апатичну і фаталістичну психологію; в другій групі суспільств існували всі умовини для розвитку людей вільної кляси.

Але розвиток психіки висших кляс в суспільствах старинного світа йшов в напрямі технічного і економічного поступу лиш доти, доки пани не понехали своєї продукційної ролі; а коли се настушило, їх психологія почала розвивати ся не в продукційнім а в споживаючім, паразитнім напрямі. Від тоді технічний поступ майже зовсім устав а розвивала ся лиш штука, найбільш абстракційна наука і філософія.

4) Підставу продукційности життя старинного світа творила війна—продукція невільників. А воєнна сила суспільства опертого на невільництві не містилась в великих властителях невільників а в дрібноземельних селян. Коли війни, лихва і конкуренція великої продукції великих земельних посіlostий підкопали селянство і більшу его часть перемінили в паразитний пролетаріят, тоді воєнна сила суспільства опертого на невільництві клонила ся до-упадку, а в раз з нею і ціла его продукція. Клясичний світ, позбавлений сил і струцінілий розтопив ся тоді в окружаючім його варварськiм світі, низшим культурно, але здоровім і повнім сил до дальшого розвитку.

5) Як спадок для германсько-романського світа середновічного старинне суспільство лишило багато цінного ідеологічного матеріялу: римське право, грецьку штуку, красну літературу, науку і філософію. З того готового матеріялу германсько-романський світ скористав доперва тоді, коли осягнув певний ступінь розвитку, коли старинні ідеологічні форми відповідали новим середновічним відносинам.

III. Февдальне суспільство.

1. Відносини суспільства до природи.

Сли патріархально-родове суспільство утворило ся під впливом повстаня нових средств продукції, що забезпечували людське жите, то февдальне суспільство мало за підставу дальший розвиток тих средств.

Переважаюче значіне рільництва в продукції, при котрім скотарство відграє меншу ролю і вповні осілий спосіб житя при ограниченій просторони землі — се є технічні условини февдального періоду.

Коли кочівничі племена скотарів починають займати ся рільництвом, се є для них з початку лиш другорядною, помічною галузею продукції; его приноровлює ся до условин скотарства, так що місце засіву дуже часто змінє ся. Але в міру того, як густота людности росте, простори ґрунту зменшують ся, кочівничє жите звужує ся, в міру того, як скотарство ограничує ся в розвитку в наслідок браку пасовиск рільництво стає ся що раз то важнійшим первнем боротьби за жите. При осілим спосібі житя оно творить головне поле боротьби за істнованє, а скотарство стративши звязь з кочівництвом, приноровлює ся до условин рільництва, стає ся неначе его галузею. Що відносить ся до племен, з самого початку чисто рільничих і осілих, то у них відбуває ся поступенний розвиток рільництва, яке поволи нищить скотарство.

Інші галузи добуваючого промислу (лови, гірництво) і промисл перетворюючий в февдальнім періоді є дуже нерозвинені, і находять ся почасти в стані зародку. Війна відграє в житю кожного суспільства немалу ролю, як необхідний спосіб охорони продукції і як одинокє средство розширення території.

Взагалі різнородність продуктів є ще дуже незначна (єя обставина мало сприяє розвиткови обміну), але додаткова праця представляє вже значну часть продукції (ця обставина сприяє зростови визиску).

2. Умовини продукції і поділу в февдальній групі.

Підвисшенє продуктивносин праці допровадило до такого розширення розмірів суспільної організації, що середновічна громада числить вже не сотки а тисячі осіб. Рівночасно умовини рільничої техніки викликали певного рода роздробленє продукції в границях такої групи.

Вже в більній патріархально-родовій групі можна було спостеречи частинне діленє ся на родини; це повстало, як то вже висше ми зазначили, в наслідок того, що патріарх не міг особисто сповнювати всеї організаторської праці і був змушений часть єї віддати в руки інших, низших організаторів; однак ті послідні були дуже мало самостійні, а продукція цілої громади відзначувала ся великою однородністю. З приходом осілої рільничої продукції дрібні економічні одиниці — родини здобувають велику незалежність в господарськім житю. Для виконання польових робіт звичайно вистарчить спільна сила одної родини — загальна кооперація цілої групи не є потрібна; що більше, дрібна родинна продукція є в тім случаю більш продуктивна, бо при помочи первісних средств управи рілі невелика група, яка звертає всю свою увагу на невелику просторонь, може успішнійше використати єї природні обставини, ніж численна група розширююча свою колективну діяльність на великій просторони.

В той спосіб, рільнича форма в часі пограничнім з февдальним періодом складала ся з множества споріднених походженєм груп родинних, з яких кожда провадила осібне господарство. Після своїх розмірів ті групи були чимось посереднім межн патріархальним родом старини і сучасною родиною; они менше більше пригадували сла-

вянські “великі родини”, що числять по кількадесять осіб, і які переховали ся подекуди до наших часів.

Але помежи родинними групами ще лишили ся досить значні продукційні звязи. В многих случаях, коли сили поодинокі родини показали ся недостаточними, тоді сусідні родини помагали єї чинно, а нераз і ціла громада. Це лучало ся дуже часто при будові дому, при корчованю ліса для нового пасовиска і т. п. При годівлі худоби користи спільної праці були так великі, що громадський товар, починаючи з весною, майже весь час був злучений в одно стадо, що пасло ся на неподілених пасовисках громадських під доглядом також громадських пастухів; до неподілених пасовиск належали також між иншим всі ґрунта, що лежали облогом, і поля, з яких збіже вже забрано, так що кожда часть поля служила для осібної продукції родинної групи лиш в часі чисто рільничих занять. Збір сїна по більшій часті відбував ся колективно, а опісля сїно ділено межі родинами пропорціонально до їх ґрунтових наділів.

Окрім того навіть користанє з орної землі звичайно було реґульоване в певних границях громадою; родинна продукція не була звязана з означеною часткою ґрунту; від часу до часу відбував ся новий поділ ґрунтів межі родинами; притім кожде господарство одержувало або уділ такої самої величини, що передше, лиш що в иншім місци, або також змінювано величину уділів, відповідно до численности родини, до єї сили робочої і т. д. Подібні поділи відбували ся з початку можливо що року, опісля що кілька літ. Они мали на цілі вирівнанє користи і страт, які походили з неоднакової урожайности ріжних кусників землі. Впрочім вже від недавних часів громади перестають ділити ґрунта викорчовані працею лиш одної родини. Але остаточно громадські поділи є свідоцтвом, що початкове володінє громадею землею повстало через спільну працю цілої громади, чи то була праця очищувания нових, неуправлених піль, чи праця підбою.

Треба додати, що в різних случаях спільність праці поодиноких родин переховала ся не в однаковій степені, відповідно до місцевих умовин природних і історичних.

До наших часів місцями переховали ся сліди рільничого комунізму в формі “громадного володіня землею” в Швайцарії, в полудневій Німеччині, на півострові Піренейськім, в полудневих Славян і т. п.

Найсильніше рільничий комунізм переховав ся там, де істнували певні особливі умовини, які кляли рільництво в залежности від колективної праці. І так в декотрих провінціях в Східних Індіях рільництво є оперте на штучнім наводнюваню, на скомплікованій каналізації, яка з конечности мусть бути ділом великої групи, а не поєдинчої родини; там ще до недавна можна було бачити рільничий комунізм в найчистійшій його формі. В тих громадах вся управа рілі відбуває ся спільною працею а ошієля спільний продукт ділить ся межі родинами. Однак прядуть і ткають кожда родина осібно і се є їх домашнім, другорядним занятєм. Громада має своїх ремісників (коваль, тесля, цирулик, прачка і т. д.) і урядників (війт, писар, сторож, шп і т. д.), одних і других н а з н а ч у є громада, і їх удержує ся на кошт суспільний, бо рільництвом они не займають ся. Організаторська праця (урядники) є не лиш відділена від виконавчої праці, але є поділена також межі кількох людей, — однак знаходить ся ще під контролею цілої громади.

В рільничій громаді з початком середних віків знаходять ся також ремісники, але по більшій часті они не спеціалізують ся в своїм ремеслі лиш займають ся ним побіч рільництва. Впрочім кожда господарська родина виконує власноручно деякі ремісничі роботи, головно прядиво, ткань, ште і т. д. Там, де родина не в силі дати собі ради власними силами, удає ся з замовленем до ремісника, при чім звичайно достарчує йому сирого матеріялу; часто

ремісник працює в домі замовляючого. Суспільний поділ праці є взагалі мало розвинений і проявляє ся майже виключно в сусідській обміні і праці ремісника на замовлене. Цьому відповідає нерозвинена форма кредиту; грошовий кредит є майже виймком.

З часом суспільний поділ праці прибирає більш яскравий характер; ремесло відділює ся від рільництва. Найскорше з ремісників відділили ся коваль, місцями — мельники. Вже на початку цього періоду коваль і мельник є дуже часто спільні для кількох сусідних сіл, через що творить ся, хоч слаба, продукційна звязь межи громадами.

Розширене ся громади і виділене ся родинних груп стало причиною сего, що поволі зникав і пішов в забуте родинний характер первісної звязи межи господарствами: звязь чисто продукційна і впливаюча з неї звязь політична є тим засадничим цементам що держить громаду в купі.

Там, де розвиток февдальної групи з рільничої громади відбував ся найбільш систематично, той розвиток представляє ся нам в слідуючий спосіб.

З початку устрій громад є дуже однородний, різниця розмірів поодиноких громад не є так велика, щоби могла запевнити найбільшим з них економічну перевагу над другими. Справи, що відносять ся до цілої громади, були залагоджувані радою старших господарів; для збірних підприємств, вимагаючих одного організатора (головно на случай війни) рада старшин вибирала з поміж себе одного вождя, котрий сповняв ту функцію часово, доки сего було потрібно. Коли війну провадила не одна громада а ціле плем'я (а так воно звичайно діяло ся), тоді менші вожди військових відділів вибирали по черзі з поміж себе начального вождя.

Однак вже існують зародки економічної нерівності. Одним з них було створення організатора спільних вишправ (хоч лиш часового); другим зародком є факт, що побіч громадського володіння землею існує також приватне. Грунта очищені працею поодинокій родини, є її власністю; рівнож землі здобуті дорогою війни, сли зістали поділені

межи учасників походу, вже не підлягали іншому поділові.

Розуміє ся само собою, що господарство, яке бодай трохи відрізняло ся від прочих під зглядом економічної сили, мусіло розвивати ся серед таких обставин скорше від всіх прочих. Перше, для таких господарств було легко розширювати розмір приватного володіння через корчоване лісів; друге, особи, що належали до таких більших господарств, займали взагалі значніші місця в організації воєнних виправ, отже діставали більші уділи воєнної добичі, рухомої і нерухомої. Треба памятати, що до рухомої добичі належали також не в і л ь н и к и, бо рільничча громада переняла від патріярхальної групи, між иншим, невільництво в єго злагодженій формі.

В той спосіб нерівність господарських одиниць все зростала і потрохи нарушувала довгу однородність громади. Вплив найбогатших родин на громадське жите все збільшував ся і змінював ся в наслідок того, що економічна перевага позволяла їм держати інші господарства в певній матеріальній залежності: великі господарства брали на себе організоване підприємств, котрі були за тяжкі для всіх прочих, прим. будова великих млинів, пекарень і т. п. Великі господарства, як більше відпорні, значно менше терпіли від всяких економічних потрясень, як голоду і інших елементарних нещасть; тому великі господарства дуже часто давали меншим поміч з своїх запасів; за поміч біднійші селяне віддвядчували ся роботою, а се давало можливість богатим розширювати свою управу і взагалі цілу свою продукцію.

Часом фактична сила найбогатших родин дійшла до того, що лиш з посередних вибрано організаторів воєнних дружин; ті родини очевидно скористали з свого економічного впливу на громаду, щоби такий стан річи утвердити: они енергічно бороли ся проти всяких поєдинчих проб зміни тої системи і поступенно дійшли до того, що звичай став ся п р а в о м — власть вожда стала ся на-

слідною в єго родині, часовий організатор війни перемінив ся в сталого.

Власне від того часу треба числити початок ф е в д а л ь н о г о періоду. Властитель великої земельної посілости, що вибив ся понад громаду і присвоїв собі на стало воєнно-організаторську функцію, кладучи також іншими способами громаду в залежності від себе, є вже типовим фєвдалом.

В інших случаях фєвдал вибивав ся понад ґрупу далеко скорше ще в добі переміни кочівничої патріярхальної громади в осілу, рільничу: се лучало ся там, де здобуте землі для поселеня вимагало особливо довгої і тяжкої боротьби, так, що війна скорше витиснула своє пятно на устрою громади.

Фєвдальні відносини розвивали ся скоро і зміцнювали ся; зростала і утверджувала ся з одної сторони додатна, суспільно-хосенна роля фєвдала в житю сільської громади, з другої сторони економічна і правна залежність від него селян.

Фєвдальний пан будує укріплені замки, де селяне, в разі нападу неприятеля, укривають ся, зістають під опікою фєвдала. Фєвдальний пан дбає о охорону доріг, мостів і т. п. в своїй громаді. В кождім случаю, коли селянські господарства не мають достаточних средств, фєвдальний пан приходить їм з помочію; він організує для них систематичну поміч в разі неурожаю, в разі руйни по війні і т. д. Все те вимагало великих видатків, а фєвдал, очевидно, не хотів за дармо посвячувати для селян доходів власного господарства. За всі стараня фєвдального пана селяне відвдячували ся з надвишкою власною працею.

Фєвдальна експльоатація проявляла ся в двох формах: перше, основна і вчасніша форма — відроблюване, друга, пізнійша форма — чинш. Коли фєвдал був майже лиш богатим господарем, тоді відроблюване істнувало, як звичайна заплата за довги; коли власть фєвдала зміцнилася, відроблюване на панських ґрунтах зробило ся сталим обовязком селян, стало ся так званою п а н щ и н о ю: оз-

начене число днів в році селянин був обов'язаний працювати на фєвдального пана в єго господарстві. В декотрих случаях було кориснішим для фєвдала одержувати панщину не в формі праці, але в формі готового продукту, був то так званий ч и н ш. Чиншови підпадала головно селянська реміснича праця. Розміри чиншу, так як і панщини раз установлені, були охоронювані звичаєвим правом. Очевидно в разі потреби пан дуже легко одержував підвишене панщини.

В формі панщини і чиншу визиск представляє ся в найпростішим і ясним виді: панщина, се просте і явне присвоєне собі додаткової праці, чинш — додаткового продукту.

Оперте на панщині і чиншу господарство фєвдального пана, подібно як і господарство селянське, було майже виключно натуральне. Розуміє ся, фєвдальний пан міг користати з виміни в більшій мірі, ніж селяне, для заспокоєня своїх вибагливих потреб, але з початку навіть для пана се було виїмком, так слабим був тоді розвиток обміну — більшу часть необхідних предметів пан діставав від своїх підданих.

О скільки господарство фєвдального пана було натуральним, консумційним, о стільки розміри чиншу і панщини ограничували ся величиною потреб пана. Тому то з початку тягар підданчої людности не був великий; очевидно, він ріс враз з поступом обміну, завдяки котрому розвивали ся потреби фєвдалів.

Відносини межи фєвдальним паном і єго підданими не були однакові: одна часть селянства знаходила ся в більшій економічній залежности, поносила більші тягарі, була більше піддана панови з правної сторони; инша часть знаходила ся в корисніших обставинах; звичай задержував ті ріжниці і переносив їх з покоління на покоління, на потомство селян. Ті ріжниці залежали в часті від роду панщизняних обов'язків: якийсь коваль, що платив па-

нови означений чини і майже не мав з ним інших інтересів, був, очевидно, менш звязаний в економічнім і правнім життю, ніж рільник, що відробляв панщину, отже знаходився через якийсь час в положеню невільника. Ріжниця в панщизняних повинностях залежала також від історичних обставин: пізнійші поселенці, що їх спроводили самі фєвдали даючи їм певні полекші, мали по більшій часті менш тяжкі панщизняні умовини, ніж давні члени громади.

Декотрі з підданих фєвдального пана жили на його дворі на панські услуги, не займаючи ся по більшій часті продукційною працею; они були залежними в найбільшій степені, бо они жили виключно з ласки пана; це були домашні невільники — двірські люде.

Лиш найбільше залежні з підданих фєвдала були позбавлені свободи переселеня, не мали права усувати ся з під его опіки; інші могли то зробити, як хотіли, але тоді они тратили землю і цілий рухомий маєток. Щоби зрозуміти логіку подібних відносин, треба взяти на увагу слідуєче.

Найзагальнійший стан економічної залежності людини від фєвдального пана проявляв ся в тім, що пан уважав ся за властителя всеї землі, на котрій жили его піддані. Коли рільництво відгравало таку величезну ролю в продукційнім життю суспільности, було зовсім природно, що фєвдал змагав до присвоєня собі панованя над землею, що означало також панованє над людьми; а зі згляду на економічну силу фєвдала ці змаганя мусіли увінчатися успіхом. В тих неспокійних часах лучало ся дуже часто, що свобідний господар самий віддавав свою землю фєвдалови в заміну за его опіку, а опісля діставав тоту саму землю як ленне, т. є. залежне володінє. Взагалі бути зверхним властителем землі, не значило, що цєю землею можна розпоряджатись після волі: фєвдал в своїм поступованю держав ся в дійности звичаю.

Так отже фєвдальна група мала характер с е л а, з натуральним типом господарства. До властителя землі належала організаторська роля в збірних підприємствах цілої

людности; в поодиноких селяських господарствах ту ролю мав голова родини, а в справах, що відносили ся до селянських господарств в цілости організаторська функція належала до громадської ради або до зборів і вибраних там представителів. Відповідно до того уложили ся відносини поділу і права: пан одержував панщину і чинш від своїх підданих, був судією села і єї законодавцем; в справах, які не дотикали фєвдала, прим. що до поділу землі межі селянськими господарствами, що до приватних суперечок межі членами громади, рішенє залежало звичайно від цілої громади, а виконуючими органами були єї представителі.

Походженє фєвдального устрою звичайно пояснювано як вислід підбою одного племені другим. В декотрих случаях дійсно в ролі фєвдалів виступали побідники, а в ролі підданих побіджені; зрозумілим є, що з огляду на такі обставини творив ся яскравий поділ на дві клясі; але щоби запровадити фєвдальну систему в підбитім краю, побідники мусіли мати єго перше в себе, як то мало місце в всіх случаях.

Відносини межі групами в фєвдальнім суспільстві.

Економічна самостійність фєвдального села була дуже велика, але не безуслівна. Перодовсім на полі війни сили поодинокі групи були по більшій часті невістарчаючі для оборони перед окружаючими ворогами, прим. ван-друючими племенами, котрі не раз нападали на фєвдальну Европу, або перед сильнішими сусідними фєвдалами.

В тім напрямі відносини межі фєвдалами укладають ся в такий спосіб, як в селі межі фєвдалом і єго підданими. Ся потреба воєної помочі клала селян в залежності від фєвдалів, то та сама потреба змушувала слабших фєвдалів піддавати ся сильнішим. Добровільно, або після програної війни фєвдальний пан признавав другого сильнішого пана своїм зверхником і опікуном. Разом з своєю

дружиною він боровся на війні під єго проводом (свого рода “панщина”) а деколи платив також певну данину — чинш. В декотрих случаях піддавав ся судови зверхника. В внутрішні справи села взагалі не мішав ся.

Зверхник звичайно був васалем другого, ще сильнішого пана і т. д. аж до самого короля. Король, як се покаже ся опісля, був також васалем наймогутнішого фєвдала тих часів — католицької церкви. Король був лиш перед-последнім зеном в ланцуху фєвдальних панів. В внутрішні справи своїх васалів він не мішав ся, а в зовнішних — вплив його був невеликий. Фєвдали зовсім незалежно від него провадили межі собою війну, заключували угоди. Часто власть королів і взагалі фєвдальних зверхників істнувала лиш з назви.

З огляду на таке роздроблене і слабу злуку віддільних частий суспільної організації, а головно з огляду на нерозвинене техніки, яка безнастанно спричинювала “абсолютне перелюднене”, фєвдальний світ був засуджений на безнастанні війни. По різнищтві війна була без сумніву найважнішою галузю людської діяльності.

Говорячи про “абсолютне перелюднене” в фєвдальнім періоді, треба зазначити, що зміст того поняття уляг деякій зміні. Перелюднене фєвдальної доби обявляє ся не лиш в тім, що для певної часті людности брак найважніших, необхідних середників до життя, і що обнімає оно не лиш низші верстви суспільства, — є то також перелюднене фєвдалів. Навіть колиб родина фєвдала не помножувала ся, то в наслідок застою техніки і множення ся селян, фєвдалови булоб чимраз трудніше одержувати средства від селян для заспокоєня своїх ріжнородних потреб; трудність та збільшує ся, коли множать ся фєвдали. В дійсности розходить ся тут, як і передше, о розбіжність межі скількістю харчових середників, які можна добути при даній техніці з даної просторони землі, а розмірами потреб зростаючої людности, треба однак

брати під увагу не лиш щоденні потреби мас але також високо розвинені потреби фєвдалів. Але тому, що високо розвинені потреби фєвдалів залежать властиво від суспільних відносин даного устрою, то перелюдненє в тїм случаю повстає не лиш в наслідок примітивних відносин чоловіка до природи, але почасти також в наслідок особливших відносин межи людьми (перехід до “зглядного” перелюднення слїдуючих періодів, яке майже виключно залежить від тої другої причини).

В той спосіб лицарсько-фєвдальна організація не лиш що не приносила полєкші людности Європи серед поразень неустанних воєн, що давали ся страшно в знаки сельській людности, але навіть сама до певної степені була жерелом тих поразень. Она не заспокоювала також інших загальних потреб фєвдального свїта. Абсолютне перелюдненє в многих місцевостях, а також безчисленні війни витворювали маси нуждарів, котрі не мали з чого жити, бо не мали на чїм працювати; опікувати ся тими нещасливими фєвдальні пани в більшости случаїв не мали жадного інтересу, тому, що не могли витягнути з них жадної безпосередної користи. Опіка над хорими, калїками і т. д. тим більше не входила в програму фєвдальних лицарів. Також не могли вони хоч трохи забезпечити обмінних і всяких інших зносин межи ріжними провінціями і краями, а зносини ті, хоч слабо розвинені, але в кождім разі істнували і були економїчно конечні, бо фєвдальна група вже в наслідок своїх малих розмірів не була в стані витворити для себе в с ь о г о, чого потребувала, і не могла істнувати без всякої економїчної звязи з іншими групами: металів і металевих знарядів, соли, вина, декотрих тканин на убране і інших подібних предметів не можна було вирабляти в кождім селі. Одним словом лицарсько-фєвдальна організація не була здібна заспокоїти всіх потреб фєвдального суспільства, цілий ряд потреб загального характеру витворював конечність істнованя иншої організації,

більш зконцентрованої і однородної для цілого фєвдально-го свїта. Такою організацією була католицька церков.

Она повсталала в часі розкладу старинного свїта клясичного, коли він зачав уступати місце новим, середно-вічним формам житя. В часі упадку римської держави упадок суспільної продукції допровадив до руїни величезні маси людности і християнська церков виступила з початку як організація для всякої помочи і охорони убогих верств суспільности. Енергічна боротьба умераючого поганьства проти християнської церкви збільшила єго енергію і силу. Чим низше падало старинне оперте на невільництві суспільство, тим більш ширила ся і тим сильнійше організувала ся католицька церков. Форма організації, яку прибрал устрій церкви, був централістичний, подібний до організації армії; ціла організація основувала ся на залежності нижших урядів від висіших; найвисша власть спочивала в руках одної особи — папи. Така форма організації найлучше надає ся до боротьби; не даром повсталала вона серед неустанної боротьби, з початку головно зовнішньої, а опісля — переважно внутрішньої (проти єретиків).

В середних віках суспільна роля церкви росла в протягу цілого ряду століть. Вже з самої конечности католицька церков мусіла зайняти ся організаційною роботою для заспокоєня загальних потреб свїта фєвдального, якими не мав хто займатися. В середних віках церков почасти дальше сповнювала ті суспільно економічні функції, котрі взяла на себе в добі римського панованя; почасти сповнювала нові задачі, створені через самі условини житя. Це все було можливе і конечне, іменно для того, що церков становила найбільшу і найлучшу зєднену економічну силу того часу.

Як повсталала та величезна економічна сила духовенства? Основною причиною єї повстаня була опіка церкви над убогими, економічно гнобленими і економічно підупавшими елементами людности. Та опіка здобула церкві величезний вплив на маси людности, вплив з яким не могла не числити ся пануюча сила римської держави — цісарська

бюрократія. По безуспішних спробах затоплення сили церкви в потоках крові, цїсарство піддало ся і забажало союзу з могутчою організацією. Церква з переслїдуваної зробила ся пануючою; она почала дуже скоро зростати на свободі і єї скрині наповнювали ся щедрими дарами, напливаючими від всіх верств суспільности. Цїсарі, а пізнійше німецькі королі і князі, які не могли не спостерегти користи з союзу з церквою, обдаровували духовенство величезними добрими в нагороду за ріжного рода услуги. Услуги ті полягали не лиш на тім, що опікою над біднішою частию людности і цілим характером своєї науки церква причинювала ся до спокою і суспільного порядку. Уже в часі упадку римської держави церква брала значну участь в політичних спорах і запевнювала побіду тому з противників, по котрого стороні она ставала. Уже тоді она взяла на свої плечі значну часть законодавчої чинности в загально-державних справах. Коли місце римської держави заняли варвари, духовенство всюди запроваджувало порядок: варвари не зуміли сповнити тої задачі, ціла їх попередна історія виновнена рядом безчисленних воєн і спорів не вправила їх в тім напрямі; противно, духовенство було досвідченим організатором, при звичасним до суспільно організаторської функції. В той спосіб в законодавчій діяльности, в запровадженю адміністрації — в тім всім найбільшу часть роботи взяло на себе духовенство. Організаторська праця, сповнювана церквою, запевнила їй, очевидно, велику участь в суспільнім поділі. Уже на початку середних віків церква мала величезні багатства, переважно в виді земельних посїлостей; церква була найбільшим і найбагатшим фєвдальним паном тих часів. — фєвдалом, якого посїлости були розкинені всюди, але зєдинені під зцентралізованим зарядом. Все те творило условини пригідні до дальшого розвитку загальної організаторської діяльности духовенства.

З духовних маєтностей одержувано далеко більше продуктів, ніж могло зужити само духовенство. В натуральнім господарстві величезні надвишки не давали замінити ся

на гроші і переховати ся в тій формі. Католицькій церкві було найвигіднійше зужиткувати надвишку на широко розгалужену поміч для убогих, хорих і старців, т. є. робити даліше, але ще в більших розмірах, те, що робила в добі цісарства.

Даліше церква мусіла бороти ся з великим економічним занепадом спричиненим замішанєм переходової доби. Також тут варвари показали ся з початку безрадними, як і в справі державної адміністрації: що до розвитку продукційної праці, они стояли без порівняня низше від Римлян. Монастирі зачинають вчити ся рільництва і ремесла, ширять технічне знанє і матеріяльну культуру. Нескінчені війни внутрі фєвдального світа були дуже некорисні для церкви: не говорячи вже о тім, що посілости і скарби церкви падали жертвою воєнних розбоїв і грабежи, війни фєвдалів в ще більшій степєни, хоч посередно, нарушували інтереси церкви, підкопуючи добробут людности — ослаблюючи жерело єї доходів; тимчасом як за гальна організація фєвдального світа, церква була в стані взнести ся понад тісний світогляд поодиноких фєвдалів і боронити справи суспільного порядку навіть там, де безпосередно єї інтереси не входили в гру. Тому то церква уживала цілого свого впливу, щоби хоч троха спинити воєничого духа фєвдалів. Дуже часто она виступала в роли посередника в ріжних спорах, що приносило єї в більности случаїв навіть безпосередно великі користи матеріяльні, бо за услуги при полагоджуваню суперечок церква не лишала ся без нагороди.

Церква установила дни “Божого Мира”, котрі були заховані лиш до певного степєня і давали хоч невеликий відпочинок умученій людности; церква здобула формальну і фактичну нетикальність єї будинків, монастирів і посіlostий. Все те не лиш зменшувало жорстокости фєвдальних воєн, але створювало хоч малу охорону для обмінних зносин в фєвдальнім світі; монастирі ставали ся центрами обміну, дни “Божого Мира”, — торговельними днями.

Суспільно економічна роля церкви надала їй нечувану власть над умами мас людности; та власть знова була средством дальшого розвитку сили і багатства церкви..

Духовенство наложило на свою користь загальний податок на рільництво — “церковні десятини”. Ці “десятини” складали ся з цілого ряду різних поборів на добродійні цілі. Ті побори з ушливом часу все зростали. Жертви в великих сумах пили до рук духовенства; найважнішими були жертви в виді землі; не менше як одну третю часть всеї землі, а була то не найгірша часть, мало в своїх руках духовенство при кінци середних віків.

Лиш церква, що zapewнила собі авторитет кілька-віковою діяльністю, була в стані зеднати весь февдальний світ до боротьби з загальним ворогом-народами сходу (хрестоносні походи). Взагалі в тих случаях, коли необхідною konieczністю було зорганізоване кооперації там, де сьвіцкі февдали не могли того зробити, там виступала католицька церква — загальна політична організація середно-вічної Європи.

В загальнім виді економічний устрій февдальної Європи можна представити в слідуючий спосіб. На ґрунті дрібної технічно слабої продукції рільничої, від котрої ще не відлучив ся перетворюючий промисл, утворили ся невеликі але досить цїккі натуральні господарчі організації — рільничі громади. Там, де в громадській продукції існувала потреба одної організуючої волі, висунула ся власть февдалів, які разом з організаторською діяльністю в продукції відгравали таку саму ролю при поділі. Потреба ширшої воєнної кооперації створила скомпльковану організацію зверхности, що полягала на ограниченій залежности одних февдалів від других. Цїлий ряд інших суспільних потреб, котрих лицарсько-февдальна організація не могла вдоволити, а то з причини спеціально лицарського характеру і слабого зеднання, витворив загально організаторську діяльність церкви. Рівночасно, неначе затикаючи діри в всіх зорганізованих економічних відносинах, невелику але конечну ролю в суспільнім житю грали незорганізовані об-

мінні зносини, по більшій частині в зародковій формі суспільського обміну, але по частині також в формі обміну грошима між різними групами, а навіть різними країнами.

3. Зasadничі черти суспільної психології фєвдального періоду.

Становище одиниці в фєвдальній групі небогато ріжнє від становища одиниці в патріархально-родовій організації. В селянській родині патріархальні відносини переходили майже в найчистіший вид. Над особистістю селянина і над головою родини — тяжив авторитет громади, опісля авторитет фєвдала і вкінці авторитет католицької церкви. Сила тих авторитетів була велика і вплив їх мав децю консервативний характер.

Громада стояла вірно на сторожі звичаїв переказаних їй предками, старих технічних форм, також економічних і теологічних. Всякі новітні викликували страшну боротьбу, бо вони грозили знищенням основ громадського життя, зломанем єдності громади, якої вона боронила інстинктивно всіма силами. Страшний консерватизм техніки в сільській продукції впливав передовсім з малої продуктивності селянської праці: по задоволенню щоденних потреб самого селянина, відділивши ту частку праці, яка йшла на користь фєвдала, не лишалося жадної додаткової енергії праці, яку можнаби зужиткувати на розвиток засобів продукції. Опісля ціла система використання громадської землі не дозволяла навіть думати про технічні удосконалення: близьке сусідство ділянок і одночасна заміна пшениці по жнивах на спільні пасовища — змушувала кожного примиритися з цілостю до того, що робили інші, а поділ ґрунту там, де ще переходив, робив неможливим підвищення урожайності поля, бо поле знаходилося лиш часом в руках селянина. А консерватизм в техніці означає консерватизм на всіх полях життя, бо технічний поступ є початком всякого поступу. Неприязні відносини селянської і духовної фєвдальної організації до всяких змін впли-

вали з того, що ті зміни грозили зростом економічної сили інших класів і поваленням панування феодалів. Обидві організації могли лиш так довго грати бодай трохи поступову роль, доки їх панування остаточно не укріпило ся. Лиш до того часу також психологія обох груп могла бути мало консервативна. Але від того часу, коли феодалні відносини утвердили ся в цілості, дали життю все, що могли дати — від тоді сила інтересів зробила обидві пануючі організації ворожими дальшому поступови і стали психологічно безвладними.

Селянин, пригноблений тяжкими умовами життя, придушений всякими авторитетами, відзначав ся психічною безчинністю і безкритичним привязаням до звичаїв. Їго психологія була величезною перешкодою для всякого розвитку. В деяких кращих умовах знаходив ся ремісник. В своїй продукційній діяльності він не був зв'язаний шабльоном громадських форм; ремесло не мало таких перешкод в технічному поступі, які мало рільництво. Займаючи, вже з природи свого заняття, деяку відрубну становище в громаді, ремісник з меншою труднощію міг змінювати способи продукції; і навіть феодалні авторитети менше його обмежували в тім случаю, бо ремісник, що звичайно платив чинш, мав взагалі менше до діла з феодалним паном, ніж хлопець, що відробляв панщину. Що більше, ремесло в багатьох случаях находило ся в особливій опіці вищих класів, бо оно доставчувало їм красивих предметів для їх потреб. В наслідок таких умов психологія ремісників представляла далеко менше перешкод до розвитку, ніж психологія селян. Відносно кількості і якості наукового матеріалу, на котрім операв ся суспільний розвиток, також можна завважити значну схожість з патріархально-родовим періодом. Загальний образ світогляду виступає в деяку змінений формі натурального фетишизму.

Досліджуване причин також тут кінчить ся на таємничій “силі”, укриваючій ся поза реальним фактом і творчим в дійсності “душу явища”. Ті форми свідомості

панували рівночасно з останками ще більш первісних форм в усіх суспільних класах; ріжниця в психічному розвитку поодиноких груп була майже виключно квантативна (ріжниця в кількості). Для селянина з його натуральним господарством цілий світ містить ся в його громаді. Там він родив ся, там впливає все його монотонне життя, там він і умирає; інших обставин, иншого життя не бачить, і навіть не представляє собі. Звідси це надзвичайне убожество психічного матеріялу, пустка духового життя. Під тим зглядом середньовічний хлопець стоїть мало що не нижче від свого предка — вандрівника з патріархальних часів.

Під зглядом психічного багатства ремісник також стоїть вище від середнього селянина: заняття змушує його деколи вийти поза границі громади, головні в тих случаях, коли він виконує роботу для кількох сіл, або коли потребує знарядів або матеріялу, яких його село не має. Взагалі він менше прив'язаний до землі, легше переходить з місця на місце і прямує там, де знаходить більший попит на свою працю: з малої громади до великої, з убогої до багаті, з села до міста. Завдяки сему всьому його духове обмежене не сягає такої ступені, як у власного рілляка.

Февдали — свідки і духовні, знаходили ся в кращих умовах; їх життя було ширше, ріжнородніше, матеріял свідомості більше видний. При тім — свідки февдали, в наслідок більшої тісноти житєвих інтересів і більше обмеженої сфери діяльності, стояли під зглядом інтелігенції багаті нижче від духовенства. Можна сказати, що в протязі кількох століть, підчас котрих розвивав ся февдальний устрій, майже все умове життя обмежувало ся на духовенство; від него плинула всяка освіта. Знане і умовий розвиток були потрібні духовенству в його зложеній і трудній суспільно організаторській ролі; для того оно плекало останки духової культури старинного світа. Рівночасно з самої суті організації духовенства виходило, що єму на першій місці треба поставити не пізнане, не знане, але ту науку, яка викликувала симпатію для церкви серед широких мас. Наука була прямо служницею релігії, знарядом до

осягнення наміреної цілі. Так задивлялися на річч не лиш духовенство, але і проча часть суспільности, для котрого добродійна роля церкви становила незбїтний доказ абсолютної правди голошеної церквою науку.

Сли вже є дана абсолютна правда, та нема що шукати нової правди; лиш треба старати ся пізнати лучше ту, яка вже дана.

Власне тому думка фєвдального свїта не стремить зовсім до здобутя нових наукових відомостей, до поясненя прав природи, уважаючи те все за суету сует. Натомість процвітає формальна льогїка, бо она творить методу повного і подрїбного розслїду тої правди, яка вже є подана в загальній формї і котру треба лиш розвинути в подробицях. Звідси неустанна схолястична вправа учених монахів і взагалї всіх учених фєвдального свїта; звідти — однастайна програма научуваня в духовних научних заведєнях, програма, основана на теольогїї, льогїці і церковній латинї; звідти, вкїнци, те незвичайне значїне, яке приписувано пїсьмам творця формальної льогїки, Аристотелеви, побїч творів отців церкви.

Дослїджуюча думка цілковито і добровільно піддала ся вїсшому авторитетови. Сли дєнебудь обставини витворювали ґрунт для критичної думки і повстало змаганє виломати ся з під шаблону католицької доктрини, тоді все суспільство однодушно ставало проти “герезїї” і давило єї.

Коротко отже треба сказати, що для суспільного розвитку психольогїя фєвдального періоду представляла: перше, дуже бідний і невідповідний що до якости матерїял, друге, чисто елементарні перешкоди в панованю звичаю над житєм. З огляду на такі обставини розвиток міг відбувати ся лиш під впливом елементарних сил з властивою їм повільностїю.

Відносно поодиноких суспільних ґруп релятивно найкращї обставини для розвитку мала кляса ремїсників.

4. Сили розвитку і єго напрям в фєвдальнїм суспільствї.

Елементарний консерватизм фєвдального періоду, зближений до консерватизму родової групи але в кождім разї менше сильний і нерухомий, міг уступити і дати місце розвиткови лиц під впливом сил елементарного характеру. Такою була сила абсолютного перелюднення, т. є. браку средств до заспокоєня потреб суспільства, впливаючого з нерухомости техніки.

Початковий вплив абсолютного перелюднення являв ся в безчисленних війнах фєвдального світа. Як було сказано више, ті війни передовсім спричинили перемену вільних рільничих громад в фєвдальні групи, створили первобраз організації фєвдального суспільства.

В кождім разї внутрішні війни представляли найменш корисний для фєвдального світа спосіб позбування ся надвижки людности, бо руйнуючи продукційні сили фєвдального суспільства, творили тим самим нову надвижку людности, сли не серед побідників, то серед побіджених. Тому то по зєднаню фєвдального суспільства через католицьку організацію розпочинають ся війни зовнішні (заграничні), в котрих фєвдальні сили виступають під католицьким прапором проти некатолицьких сусідів. Хрестоносні походи виявляли змаганє розширення території фєвдального світа і усунєня в той спосіб браку землі, — рільничого перелюднення. В здобутих краях закладано фєвдальні королівства.

Рівночасно відбуває ся також, хоч дуже поволї, властивий технічний поступ. В рільництві був він взагалї до кінця середних віків незначний, — суспільна психологія робила тут найбільшї перешкоди розвиткови. Що иншого промисл перетворчий, де обставини більше сприяли розвиткови. Там поступ відбував ся скорше: витворювали ся технічні більш досконалі способи продукції, скільки на се позволяв дрібно-ремісничий єї характер; ремесло поволї відділювало ся від рільництва і спеціалїзувало ся. В той спосіб змагав ся суспільний подїл праці, отже зро-

став обмін. Ремісник старався бути ближче збуту своїх виробів і переносився поволі з села до нових центрів обміну — до міст. З того повстали дуже важні економічні зміни, о котрих будемо говорити даліше.

Зазначаючи коротко загальний напрям змін, що зайшли в фєвдальнєм життє, треба зазначити, що при помочи рїжних средств, абсолютне перелюдненє провадило середновїчний свїт до одної цїли — до розвитку незорґанїзованого подїлу працї, який обявляв ся в обмінї.

Навїть внутрїшнї вїйни фєвдального суспїльства конечно мусїли приносити зрїст зносин, отже — продукцїйних звязий і обміну межи фєвдальними групами. В тїм самїм напрямї дїлали вїйни заграничнї. Знакомство з Арабами, опїсля з Сарацєнами і Турками — культурними народами Сходу, а також пїзнанє византїйської держави, що лежала на дорозї хрестоносних походїв, пхнуло сильно наперед суспїльний подїл працї, по перше — через розширенє области обмінних зносин, по друге — посередно, через позволенє європейцям переняти декотрї новї технїчнї методи, а се в тїм часї примусово провадило до поступу обміну, бо бїльш удосконалена технїка вимагає бїльшого подїлу працї, спеціалїзацїї.

Прим. від Арабїв перенято рїжнї удосконаленя, що входили в обсяг рїльничої технїки: в огородництвї, в штучнїм наводнюваню цїль і т. д.; дальше, богато на поли інженерської штуки, певнї важнї відомости з хемїчної технологїї (приготовленє пожиточних квасїв), опїсля, технїки морської комунїкацїї і т. д.

Розвиток технїки ремесла, звязаний з поступенним віддїленєм ремесла від рїльництва і з спеціалїзацїєю ремесла, означає розвиток обміну вже з того зглядю, що жадєн ремїсник не може жити ся безпосередно продуктами свого ремесла, а витворюючи їх богато бїльше, як він потребує для себе, мусить їх продавати, щоби опїсля купити для себе необхїднї средства до життя.

Натуральне господарство фєвдального свїта поступєно перетворювало ся на обмінне.

Феодальні відносини тягнули ся в Західній Європі менше-більше від V до IX століття, від доби римської імперії до розпаду імперії Карла Великого. В X. і XI. століттю феодальна система дійшла до найбільшого розцвіту. Потім зачинає ся період її упадку під впливом розвиваючого ся обміну.

Загальна характеристика натурально-господарчих суспільств.

1) На полі перетворчої техніки характеристичну ціху первісних суспільств становить значна власть зовнішньої природи над людми, а з другої сторони — мала власть людей над природою. Це найбільше відносить ся до суспільства первісно-комуністичного, найменше — до феодального.

2) На полі перетворчих відносин первісні суспільства характеризує, перше, — релятивна ограниченість, друге — зорганізований характер перетворчих зносин. Але вже від непамятних часів були межі ними і незорганізовані перетворчі зносини, які були певного рода звязею межі окремими організаціями. І в тім значіню, первісне суспільство, майже зовсім відосібнена, тісно збита група, що складає ся з кілька десятків людей, які майже не знають незорганізованих (обмінних) зносин, — ріжнить ся від феодального суспільства, менше зентралізованого, але за те обіймає сотки тисячів, навіть мільйони людей, злучених до купи не лиш зорганізованими але і незорганізованими зносинами в боротьбі за існуванє.

3) На полі поділу характеристичним є, перше, повалене зорганізованих форм поділу, друге брак таких крайностей як богацтво і нужда. І під тим зглядом типовим є лиш первісне суспільство, а феодальне вже стоїть на границі нових форм житя.

4) Суспільна психологія первісних суспільств визначає ся елементарним консерватизмом (панованє звичаю) і убожеством научного матеріалу. Про первісну добу

зовсім слушно можнаби сказати, що она не мала жадного світогляду, а дві слідуючі визначають ся переважно первісним фетишизмом, який є відбиткою володіння природи над чоловіком, що правда володіння вже децjo захитаного і не придавляючого безглядно.

5) Відповідно до такого характеру суспільної психології сили розвитку в первісних суспільствах є елементарні. Безглядне (абсолютне) перелюдненє є засадничим чинником суспільного розвитку.

IV. Дрібно-буржуазне суспільство.

1. Відносини суспільства до природи.

Февдальне суспільство розвивало витворчі сили скорше, ніж родовє; тому і істнованє першого було менше тревале. Переміна феудальних відносин в дрібно-міщанські зачала ся майже з хвилею їх повстаня. Основною причиною переміни були слідуючі зміни на полі суспільної боротьби з природою. Загальні розміри продукції зросли значно: перше, праця стала ся більше продуктивною, збільшила ся значно скількість суспільної праці, бо суспільність зросла. З огляду на велику ріжнородність суспільних продуктів головно скоро розвинула ся та галузь індустрії, яка займає ся розділом продуктів, т. є, промисл перевозовий (комунікація). Що раз більша часть продуктів зуживає ся не там, де вироблює ся.

Витворила ся ціла суспільна кляса, що занимала ся лиш розвоженєм продуктів і їх поділом межи господарствами, — кляса купців. Сама техніка розділу продуктів і взагалі зносин межи людьми поступенно удосконалювала ся: будовано дороги, мости на ріках, будовано чим раз більші і міцнійші кораблі, здатні до дальшої подорожи, збирано військові сили для охорони подорожних і складових місць перевозового промислу і т. д.

Разом з зростом розміру і різноморності суспільного перетворювання, з розвитком промислу перевозового, з удосконаленням техніки комунікації межі людьми, щораз більше зменшує ся власть природи над чоловіком. Матеріальний осередок суспільного життя людей перестав бути залежним від тісних природних умовин даної місцевості; сли природа одної місцевості не давала чоловікови достаточних средств до боротьби з нею, то міг їх одержати, за посередництвом інших людей від природи иншої місцевості, і на відворот. Кожда нова побіда над природою поширювала ся в суспільнім осередку значно скорше, ніж передше, і підкопувала панованє елементарних сил зовнішнього світа всюди, де доходила суспільно-економічна звязь серед людей. Перед чим раз то ширшою суспільною звязею, хоч і не тісною в даній добі, поволи цофала ся брутальна сила природи.

2. Відносини продукції і обміну в дрібно-буржуазнім суспільстві.

а) Незорганізована звязь межі господарствами.

З огляду на те, що для дрібно-буржуазного суспільства найважнішими і найхарактеристичнішими є незорганізовані (обмінні) зносини межі віддільними підприємствами, то, розслідуючи його будову, найдогідніше є зачати власне від тих зносин а не від внутрішніх відносин підприємства.

Обмінні зносини межі господарствами вже існували в досить ранній добі життя первісних суспільств. Але головна роля не належала тоді до обмінних зносин; они обіймали лиш незначну часть продукції. Продукція необхідних середників життя, т. є. засаднича часть продукції, була зорганізована майже цілком в області віддільної групи. Група могла продовжувати своє існуванє навіть тоді, колиб обмінні зносини з другими групами перервали ся;

она мала дійсну незалежність в витворчій житю. Тому то кожда така група творила само в собі дійсне “суспільство”. В міру розвитку суспільного поділу праці матеріальна незалежність громади зникає: в сферу обміну втягає ся чимраз більше, слідом за надміром продукції, і основна її часть, група поступенно перестає витворювати для себе все потрібне до життя і зачинає навіть найголовніші свої потреби задовольовати дорогою обміну. Поодинокое господарство чим дальше, тим в більшій степені перестає продукувати само для себе. Ремісник, зриваючи звязь, яка лучила его з рільництвом, може лиш дрібну часть продуктів своєї праці призначувати для своєї родини. Прим. швець соту часть, а ткач шовку — нічо. Так само фєвдаль не господарство, втягнене в вир обмінного життя зуживає щораз то меншу часть випродукованого в себе хліба, мяса і т. д.

В той спосіб матеріальна залежність одного господарства від другого зростає чимраз більше. Тимчасом формально є оно незалежне, т. є. організує його поодинокое особиста воля, инша для кожного підприємства. Его внутрішні відносини лаптують ся вповні тою волею, а его зовнішні відносини не є зорганізовані, не є залежні від нічийої волі. Така є будова кожного обмінного суспільства, а передовсім — дрібно-буржуазного.

Історія не знає чистого, досконалого типу дрібно-міщанського суспільства, як взагалі жадної цілковито одноформаций і зародки будучих. До дрібно-буржуазного суспільства своїх засадничих, найбільш характерестичних елементів, має також попереплітані останки минувших суспільних стайної системи відносин. Кожде дане суспільство, побіч ства це відносить ся в значній мірі і оно показало ся дуже короткотрєвалім переходовим періодом від фєвдального суспільства до капіталістичного. Тому то декотрі черти суспільних відносин, які оно старає ся розвинути самостійно, виразно показали ся доперва в слідуючих періодах; але тому, що ті черти тоді є ще скомпліковані і уляга-

ють змінам під ріжними новими впливами, то для улекшення аналізу їх треба розсліджувати власне в злучі з економікою дрібно-буржуазного суспільства. В той спосіб в декотрих случаях будемо мусіти удати ся до відірваного, що так скажемо, ідеального відтворення дрібно-буржуазних суспільних відносин, щоби від него поступенно переходити до історичної дійсности, якою она була.

Отже в обміннім суспільстві продукція є розділена межі значну скількість господарств, і нема одної організуючої волі, якаби відповідно розділювала суспільну працю межі ріжні галузи продукції. Зв'язь межі господарствами обявляє ся в переході продуктів і средств продукції від одного господарства до другого; цей перехід відбуває ся дорогою обміну, т. є. незорганізованого поділу суспільно хосенних річий.

Лиш в зорганізованій продукції можливий є вповні пляновий поділ праці; лиш в зорганізованій продукції праця може вповні заспокоїти потреби суспільства: коли докладно знані нам розміри тих потреб і скількість праці, якою розпоряджає суспільство, тоді організуюча воля може поділити працю відповідно до потреб суспільства. При обмінних зносинах потреби кожного господарства заспокоює ся працею, яку не оно організувало, а єго зорганізована праця служить до задоволення потреб иньших господарств, які не мають безпосередного впливу на організацію праці в тім господарстві.

Лиш в певній добі обмінного господарства, коли панує продукція на замовлене, витворець має хоч приближене понятє о розмірі тої суспільної потреби, яку має задоволити єго господарство. Враз з розвитком суспільного поділу праці розширюють ся також рамці обмінних зносин, робота на замовлене робить місце роботі на ринок; иньшими словами, замість тісного, ограничененого кружка купуючих у знакомого витворця, виступає чимраз ширше, але і більше неозначена, обмінна неособова продукція на ринок. Витворець тратить можність осуду, в яких розмірах суспільство потребує єго продукту. З цього впливають важ-

ні наслідки. Щоби докладно представити їх собі, скористаємо з слідуячого простого приміру. Тисячу шевців даного суспільства витворили 200.000 пар чобіт, а попит ринку, що є вираженєм суспільної потреби, редує ся до 150.000 пар; праця 350 шевців не заспокоює жадної суспільної потреби, отже є суспільно безужиточною. Противно, 50.000 рільників випродукували 10,000.000 пудів хліба; тимчасом суспільна потреба доходить до 10¹/₂ міліонів пудів, і для повного єї задоволення потребаби ще праці 2.500 рільників. Часть суспільно робочої енергії розсіяла ся без хісна, бо була виданою непотрібно; друга часть — тому що не були достаточні заспокоєні потреби працюючих. А основною причиною того всього є, що оден працював незалежно від другого, що не було одної кермуючої волі — одиничної або збірної, се не робить ріжниць — яка би поділила робітників в відповідний спосіб, зменшила скількість праці в ремеслах і перенесла часть єї до рільництва, — одним словом, яка би організувала взаїмні зносини межи господарствами.

Часть ремісничої праці була суспільно безужиточною, робітники не дістають за ню нич від суспільства, т. є. від ринку. Внаслідок того їх потреби не є заспокоєні в цілости; звідси повстає цілий ряд терпінь. В рільництві вложено за мало праці, не вистарчило хліба для всіх, — звідси знова нові терпіння. Люде показали ся неприготованими до власних взаїмних зносин, так як первісний чоловік був не приготований до зносин з зовнішною природою.

В дійсности таке явне неприготованє, як в данім случаю, левди чи дало коли небудь завважити ся в історичнім житю дрібно-буржуазних суспільств.

Але і взагалі має оно свої границі, зависимі від тих-же суспільних відносин. Для виясненя де є ті границі, треба розібрати справу ринку і конкуренції.

Витворець обмінює свій продукт — свій товар — на інші товари: з початку на гроші, потім ті гроші на інші продукти, які є єму потрібні; але гроші, се також товар, і на разі нема потреби говорити спеціально про них. Яку-ж

скільки чужих товарів одержить витворець за свої власні? Іншими словами: як великою буде обмінна вартість его товарів?

Припустім, що суспільство є цілком однорodne, що різні господарства є подібні до себе розміром потреб і кількістю робочої енергії, котру в кожній з них видає ся на продукцію. Ся маємо оден мільон таких господарств, то потреби кожного з них є одною мільоновою частию потреб суспільства, і праця кожного з них є одною мільоновою частию всеї робочої енергії. Ся при тім ціла суспільна продукція задовольє всі суспільні потреби, то кожде господарство для заспокоєна своїх потреб мусить одержати за свої товари одну мільонову часть всего суспільного продукту. Ся поодинокі господарства дістануть з того менше, они зачнуть слабнути і розпадатися, не будуть в силі виконувати попередньої суспільної ролі, достарчувати суспільству по одній мільоновій часті цілої робочої енергії в боротьбі з природою. Ся декотрі господарства одержать більше, як одну мільонову часть цілого продукту суспільної праці, то на тім стратять і зачнуть слабнути інші господарства, що одержали менше.

Скільки робочої енергії, необхідна суспільству для перетворюваня даного продукту, називає ся суспільною вартістю, або прямо вартістю того продукту. Користаючи з того терміну, попередні заключения можна представити в слідуєчий спосіб:

В однорodнім суспільстві з поділом праці для повного піддержаня продукційного життя в нормальнім стані потреба, щоб кожде господарство при обміні діставало за свої товари р і в н у ї м п і д з г л я д о м в а р т о с т и скільки тих продуктів для своїх потреб. В висше наведенім примірі вартість товарів даного господарства рівнає ся одній мільоновій часті цілої вартости суспільного продукту, і вартість необхідних для господарства предметів уживаня рівнає ся також одній мільоновій часті цілої суспільно-робочої енергії.

Після означення поданого в вступі, за одиницю міри суспільно-робочої енергії треба прийняти годину звичайної праці о середній інтензивності. Ся товар коштує 12 таких “годин”, то він повинен бути вимінаний на инший товар, що коштував також 12 “годин”, прим. на відповідну кількість грошового металю. Ся обмін відбуває ся в инший спосіб, то деякі господарства мусять ослабловати ся і хилити ся до упадку. На ринку ціни товарів повинні укладати ся в сумі відповідаючій їх вартости, бо інакше істноване цілої суспільности стає ся непевним.

Але в дійсности обмінне суспільство не є позбавлене певної тревалости. Ціни товарів стало, в більшій або меншій степені, відклонюють ся від їх вартости, бо жадна організуюча воля не кермує виміною; але в самій будові суспільства містить ся свого рода механізм, котрого діланє руководить колибанєм ся цін в той спосіб, що відклоненя в одну сторону змінюють відклоненя в другу, і остаточно спричинюють рівновагу. Той механізм має велику силу; він називає ся р и н о ч н о ю к о н к у р е н ц і є ю.

Ся витворець продає свій товар нижше ціни вартости, то господарство ослаблює ся; ся инші витворці купують його товар повисше ціни вартости, то їх матеріальний стан погіршує ся. Повстає боротьба інтересів купуючого і спродаючого; а єї резульатом є те, що кождий призвичаює ся жадати за свій продукт в кождім случаю н е м е н ш е над єго вартість і давати за чужий н е б і л ь ш е над єго вартість; в той спосіб в суспільстві творить ся понятє о “ціні” товарів, яка в дійсности відповідає (приближно) їх вартости.

Але не все вдає ся витворцеви (продуцентови) продати свій товар після єго вартости, часом є він примушений продати його танше. В попереднім примірі, коли 1000 шевців виробили на ринок 200.000 пар чобіт, а суспільство може купити лиш 150.000 пар чобіт, шевці знайшли ся в дуже тяжкім положеню. П о д а ч а їх товару перевисшає попит на него; весь товар не може бути спроданий і кождий з спродаючих є виставлений на ризико, і-

менно, може не знайти купця. Тоді зачинає ся сильна боротьба межі спродаючими: кожний з них готов стратити часть вартости свого товару, щоб лиш притягнути до себе купуючих і не вернути до дому з неспроданим товаром. Ціна товару спадає: чоботи, що коштують 50 “годин” звичайної праці, спродають ся за скількість грошей, що рівнає ся заледви 40.35 подібних одиниць робочої енергії. Господарства шевців убожують, декотрі зовсім упадають; часть шевців є примушена зменшити свою продукцію, бо не заспокоює достаточо потреб свого господарства, т. є, зачинає зле відживлювати ся, не може купувати матеріялу в попередній скількості і т. п.; друга часть кидає попереднє занятє і вибирає собі иншу ролю в продукції або знаходить ся поза нею. Вислід є такий, що слідующим разом ринок не лиш не є переповнений шевським товаром, але навіть противно: при подачі на 120.000 пар чобіт попит рівнає ся прим. 160.000 пар.

Тоді повстає боротьба вже межі купуючими: не хочачи лишитись без чобіт, багато купців годить ся платити за пару чобіт понад їх вартість замість 50—60.65 одиниць робочої енергії в виді грошей. Високі ціни позволяють господарствам спродаючих піднести ся, збільшити витворчість; число шевських підприємств може навіть збільшити ся і знова змінює ся відношенє попиту до подачі; повстає нове колибанє в ціні товару в противну сторону і т. д.

В той спосіб риночна конкуренція в виді боротьби — з одной стороны межі купуючим а спродаючим, з другої стороны межі спродаючими однакові товари, а також межі купуючими — змагає серед безнастанних колибань до удержання ціни товару на поземі їх вартости, обнижуючи ціни занадто високі і підвиснюючи ціни занадто низькі. Сли продукція в даній галузі перевищує розміри суспільної потреби, єї продукти спродають ся низше вартости, і продукція зменшує ся; сли однак не відповідає суспільній потребі, єї продукти продають ся понад вартість, і продукція розширює ся. В той спосіб за посередництвом ринку

право вартости рядить суспільною продукцією, приноровлюючи її до суспільних потреб. Але таке приноровлене dokonує ся дорогою сталих колибань; все є оно неповне, а се потягає за собою терпіня витворців, безхосенну утрату суспільної енергії.

Витворець все може знайти ся неприготованим до свого суспільного середовища. Мала це потіха для ремісника, який зістав зруйнований через брак попиту і залишив продукцію, сли він знає, що з впливом часу рівновага межі попитом а подачею сама через себе утвердить ся.

В такий то спосіб суспільні відносини панують над людьми в обміннім господарстві, хоч, може бути, і менше болочо, ніж відносини панованя зовнішньої природи над людьми первісних суспільств.

Виложені погляди на ціну і вартість є знані в сучасній науці під іменем: “Теорія вартости праці”. В характері останків нерозвиненої свідомости, піддержуваних клясовими інтересами певних груп суспільства, до сеї пори переховують ся, сли не в науці, то в наукових розвідках, погляди иншого роду, більше або менше скомпліковані і замотані теорії, “поясняючі” інакше жите обмінного суспільства. З огляду на те погляньмо, чи котра небудь з тих теорій може бути раціональною.

При обміні заходить порівнане найрізномродніших товарів: топір, хліб, книжка, предмет окраси і т. д. Для порівняня ріжних предметів кінечним є, щоби в них було щось спільного, щоб можна змірити. Чоловік, так як і звіря, мають вагу, яку можна змірити; тому є можливе порівнане ваги чоловіка з каменем. Що спільного можна знайти в всіх різномродних товарах, які порівнюють ся з собою підчас обміну? Вже на перший погляд дає ся завважити, що то не обем, не вага, не твёрдота — взагалі, не “природні” їх свійства. Значить, що це мусить бути — їх свійство є **с п і л ь н е**. Але яке іменно? Таких прикмет, як то

вже висше було зазначено, є лиш дві: суспільна ужиточність, і суспільна вартість. Чи суспільна ужиточність є спільною мірою всіх товарів? Ні, топір є пожиточний в ролі знарядю перетворення, хліб — в х а р а к т е р і середника піддержуючого робочі сили продуцента — на квантативне (скількістеве) порівнянє нема тут місця, а оно власне виступає при обміні. Очевидно, ходить тут о суспільну вартість, т. є, о ту скількість суспільно-робочої енергії, яку коштує кожний товар; з тої точки погляду стає ся зовсім зрозумілою рівність найрізномороднійших продуктів, навіть матеріяльних з нематеріяльними.

Але припустім, що попереднє розумованє є фальшиве, що в основі обмінного процесу лежить не вартість, але щось иншого, чого навіть, може бути, ще не знаємо. Припустім, що в топорі і в парі чобіт те невідоме “щось” містить ся в однаковій скількості, так що оба товари треба продавати по одній і тій самій ціні. А робоча вартість тих товарів не є однакова: топір коштує 8 “годин звичайної праці”, а чобіт — 12. В такім разі, хто схоче брати ся до шевства, коли оно очевидно є непоплатне? Всі будуть воліли робити топори. Розвиток суспільного поділу праці був би не можливий. В той спосіб приняте якої небудь иншої засади обміну допровадилоби до абсурду.

Хоч ціна взагалі означає ся вартостію, але в кождім поодинокім случаю она може єї не відповідати. Лиш там свобідно функціонує конкуренція, де продукція товарів має можливість розширювати ся і корчити ся під впливом попиту на ринку — лиш там ціни в дійсности доходять до позему вартости. Найбільш се відносить ся до перетворчого промислу. Де витворчість (продукція) не є так еластичною, там право робочої вартости виступає в менше чистій формі.

Це має місце в рільництві і в меншій степені в промислі. На данім шматі ґрунту трудно збільшити значно про-

дукцію збіжа, сли цілий нимат землі є відданий під управу рілі. Тому, враз з зростом розмірів обмінного суспільства, з збільшенем пошиту на збіже ціна єго уперто може держати ся понад вартість, тому, що подача не може заспокоїти пошиту.

Дальше, свобідному діланю конкуренції часто в значній мірі перешкаджають ріжні організовані зносини межн людьми; це також мало місце в історично звісних дрібно-міщанських суспільствах (цехові союзи, фєвдальні — про їх вплив на обмін і конкуренцію, докладнійше буде мова дальше).

Вкінці, в інших случаях, часто в злучі з щойно згаданими условинами, головню з послідною, на сцену виступає монополъ. Моноподем називає ся не звичайний брак конкуренції, але цілковита єї неприсутність. Сли витворюванем певного суспільно-потрібного продукту займає ся лиш одно підприємство, або невелике число підприємств, які є між собою в порозуміню, то купуючий може бути змушений платити за продукт незвичайно високі ціни. Тоді є для всіх ясным, що одна група, користаючи з свого виїмкового становища, визискує ціле суспільство.

Монополь пояснює той факт, що в обміннім суспільстві мають ціну, між иншим, також декотрі з предметів, зовсім не витворених працею, не маючих жадної робочої вартости, прим. неуправлена земля, сила води (коли ріку наймає ся під млин), гоноровий титул, право на працю, відпущенє гріхів (предмет торгівлі для духовенства і т. д.)

Це діє ся тоді, коли предмети, не витворені працею, що позістають без ужитку, а при тім існують в ограниченій скількості, стають ся приватною власністю, загарбують ся поодинокими людьми в посіданє; тоді властители не годять ся відступити тих предметів до ужитку иншим людьям, хіба за заплату, за означену вартість, прим. за певну грошеву суму. Ціна таких предметів не може залежати від їх вартости, яка зовсім не існує. Ціна та, як всякий визиск, залежить безпосередню від відносин сил кляс суспільства, в данім случаю — продаючих і купуючих подібні

товари; зовсім природно, що і те відношене сил пояснює ся засадничими історичними обставинами — розвитком відносин чоловіка до природи.

Дрібно-буржуазне обмінне суспільство каже прину-скати вже розвинену грошову форму обміну. Оборот товару в великих розмірах є неможливий без грошей, які є єго знарядом. Гріш грає величезну і многосторонну ролю в житю обмінного суспільства. Тому, що обмінне суспільство знає лиш грошовий обмін, що гріш є цінною кожного товару, творить він отже сталу міру вартости товару. В наслідок конкуренції на торговельнім ринку продуцент бажає дістати за свій товар не менше ніж виносить єго вартість; але та вартість представляє ся єму, очевидно, не в виді означеної скількості суспільної енергії праці, але в виді означеної грошевої суми.

Дальше, в всіх кредитових справах, які в обміннім суспільстві є звичайним явищем, гроші виступають як правний знаряд виплати. З товаровим ринком нерозривно є звязаний кредитовий ринок. Разом творять вони торговельний ринок взагалі.

Для нормального життя обмінного суспільства конечним є, щоби знаряд обміну і виплати знаходив ся на торговельнім ринку в достаточній скількості.

При продажі за готівку, грошей треба тілько, кілько коштують на ринку продавані товари. Але на протяг певного періоду часу для цілого ряду операцій за готівку, сума грошей може бути менша, ніж сума цін товару.

Ремісник купив від селянина збіжа за 10 рублів. За ті десять рублів селянин купив рискаль від коваля; коваль купив за одержані гроші стіл від столяра. Всі три операції відбули ся в протягу одного тиждня; для них було потрібно лиш 10 рублів, хоч ціна тих товарів виносила 30 руб.; причина є та, що в протягу тиждня з даною сумою гроший зроблено три обороти. Взагалі при продажі за готівку необхідна для товарового ринку сума грошей означає ся так: суму цін проданих товарів ділить ся через пересічне число оборотів монети за час продажі тих товарів.

Товари, продавані на кредит, переходять безпосередно з рук до рук без помочи грошей. Але пізніше, певна річ, треба за них платити. Щоби означити скількість грошей потрібну для кредитового ринку, треба взяти під увагу не лиш скорість обороту грошей, але ще і иншу обставину.

Столяр кушив на кредит в селянина збіжа за 10 рублів, а цей послідний кушив знова в иншого також на кредит стіл за 9 рублів. При обрахунку столяр платить селянинові лиш — 1 руб., хоч сума довгу виносить 19 руб. — А винен Б 100 руб., Б винен В також 100 руб., вкінци В кушив на кредит від А товарів також на 100 руб. При обрахунку всі три не платять грішми нічо. В той спосіб при плаченю довгів скількість необхідних знарядів виплати зменшує ся о цілу суму виплат, які взаїмно зносять ся. Решта платить ся скількостію грошей, якої буде потрібно відповідно до скорости грошевого обороту.

Взагалі сума грошей, необхідна для торговельного ринку на певний протяг часу, — попит на гроші — означає ся в слідуючий спосіб: до суми цін товарів, окрім тих що продають ся на кредит, додає ся сума виплат термінових, без тих, які зносять ся, і вислід додавання ділить ся через пересічну скількість обороту монети на протяг того часу.

Дійсна скількість грошей в обміннім суспільстві, говорячи загально, не є менша ніж “попит на гроші”; на торговельнім ринку істнує ще надвижка, котра як “скарб”, грошевий запас, лежить спокійно в кешенях і складах своїх властителів, щоби вийти на світло денне тоді, коли покаже ся зміцнений попит на гроші, для купна товарів, або для сплачення довгів.

Великий суспільній ролі грошей, як знаряду обороту товарів, відповідає утворене ся осібної класи людей, для котрих оборот товарів є спеціальністю, то є — класи купців. Впрочім діяльність їх не ограничує ся лиш до купна і продажі товарів; они організують також транспорт товарів, достарчують їх з місця продукції на торговельний ринок, а деколи також з торговельного ринку на місце кон-

сумцїї. Транспорт товарів треба властиво уважати за послїдну операцію в їх продукції: сли в даній місцевості продукт не може задоволити суспільних потреб, то він не є ще викінченим продуктом, не є ще дійсним предметом уживаня; продукція єго є скінчена тоді, коли перевезе ся єго там, де він є призначений до зужитя, де він стає ся суспільно хосенним. Грошовий кредит також покликуює до житя осібну клясу людей, для котрих він є спеціальністю — є то кляса лихварів.

Решта продуцентів товару дрібно-буржуазного суспільства є також не зовсім однородна: ділить ся вона на кляси відповідно до ролі віддільних груп в продукції суспільства: рільники, ріжного рода ремісники — шевці, ковалі і т. д.

Тут буде на місци пояснити ріжницю межі понятєм “стану” а “кляси”. Клясою називає ся група людей, злучених через подібність положеня в продукції і, в наслідок того через подібність інтересів економічних: кушці ремісники, рільники; організатори з одної сторони, зорганізовані — з другої і т. д. Стан — означає групу людей, що знаходять ся в подібнім положеню правнім. Февдали з одної сторони, залежне від них селянство з другої, є то два стани, що ріжняться в своїх правах. Тому що правні ріжницї впливають з економічних ріжниць, тому і стани є звичайно заразом клясами; але кляси можуть зовсім не бути станами, т. є, можуть не ріжнитися під зглядом правового положеня.

б) Внутрішні відносини поодиноких господарств дрібно - буржуазного суспільства.

За найбільше типову дрібно-буржуазну групу треба уважати господарство мійського ремісника з другої половини середних віків. Лишаючи до слїдуючого розділу відповідь на питання, як утворили ся міста і висвободили ся

ремісничо-купецькі класи, зауважимо тимчасом, що ремісник є є в о б і д н и м продуцентом товару.

Господарство ремісника в чистім своїм виді представляє ся як невелика родина — вислід розпаду великих родин раннього фєвдального періоду, які знова були останком давних патріярхально-родових організацій. Малі розміри родини ремісника є в залежності від характеру початкової ремісничої продукції, якої знаряди не вимагають злуки праці многих робітників, так що оден—двох людей легко дають собі з ними раду.

Як останок патріярхально-родових відносин, дрібно-буржуазна родина відтворює їх в мініатурі в своїм внутрішнім устрою. Батько родини представляє не лиш головну силу робочу господарства, але також організатора в продукції і поділі. Прочі члени родини є в цілковитім підданстві хочби в наслідок того, що найбільша і найважніша часть праці при здобуваню средств житєвих спочиває на плечех батька родини. При помочи дорослих синів, а часто також при помочи принятих на науку молодих людей, господар провадить ремісничу продукцію і продає продукти праці. Він також займає ся закупною за одержані гроші необхідних предметів зужитя.

Звичайно ріжні средства до життя набувають ся не в вичинченій постаті, в котрій моглиби бути безпроволочно зужиті. Послїдні продукційні процеси відбувають ся вже в споживаючім господарстві (приготованя поживи з закуплених запасів, шитє одіжи з куплених тканин і т. п.). Всі ті чинности сповнюють передовсім жєнщини в родині.

В той спосіб жєнщини творять “натурально господарчу” часть родини: они провадять домашню продукцію для безпосередного зужитя, причім средств тої продукції достарчає їм голова родини. Для жєнщини лишає ся надзвичайно вузький круг діланя, в додатку несамостійного діланя, бо матеріяльних средств достарчає їй мужчина. Легко з того заключити, як низьке становище займає в родині жєнщина.

Історична роля жінчини в останніх століттях є в залежності від того факту, що в розвиваючійся суспільстві обмінні жінчина мусіла виконувати майже незмінні натурально-господарчі функції, мусіла бути останком низшої продукційної формації посеред системи відносин зовнішнього типу. Тісне домашнє господарство кухні і дитячої кімнати означає підданство жінчини.

Положенє чужого чоловіка, прийнятого майстром на науку ремесла і названого учеником, а пізнійше челядником, з початку не багато різниться від положеня членів родини. Він мешкає разом з родиною господаря, не і їсть разом з нею, і взагалі користує, як член родини з готових средств до житя. Побіч сего, тому що він самий колись має стати ся самостійним ремісником він дістає від майстра невелику плату, з котрої мусить наскладати собі якусь суму на урядженє власної робітні. Він працює разом з майстром, рівночасно з ним зачинає і кінчить працю; майстер бачить в ній помічника в продукції а не предмет визиску. Взагалі в ранній добі обмінного господарства положенє учеників і челядників сли різниться від положеня свояків майстра, то радше на користь перших, а іменно під зглядом більшої їх самостійности.

Відносно селянської родини, то, о скілько втягає ся вона в вир обмінного господарства, о стілько перемінює ся вона поволи з давньої патріархальної "великої родини" в родину звичайного дрібно-буржуазного типу.

Але в протягу середніх віків ця переміна не вспіла ще скінчитись. Впрочім селянської родини тих часів не треба уважати за самостійну продукційну групу: она ще входить в склад фєвдальної групи.

Фєвдально-натуральне господарство на перший погляд мало змінило ся, переходячи в господарство фєвдально-обмінне тим більше, що цей перехід відбував ся дуже поволи і в дрібно-буржуазнім суспільстві, як про це нам подає історія, оно ніколи не було скінчене. Фєвдал, так

само як передше, був організатором в суспільних підприємствах тоді, коли тої ролі не могли сповняти члени селянсько-февдальної групи; на дальше позістає він організатором поділу в тім значіно, що в виді панщини і чиншу присвоює собі додаткову працю селян. По давньому задержує він в своїх руках організаторську діяльність правного життя своєї групи. Але обсяг і характер єго діяльності в кожній з тих трох голузій, улягають, хоч незвичайно повільній, однак дуже важній зміні.

Організаторська діяльність февдала на полі продукції зменшує ся дуже скоро. Широкі обмінні зносини спричинили повстане великих державних організацій, які взяли на себе оборону публичного безпеченства. В той спосіб февдальний пан тратить свою суспільно-хосенну ролю в справі військової оборони підданого йому селянства. При своїй воївничій натурі він дуже часто виступає не яко оборонець нормального продуктивного життя, але противно, нарушує єго.

Сли передше февдал був позиточний, бо уряджував такі підприємства суспільної ужиточности, які були понад сили для поодиноких селянських господарств — двірські млини, пекарні, мости і т. п., то тепер потреба того зникає. В загальнім поділі праці поодинокі найбільші селянські і ремісничі господарства могли би були дати собі раду в полібних справах, але февдальний пан на те не дозволяє. Він робить для себе монополь з февдальних уряджень, і жадаючи великої заплати за користуване ся ними, він створює для себе поважне і певне жерело доходів, не дбаючи зовсім про вигоду людности. Богато разів лучало ся, що февдальний пан не мав навіть власного млина а змушував селян до плачення за позволене відвезти збіже до иншого млина, на тій підставі, що мелене збіжа в чужім млині нарушує єго февдальні привілеї.

Опісля огранічує він потрохи свою діяльність як організатора помочи селянським господарствам на случай елементарних нещасть уважаючи, що все те — непотрібні видатки.

Річ в тім, що обмінна господарка розвиває жажду громадження богацтв. В добі натуральної господарки жажда добичі була ограничена рівновагою потреб фєвдалів. З огляду на нерозвинений обмін, навіть найсильніший фєвдал не може посунути ся в своїх потребах дальше поза те, що єму дає продукція єго дібр; збільшенє данин підданім. прим. о 100.000 пудів збіжа, не принесе єму жадної користи: того збіжа він не буде в силі зужити разом з цілим своїм двором і збіже без хісна гнило-би в шпихлірах. Інакше має ся річ при широко розвиненім поділі праці, в грошевій господарці. Нема границь для розвитку потреб, о скільки є лиш гроші для їх заспокоєня. Взагалі гроші можуть всьо; але кожда дана сума грошей не може всього достарчити, лиш певну суму задоволеня. Та роля грошей в житю є причиною людського змаганя до безграничного побільшуваня грошевих засобів; це змаганє огортало фєвдалів що раз то більше в міру того, як господарка їх ставала обмінною. (До розвитку того змаганя причинює ся також той факт, що гроші дають ся громадити і переховувати, а того не можна робити з иншими продуктами.)

Звідси походять значні зміни в характері діяльності фєвдала. Панщина і чинши прибирають величезні розміри. Фєвдальний пан старає ся витиснути з хлопів всьо, що лиш дасть ся.

Організаторська діяльність фєвдального пана на полі правного житя замінює ся в средство здиретва.

Суди і адміністрація стають ся для фєвдального пана поважним жерелом доходу.

Змагаючи до збільшеня розмірів власного господарства фєвдал присвоював собі землі, з котрих він користав спільно з селянами і взагалі всіми способами він обкροював селянську земельну власть, а се викликало великий брак землі в селянських господарствах.

Придавлені надмірними тягарами селяне чимраз частійше покидають землю. Фєвдалови не лишало ся нічо иншого, як лиш привязати селянина до землі, а се впроваджує він в жите користаючи з своєї політичної сили, з

свого впливу на законодавство. З чоловіка на пів вільного, яким був до того часу селянин, стає ся він прикутим до землі хлопом, майже невільником.

Так отже сила обмінних зносин викликала перехід фєвдальної системи в підданство селян.

Селянська рільнича громада переховує ся серед всіх тих змін в значній степені. Що правда фєвдальний пан обкροює поступенно єї самостійність: на місце вибраних вітів і судіїв висувають ся лобимці пана; кожда, хоч трохи важнійша постанова громадських зборів мусіла бути потверджена паном або єго довіренником. Однак взагалі фєвдали ощаджували громадський устрій, о скільки він не шкодив їх інтересам. Головно в добі найбільшого гнету селянства через панщизняні відносини громадський устрій був корисний для фєвдала, так що треба припускати, що в декотрих случаях він витворював єго штучно там, де єго вже не було. В тій цілі треба було лиш звязати селян солідарною відвічальністю, зробити громаду відвічальною за належите виконуванє панщини через кожного селянина. Тоді громада була змушена також старати ся про те, щоби прийти з помічю кождому підпадаючому господарству, бо єго руїна збільшувала тягарі інших, а також і про те, щоби перешкодити киданю землі селянами. Одним словом, помимо того, що нова адміністраційна громада пригадує що до форми давню, роля єї в дійсности є цілком инша. Давна громада змагала до рівного добробуту для всіх селянських господарств, нова — до вирівняня гнету.

Так отже, підчас коли кляса ремісників і купців увільнює ся з під особистої залежності, рільнича людність, противно, в першій добі розвитку обмінного суспільства попадає в ще більшу залежність ніж передше. Засаднича причина тої різниці лежить в більшій нерухомости средств рільничої продукції в порівняню з скоріщим поступом технїки в інших галузях суспільної праці.

в) Зорганізовані зносини межі групами в дрібно-буржуазнім суспільстві

Виділене ся міст з сіл, центрів ремесла і обміну з рільничого господарства, належить уважати за вихідну точку в розвитку нових зорганізованих зносин межі групами.

Те виділене, сли не числити міст, котрі середновічний світ одержав в спадку по добі всесвітнього панованя Римлян, йшло дуже поволі. Зародком міста найчастійше було торговельне село. Села положені в найліпших комунікаційних пунктах — при злуці сплавних рік, в гірських просміках, на перехрестю битих доріг і т. д. ставали ся поступенно центрами обміну, місцем, де відбували ся періодичні ярмарки. Богацтва, які там нагромаджували ся в наслідок того, викликали захланність в сусідів; отже для оборони перед нападами треба було будувати мури (в серених віках—характеристична ціха міст). Завдяки легкому збутові товарів в новім місті розвивало ся ремесло. Залежний ремісник фєвдальної групи йшов до міста, щоб бути ближе ринку збуту своїх виробів; фєвдальні відносини не багато вязали при тім ремісника, бо звичайно він був очиншований і, мешкаючи в місті, міг ще лучше вивязати ся з своїх обовязків. З початку ремісник провадить невеличке господарство рільниче: ново-повставше середно-вічне місто було окружене полями і пасовищами і характером житя зближало ся дуже до села. Але тому, що ремесло, враз з поступом обмінних зносин, стає ся для мешканців міста чимраз кориснішим, рільництво сходить на другий плян. Спеціалізація міських ремісників допроваджує їх штуку до такої досконалости, що селяне, які ще дальше займають ся ремеслом, не можуть навіть думати про те, щоби їм дорівнати. Від тоді навіть фєвдали радше купують продукти перетворчого промислу в місті; піддані селяне вже не мають вирабляти для них тих предметів, лиші доставчувати средств до їх впроблюваня. В той спосіб відбуло ся виділене міст від сіл Як поволі відбував ся той процес, можна судити хочби

прим. з факту, що ще в 1589. році міщане Монахії, після слів баварського князя, не могли би існувати без піль і пасовиск.

Місто, що повстало на ґрунті незорганізованих обмінних зносин межі людьми, само через себе вже означає певну зорганізовану звязь межі ними. Оно вже має спільну для своїх мешканців війскову оборону і спільну організацію правного життя: лиш при таких умовинах місто може бути дійсним центром ремесла і обміну.

Внаслідок слабого розвитку економічних протилежностей і маєткових нерівностей, організація публичних справ укладає ся після республіканського типу, зближаючого ся до устрою новочасних республік. Впрочім тіль аристократизму — перевага могутости немногих найбогатших родин — вже від самого початку дає ся спостеречи в многих міських республіках. Цей відтінок аристократизму є тим сильніший, чим більш є розвинена фактична нерівність — богацтво і убожество, а оно, як побачимо дальше, збільшує ся поступово, враз з бігом розвитку економічного, так, що під тим зглядом найбільш поступові республіки Італії були рівночасно найбільш аристократичні.

В міру зросту матеріальної сили міської людности слабіє фактична залежність міста від фєвдального пана, на котрого землі оно знаходить ся. Почасти дорогою грошевого викупу, почасти дорогою боротьби, міщане здобували щораз більше незалежности в внутрішніх справах. Безнастанні суперечки межі фєвдалами, що ослаблювали їх силу, давали дуже часто міщанам спосібність до полагодження своїх справ; маючи оперте в війсковій силі і міцних оборончих мурах, місто в многих случаях могло відгравати рішачучу ролю в боротьбі і, розуміє ся, запевнювало свою співучасть не даром, але за нові права і привілеї. В добі хрестоносних походів, коли маса фєвдалів попала в великі грошеві клопоти, многим містам удало ся викупити в панів свої землі, і свою незалежність і остаточно позбути ся всьляких чиннів. данин і вмішування ся панів в внутрішні справи міст.

Боротьба міст з феодалами, котрі хотіли заховати свої права до них, тягне ся через цілу другу половину середніх віків. Найпоступовійшою групою міщан в тій боротьбі була з початку кляса кушців, яких само занятє в ті часи розвивало багато енергії, хоробрість і організаторські здібности. Групуючи ся коло старих богатих і могучих родин купецьких, найзаможнійше міщанство лучило ся в так звані гільди — товариства, з форми звичайно релігійного характеру, але в дійсности мали они на цілі спільну оборону економічних інтересів. Під прапором гільдів довго вели боротьбу міста о свою незалежність. В укладі гільди відносини межі богатими родинами, які стояли на чолі гільди, а иншими членами організації пригадують еще відносини старших феодалів до своїх васалів. З ушлювом часу дальший розвиток ремесла і зріст сили кляси ремісників провадить до иншого угрупованя міського стану — до утвореня цехових організацій.

В своїй сути цехові організації є останками патріархальних відносин, опіки громади над одиницею і поодиноким господарством, яка істнувала прим. в рільничій громаді феодалної епохи. З яких то причин переховав ся той остаток давних відносин серед нової суспільної формації?

При дрібній ремісничій продукції взаємна поміч виторців є конечно потрібна, щоби зробити їх жите певним і сталим. Без тої помочи дрібному продуцентови, з огляду на єго економічну слабість, безнастанно грозить утрата всього, що він посідає, при першій нещасливім випадку: часовім обниженю цін на товари, зіпсутю знарядів, пожарі, крадіжи і т. п.

Особливо непевною є судьба ремісників при вільній конкуренції. Боротьба неминуче провадить до згуби слабших продуцентів, т. є. — більшости з них. В цілі усуненя конкуренції, конечно потрібно, щоби продуценти одной спеціальности злучили ся з собою.

Дуже правдоподібним є, що початків цехових організацій треба шукати в громадських відносинах феодално-рільничого світа. А історичні дані про повстанє цехів мож-

на знайти від XI., XIII. століття. Цехи повстали декуди в виді часових союзів, заключених мешкаючими в однім місці ремісниками одного ремесла, або кількох споріднених ремесел; такі часові союзи, все відновлюючись і змінюючись, завдяки користям, які они приносили членам, перемінювалися остаточно в сталі союзи.

Сильна організація цехів повстає не лиш тому, що цехи мусіли виконувати провідну організаційську роллю в боротьбі за визволене міст від фєвдального гнєту, але також тому, що стара аристократія міського стану не легко вірїкала ся давного панованя в політичнім житю і цехи мусіли вложити не мало труду, щоби зломати єї опір.

Цехи, що повстали серед менше більше подібних обставин, в основних чертах свого устрою представляли оден і той самий тип, хоч в подрібностях, очевидно, істнували ріжницї.

Кождий цех мав вибраний заряд і власний устав. Устави цехів були ріжні, взагалї досить демократичні, хоч з домішкою аристократичних відтїнків; ця домішка з початку, в часї боротьби цехів з старою міською аристократією і фєвдалами, була незначна: прим. міщанином з повними правами міг стати ся навіть фєвдально-підданий чоловік, сли вдало ся йому пересидїти цілий рік і оден день в місті. З часом, в міру того як цехи здобувають рішачий голос в публичних справах і мають можність з черги стати ся міською аристократією, демократизм їх зменшує ся. Цехи обіймають групи ремісників, що не мають жадних прав; тих, що ще не провадять жадного господарства, або не скінчили професіональної науки; є ними: перше, челядники (зьявляють ся в Нїмеччинї в XIII віці), друге, учні (в Нїмеччинї від XIV. віку).

Членами цехів з повними правами відтепер стають ся лиш "майстри" — ремісники, що провадять продукцію самодїльно. Це вже свого рода аристократія ремесла; але з початку основує ся вона не на походженю, навіть не на богацтві, а на ремісничій штуці, на степені зручності в ремеслі. Титул майстра може здобути при певній енергїї

і здібностях кождий ремісник. Щоби це досягнути, він мусить служити кілька років як ученик в котрого небудь майстра. Опісля він здає іспит з свого ремесла на ступень челядника. Це ще не дає йому права на отворене власного варстату; ще певну скількість літ він мусить наймати ся. Аж опісля він здає іспит на майстра і, сли єго зложить дістає право провадити варстат самостійно. Єго права на полі суспільних прав розширюють ся разом з піднесенем єго економічного становища.

Сама суть тої системи полягає, очевидно, на усуненю межі ремісниками надмірної конкуренції, яка повстала в наслідок скорого зросту числа підприємств.

В цілі ослаблення конкуренції межі майстрами є спрямовані також численні цехові постанови. І так число наємних робітників - челядників, учеників — звичайно огранічує ся до невеликої цифри — 2, 3, 5, рідко коли більше. Отже ремісник не може добровільно розширити свого підприємства, не може збільшити в нім продуктивності праці при помочи збільшеного співробітництва і поділу праці; не може отже тим способом усунути з торговельного ринку і позбавити хліба інших ремісників. Підприємство єго мусить остатись дрібним. Завдяки тій обставині торговельний ринок вистарчає для всіх.

Тому що наємних робітників є мало, дохід, який черпає майстер з їх праці, не вистарчає, щоби він міг жити в достатку, огранічуючи ся лиш до ролі організатора. Отже він змушений працювати на рівні з челядниками. З огляду на те в часі першої доби цехового життя, ще заки появили ся нові сили, що знищили старі форми, відносини межі майстром і робітниками були приятні, родинні.

Дальше, щоби оминути нерівности в конкуренції, статуті цехові докладно зазначували довготу робочого дня і число робочих днів в році. При тім не роблено жадної різниці межі часом праці майстра і єго підвладних, бо він працював все разом з ними. Після ріжних цехових постанов час праці був ріжний, звичайно около 50—60 годин на тиждень (в Англії в XV. в. — 8 годин денно). Побіч того

до великого числа католицьких свят додавано ще понеділок кожного тижня.

В уставах також докладно означає ся і заробітна платня робітників і ціна товарів і прикмети, які товар повинен мати, щоби майстер мав право його продавати.

Продукція була урегульована, означена правилами по-дрібно. Все те урегульоване мало на цілі те, що всі майстри мусіли провадити продукцію однаково і при однакових условиях: не вільно було витворювати лучшого товару, або в більшій кількості, як інші. Правила ті, очевидно, творили ся поступенно, в міру того, як давали ся відчувати злі сторони конкуренції в якій небудь формі.

Щоби хоч з якогось одного торговельного ринку усунути конкуренцію для цехових майстрів, міські права надають цехам монополі на продукцію і торгівлю в містах. Кождий, хто хотів-би зайняти ся в місті якимсь ремеслом, мусить вперше вступити до місцевого цеху; очевидно за згодою того цеху. Приняте нових членів залежить від сповнення певних задач і формальностей, приписаних в цехових постановах, часами менше, часами більше строгих.

Побіч постанов регулюючих продукцію, існували ще в цехових статутах правила несеня взаємної помочи членам цеху на случай наглої потреби. Та сторона діяльності цехової організації мала не мале значінє для дрібних продуцентів.

Майже від самого початку організація цехів носила в своїм лоні одну засадничу суперечність, яка пізнійше прибирає значні розміри: іменно, суперечність з одної сторони інтересів майстра, а з другої сторони інтересів челядників і учеників. Цехові постанови взагалі мають на оці інтереси майстрів, що укладали ті устава, звідси то прим. різні ограничення для челядників, що хочать бути майстрами. Але доки кождий ремісник міг мати надію, що скорше чи пізнійше він стане майстром, доти внутрішні суперечности цехової організації не виступали в острій формі.

Разом з розвитком суспільного поділу праці і розширенням ся обміну далеко поза границі невеликих міських округів, давні політичні організації показують ся недостаточними для охорони обмінних зносин, такі як фєвдально-духовна, фєвдально-військова і міські організації. Поділ території на тисячі малих деспотичних державок значно утруднює зносини, робить купецьке занятє дуже небезпечним, а часто не вигідним. Не досить, що купець мусів товчи ся по злих дорогах, наражений на безпеку зі сторони збіднілого селянства, що було готове розбивати з голоду, мусів оплачувати на кождім кроці рогачки в користь фєвдального пана: в додатку купець міг бути обрабований котрим небудь короликом, під покришкою, що він приходить з ворожої території — або зовсім без жадного оправданя. Треба ще додати різнородність прав, після яких судять кушца в ріжних місцевостях, різнородність монет, які могли бити всі фєвдали. Серед всіх тих небезпек і замішаня суспільного конечно купецьке занятє дуже часто стає ся майже неможливим.

Повстає потреба широких, міцних, зцентралізованих політичних організації, якіб були здібні військовою силою скоротити сваволю фєвдалів, привернути лад і публичний спокій, установити однородні права, а що відносить ся до обміну, єдність монети, міри і ваги, побудувати вигідні дороги, зорганізувати опіку над кушцями в чужих краях і т. д.

Католицька церква не була в силі цего всего dokonати. Її могутість, її авторитет почав слабнути враз з розвитком обміну. Могутість обміну, могутість гроша спричинила глибокі зміни в суспільній ролі духовенства; коли господарка церкви з натуральної стала ся обмінною, в ній зайшла та сама зміна, що і з иншими фєвдалами, і з тих самих причин жажда богатств викликала значне зменшенє ся суспільно-пожиточної діяльності католицького духовенства і значний зрієт жажди визиску. Суспільний вплив церкви, її власть над умом почала впадати, тим більше, що люде вже не були ті самі, що передне: зносини з ин-

шими людьми розширювали умовий виднокруг, розяснювали темноту, ослаблювали консерватизм і розбуджували цікавість в умах людей; сила матеріальних інтересів спрямувала розвиваючу ся свідомість проти католицизму.

Через цілу другу половину середних віків герезії тягнуть ся непереривним рядом і папство веде з ними завзяту боротьбу, вичерпуючи головну свою силу — симпатії народних мас.

Мійські републики показали ся нездібними до утворення відповідних політичних організацій. Правда, що декотрі міста пробували утворити організації в ціли оборони свобідного обміну і приватної власности (союзи торговельних міст, прим. союз Ганза), але з часом показало ся, що в них брак сили і рівноваги, брак внутрішньої єдности. Поодинокі міста не були в силі взнести ся понад льокальні інтереси і хотіли визискувати союзників, а ті боронили своєї економічної і політичної независимости. Окрім того самий устрій міських організацій не сприяв “збиранню земель”: власть в них не була досить зцентралізована, а в наслідок того не така сильна, як того було треба.

В той спосіб самі обставини вкладали на військово-февдальну систему “історичну місію” розвинення нової сили, здібної запровадити лад в землях “великих і богатих”. Потрібні зародки знайшли ся.

Сварки і бійки дрібних февдалів межі собою і містом були на руку великим февдалам — князям, а головно королям. По трохи они почали “збирати землю” в свої руки, побиваючи дрібних февдалів і прилучуючи їх землю до своїх посілоостей.

Февдали боронили ся енергічно перед заборчими планами своїх зверхників. Але ті послідні знайшли енергічного і певного союзника в ворожім для февдалів міщанстві. Союз з містом достарчував королеви матеріальних средств якими не могли розпоряджати їх противники. Королі держали стале військо, що давало їм можність в кожній хвили розпочати боротьбу, а цього не могли зробити февдали.

Поступ воєнної організації вчинив великі услуги для королівської справи: стрільний порох зробив зовсім непотрібними для феодалів їх укріплені замки і сталеве зброєння. Феодал перестав бути непобідимим з хвилиною, коли перестав бути суспільно-конечним. Побіджені феодали приймали службу в королів або ставали звичайними земельними власниками.

Католицька церква, так як і інші феодали, завзято боролася з новою силою і неохочо працювала з початковою організаторською роллю в суспільному житті.

При кінці середніх віків боротьба закінчилася перемогою королів. Так утворилася поступово могутня абсолютно-монархістична організація, що зуміла бодай на якийсь час забезпечити спокій розвиваючомуся обмінному суспільству.

3. Засадничі риси суспільної психології дрібно-буржуазної доби.

Дрібно-буржуазне суспільство забезпечує далеко більшу свободу розвитку одиниці, як кожен інше натуральне суспільство. Однак умовини розвитку не є однакові для різних класів того суспільства — для одних є вони більше, для інших менше сприяючі.

В сільсько-господарському світі, де обмінне господарство виступало на феодалістичній тлі, розвиток індивідуальності був незвичайно утруднений. Панщизняна форма обмінного феодалізму, зближена під многими зглядами до “невільництва”, угноївала продуцента, і виснажувала всю його життєву енергію, не лишала сил до розвитку. Що відноситься до самих феодалів, що не були під таким гнетом, можливість розвитку зменшувалася в них під впливом інших причин. В міру того, як вони позбувалися давньої своєї суспільно-продукційної ролі і спрямували свою діяльність на “поділ” і зручність, розвиток їх також йшов в непродуктивному, паразитному напрямі.

В той спосіб рільничі кляси не могли стати на чолі тої сили, що мала перетворити внутрішні відносини дрібно-буржуазної організації.

Свобідні промислові кляси по містах знаходили ся в далеко догіднійших обставинах. Вони не зазнавали жадного гнету зверху, а глибоко позиточна роля в суспільній продукції запевнювала їм можливість розвитку.

Але і тут треба відрізнити дві групи, що були не в однаковім положеню: властивих ремісників і купців.

Обсяг діяльності дрібного ремісника, що належав до цеху, був самий в собі тісний, а ще більше затісняв ся в наслідок цехових обмежень. Тісний був тому, що редукував ся до одної ремісничої спеціальности і до малого домашнього господарства; цехи обмежують єго, бо замикають ремісника в мурах одного міста, де даний цех мав монополію, і кладуть перешкоду розвитку продукційної техніки множеством постанов проти вільної конкуренції, не дозволяючи одиниці на розширення своєї продукційної ролі. Цеховий ремісник всюди зв'язаний цеховими правилами; мусить витворювати так, як інші, отже і жити так як інші; не вільно йому взнести ся вище понад загальний рівень свого оточення, не вільно йому впроваджувати поважніших удішчень в своїй витворчості, не вільно збільшити розмірів продукції і т. д.

Купець жиє і ділає серед зовсім інших обставин. Єго спеціальність, це послідна чинність в витворюваню продуктів, що полягає на транспортуваню їх, доставленю на місце, де можуть бути зужиті. Ця спеціальність вже сама через себе зачеркує широкий обсяг ділання, дозволяє купцеві сходити ся з різнородними формами життя, змушує його пристосувати ся до ріжного оточення. Рівночасно діяльність купця вже з своєї природи підлягає меншому гнетови зверху; навіть техніка єї не може бути так докладно регульована, як реміснича техніка. Опісля, купець більше, як хто небудь інший має до діла з грішми, а гроші, як то ми вже говорили, розвивають змаганє до безнастанного їх громадженя, а се для купця означає змаганє до

неограниченого розширення діяльності. В протиповенстві до купця, що репрезентує громаджене грошій, найважнійшим старанем ремісника є удержати ся на даній уровені життя. В наслідок того всього, купець в загальнім поступі дрібно-буржуазних відносин мусів випередити ремісника і виступити, як то побачимо дальше в ролі дійсного реформатора дрібно-буржуазної системи.

Суспільні форми світогляду в дрібно-буржуазнім періоді мають переходовий характер. З одної сторони в досить значній степені переходує ся еше давній натуральний фетишизм, а з другої — творить ся новий, особливий фетишизм — товаровий.

Фетишизм натуральний переходує ся почасти в формі метафізики, почасти під иншою формою. Він ще не може зникати, бо дрібно-буржуазне суспільство не відносить остаточної перемоги над природою, не освободжує остаточно чоловіка з під її впливу, дрібна продукція для цієї цілі не вистарчає.

Ціла суспільна кляса, енергічна і могуча, старанно плекала останки фетишизму природи: коли роля визиску католицького духовенства почала переважати над его суспільно-організаторською ролею, тоді католицизм почав змінювати свої відносини до науки. Духовні фєвдали, бажаючи задержати так корисну для себе неподільну власть над людськими умами, ставали ся що раз більшими ворогами всякого знаня, всяких наукових дослідів над природними явищами. Серед духовенства слабне заінтересоване ся останками старинної клясичної науки і філософії, які оно до тепер плекало; наука і філософія проголошують ся зовсім непотрібними для релігії. “як непотрібний є ліхтар при яєнім сонїшнім світлі”. Католицизм стає ся системою простацьких забобонів. Він страшить муками темні і слабі уми, і в той спосіб панує над ними. Жорстоке переслідуване чарівниць і чорно-книжників найліпше характеризує той період в житю католицької церкви.

З огляду на такі обставини натуральний фетишизм за-ледви дуже поволи робив місце пізнаванню причин явищ. Як сильно держали ся ще останки давного фетишизму, доказує факт, що в тих часах існували і процвітали такі фетишистичні науки, як астрологія і альхемія.

Що відносить ся до обмінного фетишизму, то є він виразом нової влади, що запанувала над чоловіком в обміннім суспільстві — влади суспільних відносин.

В обміні обявляє ся поділ праці межі людьми. Але це незорганізований поділ праці. І іменно з незорганізованого характеру того поділу випливає то неприноровлене ся витворців до взаємних зносин, що називає ся “власністю” тих відносин.

Ціни товарів, як то вже ми пояснили, підлягають законови вартости, т. є, в безнастанних своїх колибанях приноровлюють ся до вартости. Але в кождім данім моменті они відклонюють ся в більшій або меншій степені від норми, бо закон вартости впроваджує ся в жите не через свідому, зорганізовану волю, але через сліпий механізм конкуренції. В кождій хвили продуцент товару може бути наражений на ризико неприноровлення ся до торговельного ринку; єго енергія праці може бути страчена вчасти або в цілости зовсім безхосенно; участь його в суспільнім поділі може бути зменшена, зужите — обнижене.

З огляду на те все торговельний ринок є для продуцента зовнішною силою, до котрої він мусить приноровити ся; але чи се єму вдало ся, від него не залежить, таке саме сановище зглядом свідомости дикуна занимала окружуюча його природа з тисячами нежиданих небезпек. Звідси то походять два ріжні роди фетишизму.

Торговельний ринок з єго конкуренцією, з завзятою боротьбою, закривав перед очима продуцента факт суспільної звязи і спільности в боротьбі з природою. Купуючий і продаючий, що в дійсности працювали для суспільства, стрічають ся на ринку не як два члени одного суспільного союзу, але як два противники. Продуцент не може того

зрозуміти, що його праця є утратою суспільної енергії праці так само, як праця інших продуцентів.

Продуцент товару не може знати їх суспільної вартості, бо він не призвичаївся глядіти на товар, як на суспільний товар. Приглядаючись множеству случаїв обміну, він творить собі понятє про вартість, т. є. властиво про звичайну ціну товару; але она лишає ся для него невиясненим явищем. Він не може спровадити єї до утрати суспільної енергії праці, передовсім тому, що він не має понятя про суспільний характер праці, що витворила продукт, а опісля також для того, що ця вартість представляє ся йому в виді певної скількості грошей, а не в виді певної скількості праці. Але сли свідомість продуцента товару не є в можности злучити вартості з условинами суспільної людської праці, то він може злучити єї лиш з самим товаром. Для поверховного осуду це є зовсім природне: де-небудь знаходив ся товар, чи то в продуцента, чи в кого иншого — завсїгди його продають по властивій йому ціні і звідси найлекше винести заключене, що вартість — то є здібність бути проданим за певну суму грошей — є ціною самого товару, ціхою незалежною від людей, анї від суспільства взагалї — природною ціхою товару. Звідки бере ся та прикмета, що означає границі ціни — за цим продуцент товару не глядить. Для него обмінна вартість топора є два рублі і те все; она не залежить від нічого, істнує в топорі сама в собі, як для фетишиста натури, душа топора є его душею і більш нічим. В цїм полягає суть товарового фетишизму. Не будучи в стані поняти, що в обміні проявляє ся спільність людської праці в боротьбі з природою, то є суспільні відносини людей, товаровий фетишизм уважає здібність товару до обміну за внутрішню, природну ціху самих товарів. В той спосіб те, що в дійсности творить відносини людей, видає ся для него відносинами річнй. Отже обмінний фетишизм є протиставленєм натурального фетишизму, що представляв відносини річнй, як відносини людей.

В обміннім фетишизмі обявляє ся пановане над людьми їх власних зносин, так як в натуральнім — пановане окружуючої природи. Там, де суспільний чоловік стрічає ся з елементарною силою, якої він не веслі опанувати, до котрої він не може приноровити ся в своїй свідомости, там він мусить творити собі фетишів.

Але що з того слідує? Фетишизм є не лиш обявом малої здібности пізнання, але zarazом виреченєм ся дальшої боротьби. Фетишизм перешкаджає дослідам. Тому то розвиток людських відносин не може відбувати ся свідомо там, де ті відносини представляє ся в фетишистичний спосіб, він може відбувати ся лиш під впливом елементарних сил, так само як поступає розвиток техніки підчас пановання натурального фетишизму. А елементарному розвитку товаришить неминуче маса терпінь і посуває ся він з величезною повільністю. Таким власне є розвиток условин обмінного суспільства.

Однак на всякий случай сума досвіду і відомостей, розвоєвий матеріал, яким розпоряджає дрібно-буржуазне суспільство, є о много богатший і ширший, ніж в натуральнім суспільстві. Тому поступ техніки а разом з ним елементарний поступ суспільних зносин відбуває ся в дрібно-буржуазнім суспільстві далеко скорше.

Економічні погляди дрібно-буржуазного суспільства представляють нам поступенний розвиток обмінного фетишизму. Рівночасно они становлять відбитку інтересів і звичаїв дрібної буржуазії з початку з домішкою ідейних останків фєвдального періоду.

Економічна література тої доби є незвичайно убога. Перед XVI. столітєм она майже зовсім не існує; є лиш відірвані случайні уваги ріжних авторів що до поглядів їх на деякі економічні факти. Зглядне убожество тих уваг пояснює ся малим заінтересованєм ся економічними явищами зі сторони найінтелігентнійшої частини суспільства — авторами були переважно духовники — а почасти також повільністю змін в су-

спільним життю. З початку дослідники звертають свою увагу лиш на ті процеси, що відбуваються скоро, нагло; ось чому суспільства натуральні, з їх надзвичайно повільними рухами суспільних форм, не є зовсім в силі створити економічної науки; в дрібно-буржуазнім суспільстві повстають її зародки, а в скоро змінюючій ся капіталістичнім суспільстві она набирає великого значіння в життю і сягає високого степеня розвитку.

В початковій добі розвитку обмінного суспільства мусимо шукати за вказівками відносно пануючих економічних поглядів в отців церкви: бо нове суспільство творило ся в лоні фєвдального суспільства, в котрім економічне і політичне панованє церкви надало цілій літературі духовно-теологічний відтінок. Одним з найцінніїших жерел того рода є твори св. Томи з Аквіну (XIII. ст.).

Хоч св. Тома з Аквіну жив вже в суспільстві на пів обміннім, але він всею своєю симпатією стояв по стороні фєвдально-натурального суспільства. Натуральне суспільство, що не потребує обміну, було його ідеалом. Але з konieczности приписує він велике значінє питанням про обмінні зносини, про ціни товарів, доходи кушців, лихварів, і про ті справи він висказує вже погляди фєвдала з обмінної доби і дрібних ремісників.

Як одинокє правне жерело доходу вважав св. Тома працю. Після него, праця сама в собі має вартість і уділює її иншим предметам. Тут ще не можна докладно запримітити того товарового фетишизму, для котрого вартість існує сама через себе, як конечне внутрішнє свійство товару.

Відносно цін товарів св. Тома висказує ся в слідуєчий спосіб. При продажі не повинно руководити ся жаждою якнайбільшого зиску, бо кождий товар має свою "справедливу ціну". Ця ціна повинна винагороджувати працю і дати можливість продавцеві жити від-

повідно до його суспільного положення. З одної точки погляду глядить він на селянина, ремісника і фєвдала. Також і торговельний зиск він оправдує о стільки, о скільки він винагороджує за перевіз і запевнює купце ви средство до житя; отже купець не ріжнить ся нічим від ремісника. В всіх його поглядах на справедливу ціну, що відповідає потребам суспільного становиска, проявляє ся сильно поділ на с т а н и — характеристична черта всего середновічного світа.

Св. Тома був великим ворогом лихви: протилежність інтересів лихвара і його довжника давала ся все відчувати дуже сильно. Селяне і ремісники, а навіть фєвдали, котрим помимо їх багатства часто бракувало грошей, терпіли дуже багато від лихви. Звичайно довги в тих часах зятягано в цілях непродуційних, в ціли спожитя. Лихвар в той спосіб являв ся в очах суспільства як експльоататор чужого нещастя. Треба додати, що лихварська кляса не була тоді так впливова, як в стариннім світі, коли то в єї рядах знаходила ся більшість богатих і визначних людей; в середних віках лиш часть міщан (головно Жиди) і невелика часть католицького духовенства займала ся того рода діяльністю. Ось чому публична опінія так ворожо і з такою погордою виступала проти лихви, а цивільні закони переслідували єї довший час.

Погляди св. Томи на відносини політичної власти до економічного житя відбивали в собі дійсний стан річий его часів. І в житю фєвдального села, і в житю міста всюди володіли докладні регуляміни. Отже зовсім природно, що св. Тома з Аквіну признає державній власти як найширші права мішаня ся до економічної діяльності людей.

Взагалі погляди св. Томи з Аквіну відповідають доперва зародкам дрібно-буржуазного світа. Видно це, між иншим і з того, що він не приписує грошам так великого значія, якого они набирають ся в очах

представителів більш розвинуеного дрібно-буржуазного суспільства.

В системі обмінних зносин гріш є упривілюваним товаром, що не боїть ся ріжниць попиту, як інші товари. Гріш для продуцента товарів є мірою вартости. Змагати до богацтва — значить збирати гроші. Погляд на гроші, як на одинокє правдивє богацтво, переносить нерозвинена свідомість на суспільство, як цілість.

Тому, що дрібний буржуй в тих часах не міг розширити своєї продукції з причини істнованя правил, він був змушений в своїм змаганю до громадженя грошей уживати одинокого средства, іменно, зменшуваня господарських видатків через зменшуванє зуживаня. Ту саму рецепту стосовано до публичного господарства.

Коли король Ричард II звернув ся (около 1400 р.) до ремісничо-торговельних корпорацій в Лондоні з питанєм, в який спосіб можна відвернути руїну добробуту народного, він одержав таку відповідь: “Ми повинні старати ся купувати в чужинців менше, як продаємо”. Такий погляд в політиці перепроваджувано за помочію подрібної контролі над торгівлею — щоби случайно не перейшла за границю завелика скількість грошей. Такою була “система грошевого білянсу”, що була застосованєм до державно-економічного жита дрібно-буржуазної ощадности.

Взірцем впровадженя в жите тої системи був “статут видатків”, що жадав, щоби чужинецький купець в Англії всі гроші привезені з собою, або одержані з продажі товару, видав на закупно англійських товарів. Щоби цей закон додержувано, віддавано всіх чужоземних купців пильному надзоруви.

Другим приміром можуть послужити строгі закони проти о к р а с, як непотрібної страти грошей.

Взагалі система грошевого білянсу в практиці і в літературі була наскрізь переповнена духом регулямі-

ну і монополію, так характеристичним для дрібно-буржуазного суспільства другої половини середніх віків. Вперше, подрібно вмішуване ся правительством до економічного життя творить повну аналогію до контролю фєвдального пана над економічним житєм свого села, а також до обмежень і звязаня промислу, які творила діяльність цехових організацій; ріжниця лежить лиш в тім, що цілюю того вмішуваня ся не є інтереси державного господарства і не інтереси міщанства, але інтереси королівської скарбниці, бюрократичного правительства.

Продажа монополії була для правительства, між иншим, одним з улюблених средств побільшуваня власних фінансів. Продаючи одиниці, або частійше товариству, монополію на якусь галузь торгівлі або продукції, правительство збільшує свої доходи; окрім того легше контролювати одного монополіста, ніж множество самостійних промисловців або купців.

Опісля в цілі зменшення ввозу товарів правительство накладало високі ціна на спроваджувані товари.

Сторонником системи грошевого білянсу був також перший економіст в літературі — Вілліям Стаффорд, що жив в другій половині XVI. в. (отже вже в добі значного розвитку торговельного капіталу). Окрім звичайних средств тої системи він радить ще від себе правительству ось що: улекшене вивозу, спроваджене з заграниці здібних ремісників і робітників, щоби не було потрібно купувати їх виробів за границею. Він енергічно виступає проти політики многих монархів, що для збільшення державних доходів пускали в рух гроші малої вартости отже, скажемо, фальшували гроші. В грошах, після Стаффорда, цінить ся “не назву, а суть і скількість”. Тому, що він жив в часі досить значного розвитку торгівлі, Стаффорд міг вже до певної степені зрозуміти те, що гроші є лиш одним з товарів, хоч грають особлившу ролю в обміні.

В міру розвитку торгівлі, система грошевого білянсу ставала ся для неї щораз то більше не вигідною, бо перешкаджала вивозови товарів з краю. Для купців, що провадять міжнародну торгівлю не раз є конечним вивезти відразу багато грошей, щоби опісля дістати ще більше, прим. закупити товар дешево в однім краю, щоби пізнійше продати його дорого в другім.

Монополії також давали ся в знаки: для споживців монополії буля шкідливі, бо підносили ціну товару і звязували де що під-приємливість купецької класи, позволяючи лиш даним особам займатися даними справами. Звідси то походить упадок системи грошевого білянсу, котрий однак що до часу наступив вже в добі торговельного і фабричного капіталізму.

4. Сили розвитку і єго напрям в дрібно-буржуазнім суспільстві.

Для натурально-господарчих суспільств головним товчком розвитку було абсолютне перелюдненє, що повстає внаслідок розмножуваня ся, і брак рівноваги помежи числом членів суспільства а кількістю житєвих середників, які суспільство може витворити при даній техніці. Колиж в границях фєвдального суспільства розвинули ся нові умовини, коли натурально-фєвдальний устрій перейшов в дрібно-буржуазний, появляє ся поступенно нова підойма суспільного поступу — конкуренція.

Організація обмінного суспільства складає ся з маси дрібних господарів, з котрих кожде має свого організатора продукції; але зносини тих господарств, поділ праці межі ними не є зорганізований через свідому боротьбу, — тому також і поділ суспільного продукту відбуває ся в незорганізованій формі обміну. В наслідок незорганізованого свого характеру обмінні зносини приймають форму боротьби, боротьби межі купуючими і спродаючим, межі продавцями і купцями. Та боротьба кожного підприємця

з всіма прочими називає ся конкуренцією; она спричинює багато прикrostий, бо є она одною з тяжких форм боротьби за істнованє; але ціною тих прикrostий купує ся розвиток.

Над обмінними зносинами панує право вартости. Сли якесь господарство тратить на витвір продукту більше енергії праці, ніж то є конечно-потрібне в суспільстві, більше, ніж виносить суспільна вартість того продукту, то в такім разі це господарство є неприготоване до суспільної боротьби, не може конкурувати з іншими і впадає. Сли противно якесь господарство розпоряджає досконалыми средствами продукції, тратить менше енергії праці в відношеню до інших, то оно є приспособлене до боротьби, оно росте і розвиває ся. В той спосіб одні господарства живуть в добробуті, підчас коли інші терплять з браку середників до життя. Той брак середників до життя впливає не з надмірного розмножуваня ся, але з причини суспільних условин, з причини конкуренції, в нїм проявляє ся вже не абсолютне, але т. зв. релятивне (зглядне) перелюдненє: одно з господарств є непотрібним в житю суспільства і упадає не тому, що не вистарчає для него середників до життя, але тому, що оно є неприспособлене до даних суспільних условин, — до звичайної техніки і до звичайної вартости продуктів в данім суспільстві.

З невзгодин, які потягає за собою “релятивне перелюдненє”, впливає змаганє кожного господарства, щоби продукувати при помочи якнайдоскональших середників, щоби бути в силі видержати конкуренцію. В той спосіб конкуренція є товчком в розвитку техніки; а розвиток технічних форм потягає за собою зміни в економіці і ідеології, в зносинах межи людьми і їх понятях.

В обміннім суспільстві людські потреби заспокоюють ся не інакше, як з помічю обміну; а вже самий акт обміну прибирає форму боротьби купуючого з продаючим — боротьби, в котрій поражене потягає за собою терпінє і загибіль; одинокою силою, що гарантує купуючому хосенний вислід боротьби, є грїш. Звідси повстає змаганє до

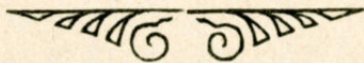
якнайбільшого громадженя грошій; отже ця психологічна черта товарового світа впливає також з конкуренції них зносин а іменно, з відносин купуючого до продаючого і навідворот. Жажда громадженя грошей стає ся по черзі силою, що все пре вперед, до розвитку, змушує людей розширувати чимраз більше поле своїх здобутків.

Так отже конкуренція ріжними дорогами розкладає консервативну силу при звичаєня — цю елементарно-психологічну перешкоду всякого поступу; і розвиток відбуває ся скорше, як коли небудь передше.

В початковій добі житя дрібно-буржуазного суспільства дрібні продуценти йдуть проти конкуренції, проти “релятивного перелюдненя”, в той спосіб, що лучать ся в союзи і старанно реґулюють продукцію. Це задержує розвиток на якийсь час, хоч лиш в части, бо конкуренція ослаблює ся, але не усуває ся. А о скільки усуває ся конкуренція, о стільки заховує ся ще старий закон розвитку, що впливає з абсолютного перелюдненя.

Найменше, в порівнаню з иншими, підлягає реґулямінови торгвля; вже сама єї техніка не позволяє на доклад не реґульованє. Тут конкуренція дає ся усунути в найменьшій степені, єї вплив ділає найсильнійше на розвиток. Звідси то походить скорий розвиток торгвлі і купецької кляси.

В історії Західної Європи за добу розвитку і панованя відносин переважно дрібно-буржуазних треба вважати XII. і XIII. столітя. В тій переходовій добі доперва розпочав ся упадок фєвдалізму, а рівночасно повставав вже торговельний капітал.

V. Доба торговельного капіталу.

1. Технічні умовини продукції.

Два основні факти спричинили перехід дрібно-буржуазного суспільства в торговельно-капіталістичне: перше, загальний зріст продукції, і друге, найшвидший зріст тої галузи продукції, що полягала на транспортації продуктів. Загальний розвиток продукції був кінцевим вислідом тих розвоєвих сил, що ділають в дрібно-буржуазнім суспільстві.

Особливо сильний поступ в “транспортно-торговельній продукції” був викликаний тим, що разом з зростом всеї продукції і розширенєм ся поділу праці треба було перевозити не лиш більшу скількість продуктів, але взагалі перевозити їх на більші, як передше, просторони.

Розвиваюча ся продукція не задовольє ся найблизши ми ринками, але крок за кроком посуває ся за дальше віддаленим ринком збуту. На далекі ринки збуту треба перевозити щораз більшу часть продуктів. І відшукуване таких ринків і піддержанє зносин з ними стає ся чим раз труднішою річею під зглядом технічним. Рівночасно транспорт продуктів з робітні на ринок збуту набирає чимраз більшого значіння в загальній системі продукції.

Відносно до того відбувають ся зміни в суспільній ролі різних груп суспільства.

2. Суспільні відносини торговельного капіталізму.

а) Незорганізовані зносини межі господарствами.

В міру того, як ринок розширював ся, і як ставало що раз трудніше а дуже часто неможливо для дрібного продуцента удержувати з ним безпосередні зносини — зро-

стала економічна сила і значіне суспільної класи, для котрої та справа була спеціальністюю.

Продукуючи товари для широких, неозначених і далеких ринків збуту, дрібний продуцент тратить остаточно можність достарчуваня особисто своїх товарів на ринок збуту, як то також дуже часто мало місце і при обмеженім, близькім і означенім ринку.

В той спосіб послідний процес продукції — транспорт продукту — остаточно відділює ся від попередних процесів, купець - посередник стає ся необхідним для продуцента, а з того впливає матеріальна зависимість продуцента від купця. Продуцент є змушений продавати товар купцеві, щоби мати можність провадити дальше підприємство, але умовини тої обмінної операції перестають бути рівними для обох сторін. Перше, продуцент не знає дійсних умовин на ринку, на котрім купець продає его товар; друге, продуцент не може чекати, бо з огляду на свої скупі запаси він мусить сейчас продати товар, щоби набути средства до дальшого провадження підприємства. Противно, купець має всі потрібні відомости, і розпоряджаючи багатшими средствами, може чекати з купном, сли не подобали ся йому предложені услівя. Отже продуцент мусить уступити, мусить згодити ся на ціну, яку йому пропонує купець. Це ще не значить, що купець буде обнижувати ціну тільки, кільки йому сподобає ся: перше, конкуренція існує і межі купцями, і остаточно продуцент, хоч з великим трудом, може знайти для себе иншого купця - посередника; друге, купець не має інтересу ослаблювати занадто господарство дрібного продуцента через дуже тяжкі услівя, бо сли це господарство буде зруйноване, купець не буде міг дальше тягнути з нього зисків і через те ослабить підстави власного добробуту. Через те купець, визискуючи продуцента, оставляє для него необхідні средства до провадження підприємства.

Треба згадати, що дуже часто в характері посередника, що займає ся закупном продуктів, виступає не лиш купець але також продуцент, сповняючи в той спосіб послід-

ну чинність продукції перед доставою товару на ринок збуту. Приміром в продукції годинників, що з початку була поділена поміж кількох дрібних витворців, виробляючих віддільні частини продукту, купцями бували звичайно майстри, що займалися закупином і складанем всіх віддільних частин годинника. Цей випадок в дійсності не різниться від попереднього: верх бере той з поміж продуцентів, хто виконує останні чинності продукції, — оден або два.

Невелика витревалість дрібних підприємців улекнує загарбане економічної влади закушниками: кожде случайне потрясенє, кожде елементарне або економічне нещастє грозить дрібному витворцеві упадком господарства і змушує його шукати помочи в економічно сильнішого члена суспільства, звичайно в того самого закушника. Він виступає тоді в ролі лихвара; він дає витворцеві позичку на проваженє підприємства, що в дійсності є заплатаю за продукти, які доперва будуть витворені довжником; і тим більше обнижує ся ціна тих продуктів, і тим більшою стає ся залежність продуцента від купця-лихваря; звичайно продуцент зобов'язує ся при тім не продавати своїх виробів нікому, окрім свого вірителя.

Лихвар і купець не все получені в одній особі; часто обі ці функції є спеціальністю різних людей. Це зовсім не змінює сути річій — положенє дрібного продуцента лишає ся однаковим. Часто лихвар в своїм розвою стає купцем, розширюючи в той спосіб свою суспільно-продукційну ролю. А купець майже все є змушений силою обставин грати ролю лихваря, уділяючи помочи підпадаючим підприємцям.

Одним з яскравих примірів того явища можуть служити т. зв. “кулаки” в російськїм селі. Селянське господарство є слабе з многих причин: і з причини первісної, простої техніки, що кладе продукцію в більшу залежність від атмосферичних змін, взагалі від всіх змін в природі, і з причини непропорціонального

тягару податків, також з причини колибання ся цін на збіжжє і т. д. При натуральній господарці одні з тих причин не існували (прим. зміна цін), другі провадили лиш до того, що зменшувало ся зужитє селянської родини. При грошовій господарці всі ті причини провадять до того, що часом в селянськїм господарстві поветає загальна потреба грошей — на закупно знарядів, насїня, на заплату податків і т. д. А тому, що в більшій часті продаж селянських продуктів (збіжжя, а опісля, як побачимо, робочої сили) не приносить потрібних доходів, то селянин звертає ся за помочію до “кулака” — до селянського лихвара — звичайно заможнійшого селянина в тїм самїм селї. Лихвар дає гроші на величезний процент (переважно десятки процентів на рік), причім позичка виплачує ся не лиш грїшми але і роботою (“кулак” є звичайно також рїльником) і продуктами (“кулак” є рївночасно кушем, що скуповує продукти). А тому, що проценти є великі, господарство селянське слабе і в додатку, в наслідок темноти і незнання законів селянина дуже часто ошукують, то помимо всіх зусиль довжника довг не зменшує ся, але зростає. Вкінци, коли довг вже сплачений (переплачений в десятеро), єго сума номінальна сягає таких розмірів, що господарство селянина не може дальше існувати, і його маєток переходить до рук вірителя.

Так отже, хоч формально дрібний продуцент лишає ся вільним, єго дійсна самостійність зникає. Опираючись на свою матеріальну силу, купець мішає ся в діяльність дрібного продуцента: контролює єї і виступає як виспий організатор продукції. Відповідно до своєї користи купець пришеує, в якій скількості, якого рода і в якїм часї продукт повинен бути готовий, також назначає ціну на него. Продуцент мусить згодити ся на все, бо в противнім разї він не має можности збути ся товару. Згідно з своїм інтересом купець змушує продуцента до зменшування продукції

або помагає йому до її розширення. Притім посередно купець впливає на техніку продукції, жадаючи, щоби продукт був такого а не іншого рода. Взагалі купець стає сязначній мірі сли не формальним, то фактичним організатором дрібних господарств.

В той спосіб творить ся фактичне зєдинєне дрібних господарств під проводом одного організатора; однак це зєдинєне є лиш частинне, бо дає дрібному витворцеві досить значну незалежність в внутрішних відносинах єго підприємства. Такою є торговельно-капіталістична організація продукції.

Торговельно-капіталістичної продукції не можна вважати вже за типову дрібну продукцію. Є то велика продукція для ринків, хоч товар переходить більшу часть витворчих процесів в дрібних, фєвдально розлучених підприємствах.

Торговельний капітал в міру свого розвитку здобуває щораз більший вплив на продукцію, і що раз більше розширює обсяг свого вмішуваня ся до внутрішних організацій підприємств. Треба притім зазначити, що останки фєвдальних відносин зовсім не перешкаджають торговельному капіталови загорнути організаторську, а з нею і визискуючу власть над селянським господарством; зменшуючи добробут панщизняного хлопа, фєвдал в той спосіб зменшував єго силу опору зглядом торговельного капіталу; змушуючи селян до плачєня грошевого чиншу, замість відроблюваня панщини, фєвдал змушував їх продавати свої продукти, і в той спосіб неначе пхав їх в руки торговельного капіталу; вкінці, дуже часто фєвдал з епохи обмінної господарки виступає самий в ролі торговельного капіталіста-купця або лихваря.

Дуже часто купець займає ся доставою продукційних матеріалів, які купують в него дрібні витворці. Тому що продуценти чим раз частійше були змушені брати ті матеріали на кредит, з часом ця справа стала простійшою. Купець почав давати дрібному продуцентови матеріали, з

котрих він мусів витворити продукт за умовлену ціну. Дрібний продуцент стає ще більше залежним. Можна сказати, що він навіть не продає свого продукту купцеві: він лиш одержує від торговельного капіталіста винагороджене за працю над его матеріялами, і за зужите при тій праці власних знарядів. Сліб ми усунули другий рід винагородження, то малиб ми перед собою те, що прийнято називати заробітною платнею. Це є — домашня система великої капіталістичної продукції, другий період розвитку торговельного капіталізму.

Велико-капіталістичний характер домашньої капіталістичної продукції проявляє ся виразно не лиш в тім, що транспорт викінчених продуктів на ринок відбуває ся в великих розмірах, але також і в масовій доставі матеріялів, які опісля розділює ся поміж дрібних продуцентів.

Ясним є, що чим сильніша є фактична залежність дрібного продуцента від купця капіталіста, тим легше тратить він останки самостійности, тим менше він в силі оперти ся контролі торговельного капіталу.

Часом вже навіть по цілковитій руїні дрібного продуцента торговельний капіталіст вважає корисним достарчувати йому не лиш матеріялів але також знарядів до дальшої продукції, так що зникає навіть тїнь самостійности дрібного господарства. Це є кінцевий момент в розвитку властивого торговельного капіталу, границя, поза котрою він стає ся капіталом промисловим.

б) Внутрішні відносини підприємств в добі торговельного капіталу.

Новий торговельний капітал не багато робить змін в організації дрібно-буржуазного господарства. Натомість значні зміни dokonують ся в відносинах межн членами такої групи.

З початку вмішанє ся торговельного капіталу в жите дрібного господарства представляє користи для продуцента: капіталіст-купець, змушений до конкуренції з місцевими

кушцями, платить йому досить добру ціну, а що важнійше, робить великі замовлення на далекі ринки. Але в міру того, як продуцент паде в матеріальну залежність від кушця-капіталіста, настає цілковита зміна. Ярмо торговельного капіталу починає тяжіти на продуценті все зростаючим тягаром, який часто є понад його сили. Добробут підприємства впадає поступово до границь, поза котрими торговельний капітал не має що брати. Дрібний продуцент робить що може, щоби вернути на давнє становище, або щоб бодай вдержати ся на данім місці. Серед тих зусиль він вичерпує не лиш свою енергію, але також енергію інших членів господарства. Він змушує до тяжкої праці свою жінку і дітей. Він запрягає до тяжкої праці дітей в віці, який давнійше був віком їх свобідного розвитку. Жінчини в родині не ограничують ся лиш на праці при домашнім господарстві, як то по більшій части було давнійше, але беруть живу участь в продукції на ринок, о скільки позволяє на те техніка. Голова родини в дрібнім підприємстві стає ся визискувачем своєї родини в тій самій степені, в якім єго самого визискує торговельний капітал.

Передовсім виразно виступають ті явища в господарстві сільських ремісників (т. зв. “кустарів” в Росії), котрі побіч ремесла займають ся також рільництвом. Вони не мають для оборони таких сильних організацій, якими є цехи місцевих ремісників, і тому легше попадають під контроль торговельного капіталу. Купець, назначаючи ціни на сільсько-ремісничі вироби, бере під увагу поміч, яку дає ремісникови рільництво, і обнижує ціни до тої степені, що подвійне господарство сільського ремісника ледво позволяє йому вижити. Визиск робочих сил в родині сільського ремісника допроваджує часто до звироднення робітників.

Така сама судьба рільничих господарів з помічним промислом домашнім, і селянських господарств взагалі.

Не можна тут не згадати що вже в початковім періоді розвитку капітал в формі торговельного капіталу

прямує до знищення патріархального устрою родини з деспотичною батьківською властію. Беручи участь в

продукції на ринок збуту, жінчина покидає вузький обсяг домашнього господарства і здобуває велике економічне значіння в житті родини; це підкопує матеріальні основи підданства жінчини. Але сила давних звичаїв є так велика, що впливає багато часу, поки проявиться ця виразно той вплив торговельного капіталу.

Підприємства міських ремісників, завдяки силі цехових організацій, довше і сильніше опералися на могутність торговельного капіталу, однак чимраз більше мусіли піддаватися його впливові. Притім змінювалися натуральні внутрішні відносини родини в тім самім напрямі, що в слабших рільничих господарствах, але в меншій степені; натомість великій зміні улягли відносини майстра до наємних робітників — челядників і учеників.

Протилежність інтересів майстра і його робітників, котрі давніше закривалися спільністю праці, родинно-приятним характером відносин, тепер виступає чимраз виразніше і яскравіше. Майстер, гнетений капіталом, щоби хоч трохи зміцнити своє захитане становище, мусить гнобити челядників і учеників, мусить жадати від них довшої і інтензивнішої праці, менше їм платити, давати гірше удержане. Челядники і ученики всіма силами противляться цьому, отже гине внутрішня зв'язь ремісничого господарства, в ній відбувається боротьба.

Коротко можна сказати, що сила торговельного капіталу перетворює внутрішні відносини дрібно-буржуазних господарств на основі визиску: голова родини з мусу визискує її членів, майстер визискує наємних робітників.

в) Зорганізовані відносини між господарствами.

Відповідно до того як змінювалися відносини цехового майстра до підвладних, змінювався також характер самих

цехових організацій: они перетворювалися чим раз більше в організації боротьби майстрів проти торговельного капіталу з одної сторони, проти челядників з другої сторони.

В боротьбі з торговельним капіталом доповняються і розширюютьсяся приписи цехових постанов, спрямовані проти конкуренції і обниженню цін; окрім того цехи мусять боронити перед урядом своїх прав монополістичних до промислу і торгівлі в містах, прав, котрі торговельний капітал стараєся ріжними способами обійти і ослабити.

Але торговельний капітал проникав в саме нутро цехових організацій. Заможнійші майстри ставали самі купцями і лихварами в границях, на які позваляли цехові постанови. Жажда грошей пхала таких майстрів ще дальше; цехові обмеження були для них неприємні і не вигідні, так ті, що перешкаджали їм розширити свою продукцію, як і ті, що не дозволяли їм остаточно заволодіти підприємствами біднійших майстрів. Майстри старалися обходити і ослаблювати не вигідні для них правила уставу. Прим. при продукції на вивіз не вигідними були для майстрів, що мали безпосередню звязь з ринком, цехові приписи, котрі накладали ціни на продукти і перешкаджали набувати їх дешево.

Дуже часто майстри не придержувалися тих приписів, що обмежували ціло наємних робітників в кожного поодинокого майстра, отже не позваляли на розширене підприємств.

Взагалі в боротьбі з торговельним капіталом цехові організації почали хитатися, через брак єдності в їх нутрі.

Але за те в боротьбі з челядниками цехова солідарність не ослаблюєся ані трохи. Примінювано найенергічнійші средства, щоб утруднити челядникам перехід в ряди майстрів, бо зріст числа майстрів грозить зміцненемся конкуренції. Назначувано довгі періоди науки для учеників і наємної служби в майстрів для челядників, заряджувалося строгі іспити; вступаючи до цеху мусяли скласти ви-

сокі оплати, збільшувано час праці для челядників. Між иншим від челядників вимагали кількалітної вандрівки по чужих містах і краях для виправи в ремеслі — уеліве дуже трудне до виконання в тодішнім часі; оно вийшло на шкоду для самих цехів. Ті зміни в цеховім устрою відбувають ся досить скоро, починаючи від XIV. столітя.

Нові цехові приписи впроваджують ся в жите звичайно дуже обережно і синам майстрів роблено всякі улекшення, завдяки котрим всякі проби і трудности були лиш формальністю, підчас коли для осіб чужого походження вступ до цеху стає майже неможливий. Цехові привілеї набирають вузко-станового характеру; залежать не так від знаня і ремісничої штуки, як від походження. Всі ті зміни викликають енергічний опір зі сторони челядників. Чим менша стає ся для кожного челядника правдоподібність осягнення майстерства, і чим гірше стає ся его положенє тим виразнійше на місце зносин межи майстром а челядником виступає тепер союз челядників, що заховував ся ворожо зглядом майстрів. Повстають організації челядників, з початку чисто релігійні, або союзи взаємної помочи матеріальної, які з часом перемінюють ся в товариства для боротьби за спільні інтереси проти спільного ворога.

Кождий союз лучить челядників одного ремесла, з початку мешкаючих в однім місті. Але дуже скоро спільність інтересів, а головно взаїмна поміч підчас вандрівок розширюють той союз поза границі віддільних міст; творять ся межі-містові, навіть міжнародні союзи челядників одного ремесла. Дальше ця звязь ніколи не посувала ся. Челядники ріжних ремесел не лиш не лучили ся з собою, але часто стояли на ворожій стопі зглядом себе, так само як майстри ріжних цехів. Завдяки значній силі їх організації челядники змушували часто майстрів до ріжних уступок і створювали для себе кращі условини. Майстри ріжними способами старали ся нищити ті союзи і часто добивали ся відповідних законів. Тоді союзи челядників ставали тайними, але не переставали існувати. Боротьба тих двох організацій продовжає ся на заході з побідою одної

або другої сторони, в протязу цілого періоду панованя торговельного капіталу. Найважнішим средством боротьби для обох сторін були страйки і бойкоти. (Бойкот є то зріванє всяких зносин з даною особою або групою, приміром, коли не купує ся товару в якогось купця, або не приймає ся праці за жадну ціну в якогось підприємця і т. п.)

Так перетворював ремісничі організації вплив торговельного капіталу.

Що відносить ся до властивих політичних організацій, — доба панованя торговельного капіталу була добою розцвіту абсолютної монархії. Тревала економічна звязь ріжних частин держави, витворена розвитком взаємних зносин була підставою сильної політичної єдності краю. Рівночасно абсолютна монархія сповнювала дуже важні і широкі історичні задачі; она сповнювала їх серед тяжкої боротьби, яка зміцнила сили абсолютної монархії і здобула єї симпатію і довіре розвиваючих ся торговельно-промислових класе суспільства. Першою з тих задач було усуненє тих останків фєвдалізму, що не могли примінити ся до змінених історичних условин і розпочали завзяту боротьбу за істнованє проти обмінного суспільства. Заледво часть фєвдалів — економічно найсильніші і найшоступівійші елементи тої класи — була в силі задержати своє давнє суспільнє становиско серед цего замішаня обмінних зносин при зростаючій силі торговельного капіталізму. Слабші елементи бути безборонні на полі чисто економічної боротьби інтересів за торговельні ринки і скоро упадали під ударами торговельного і лихварського капіталу; істнованє таких фєвдалів могло тягнути ся ще якийсь час лиш завдяки останкам натурального господарства в їх посілостях. Скорє нищенє тих останків через грошеві зносини нищило також поступенно можність істнованя давних фєвдалів. Але они не були в силі погодити ся з своєю судьбою. Користаючи з давного права стяганя оплати від перейжаючих купців, они виходили з дружиною на гостинець, рабували торговельні каравани і здобували в той

сносіб средства до життя, але рівночасно наносили велику шкоду розвиткови суспільної продукції. Правительство при помочи своєї військової сили поконало фєвдалів, знищило їх недоступні замки і забезпечило комунікацію, конечно потрібну для торговлі і промислу. Здавлене селянських бунтів було другою задачною абсолютної держави. Перехід фєвдальних відносин в панцизьяне підданство створив для селян так невиносимі умовини життя, що хлопські заворушення і бунти, в міру розвитку обмінного фєвдалізму, стають ся чим раз частішим явищем. З початку, доки обмінні зносини були тісні, і кожда провінція жила своїм відокремленим життям, хлопські бунти мали характер місцевий і їх здавлювано досить легко. Торговельний капітал, що творив широкі і тревалі союзи межі провінціями, рівночасно творив ґрунт для ширших, народних селянських бунтів, що огортали цілі краї; погіршуючи ще більше давний стан панцизьяного селянства, капітал спричиняв більш жорстокий і упертий характер тих бунтів. В Італії в XIII ст., в Англії і Франції при кінці XIV ст., в Чехах в XV ст., а в Німеччині з початку XVI ст. — мали місце хлопські війни, для здавлення котрих мусіли державні організації напружити всі свої сили.

Межі тими війнами на увагу заслуговують особливо німецькі. Лишили вони між иншим цікавий історичний документ, в котрім ясно і виразно є виложені основні жаданя і змаганя тодішнього селянства. Є то маніфест 12 точок (1525. р.) Селяне виставили в тім маніфесті слідуючі домаганя: знесенє підданства, знесенє безправних данин, духовних і сьвіцких; безсторонність судів; свобода віри; свободне користуванє ся лісами, польованєм і риболовством; справозданє з податків плачених народом; винагородженє за панські надужитя... Характеристичним для психології тих часів є, що ті всі чисто класові, практичні жаданя зміцнювано релігійними доґмами, покликуючись на текст святого псьєма.

Як се доказала історія, програма селян ледви в кількох точках була реакційною (прим. що до свободного ко-

ристування ся лісами, права на польованє і ловлю риб); в інших точках програма відповідала загальному напрямови розвитку. Але селянські війни з конечности мусіли закінчитись пораженєм селян. Боротьба могла зеднати їх лиш часово. Чим дальше, тим більший брак єдності показував ся по стороні селянства. В тім проявляв ся виразно дійсний характер хлопської психології в обміннім суспільстві, характер наскрізь індивідуалістичний. В дійсности селянське господарство є дрібним господарством; нема в нїм широкого спів-робітництва, не має оно тісної сталої звязи з іншими господарствами; а за тим слїдує, брак основних условин солідарности в суспільній боротьбі.

Третою задачною абсолютної держави було в тім часі увільненє селян від підданьства. Не лиш хлопські бунти потрясали основами підданьства, вказуючи в той спосіб на небезпеченство зі сторони давних відносин для суспільства і для самих фєвдалів. Для торговельно-капіталістичної класи підданьство було колодою на шляху єї розвитку, бо оно перешкаджало в значній мірі торговельному капіталови загарбати всю організаторську власть над селянськими господарствами. З другої сторони для правительства, що потребувало дуже часто грошей, хлопська маса, змушена відступати фєвдалам велику часть своїх продуктів і звязана в праці прикріпленєм до рілі, була дуже мізерним жерелом оподаткованя. Вкінці, часть фєвдалів уважала за корисніше експльоатувати свої посїлости за посередництвом арандаторів, ніж мати до діла з примусовою, отже мало продуктивною, панцизняною працею; такі фєвдали сами увільнювали своїх крепаків, виганяючи їх з рілі.

В декотрих случаях освобожденє селян відбувало ся поступенно, майже само через себе (в Англії); в інших краях приняло воно форму спеціального законодавчого акту. В більшости європейських країв оно зістало укінчене вже на початку доби промислового капіталізму, але сили, котрі спричинили освобожденє, повстали головно на ґрунті торговельного капіталу.

Рівночасно з розцвѣтом абсолютної держави почала упадати давня організація фєвдального панованя.

Католицька церков, що стратила, як то вже було сказано вище, свою перевагу в суспільній продукції, заховала ще довгий час, а навіть старала ся збільшити свою частку в суспільнім поділі. Це придбало духовенству могучих ворогів в інших клясах суспільства. Проти себе мало духовенство селянські маси, обтяжені десятинами і иншими данинами, ремісничо-торговельні групи, ворожі взагалі всім фєвдалам, отже і духовним; вкінці навіть єввіцкі фєвдали і володарі з охотою загортали обширні посїлости церковної організації.

Ідеї, ворожі панованю духовенства, знаходили чимраз сильніший відгомін серед ріжних кляс суспільства. Єреси ширили ся з такою скоростію і силою, як ніколи перед тим. Духовенство скажено бороло ся проти них, стараючи ся всіми силами здусити критичну думку. Але тим сильніше зростала ненависть до католицизму. Побіда єретиків була неминучою — настали часи релігійної реформації.

Повстало багато сект, які приготовляли найріжнородніші науки на основі ріжних текстів св. Письма. Але в дійсности вєсь спроваджувало ся до одного: проч з духовними фєвдалами! Тексти, може бути, пояснювано фалшиво, але сама суть річи була очевидна для всіх.

Боротьба за право визиску проявляла ся зі сторони духовенства в нечуваних жорстокостях. В тій боротьбі духовенство створило організацію незвичайно могучу — закон єзуїтів. Терор дійшов до остаточних границь в діяльности св. інквізиції.

Ті всі надзвичайні зусилля могли лиш на якийсь час повдержати побідний похід реформації. Перші реформатори згнули в нерівній боротьбі. Лютер і Кальвін побідили.

Католицизм в давній силі переховав ся в Італії і на піренейськїм півострові; для Італії він був корисний, бо панство визискувало на єї користь цілий світ;

в Іспанії і в Португалії він задержав ся, бо економічний розвиток тих країв в XVI. і XVII. ст. був повздержаний внаслідок спеціальних причин, а навіть, можна сказати, впаав досить глибоко.

Держава конфіскувала землі духовенства, а се позбавляло землі много селян; конфіскації оправдувано твердженням, що се конечне средство в боротьбі з пересудами, які піддержує католицька церква. (Примір, до якої степені ідеї людей залежать від їх інтересів, хоч тої залежності звичайно не признають).

Розклад і упадок цехових корпорацій під впливом торговельного капіталізму провадив також в многих случаях до конфіскації державою маєтностей тих корпорацій.

Освободжене селян, котрому товаришило позбавлене їх землі, частинне або цілковите, конфіскація князями і королями церковних дібр і маєтків ремісничих організацій, що лишили без опіки множество убогих, удержуваних давнійше коштом тих інституцій — все те витворило масу безземельних і бездомних людей, позбавлених всякої ролі в суспільній продукції — масу так званого “паразитного пролетаріяту”, що безнастанно загрожував публичному безпеченьству. Про історичну судьбу того пролетаріяту буде мова в звязи з історією промислового капіталу.

3. Суспільна психольогія і сили розвитку в добі торговельного капіталу.

Торговельний капіталізм творить другий період розвитку обмінного суспільства, тісно звязаний з першим, а лиш для лекшого зрозуміння розбираний осібно. Психольогія суспільности в своїх основах розвиває ся дальше в тім самім напрямі, що вже був видний в переходовій добі від натуральної господарки до дрібно-буржуазної; психольогічним тишем лишає ся все таки дрібно-буржуазний тип.

В сильних промислових організаціях і в фєвдально-панцизніяних відносинах дрібно-буржуазне суспільство

переховало ще декотрі умовини давньої патріархальної залежності одиниці — умовини, що були сильною перешкодою в розвитку індивідуальності. Патріархальні відносини переховують ся вповні на двох бігунах суспільства: в політичних формах абсолютної монархії і в родинних формах приватного господарства. Впрочім і тут можна спостеречи певні зміни.

Умове багатство людей зростає в міру того, як торговельні зносини лучать чимраз сильнійше різні віддалені від себе провінції і цілі держави. Конечність розширення знання відчуває ся чимраз більше; під тим зглядом кляса кушців з своїми наємними робітниками (субектами, книговодчиками, торговельними агентами і т. п.) стоять на чолі всего суспільства: обмін викликає для тої кляси потребу провадження торговельних книг, вишукання найкориснійших ринків для купна і продажу, розсліду економічних і правних умовин свого краю, а також інституцій і обичаїв чужих країв, знання чужих мов і т. д. Давні духовні школи показують ся неvistарчаючими і невідповідними; повстають сьвіцкі школи, з початку лиш по містах. В закладах і удержуваню тих шкіл чинну участь беруть сьвіцкі фєвдали, що так само як і міщане бачуть в науці средство боротьби проти духовного фєвдалізму. Жаждя знання ширить ся також в низших верствах людности; вже самий факт, що торговельно-лихварський капітал визискує без милосердя темноту народу, помагав дуже багато ширеню ся серед мас охоти до науки. Рівнож самий торговельно-лихварський визиск каже вже припускати знанє читаня і писаня, хочби лиш серед кушців і лихварів на селі. А передовсім селянин починає бачити в освіті одинокє средство, при помочи котрого він міг би видістати ся з тяжкого свого положеня і піднести ся на висший щабель суспільної драбини.

Рівночасно усувають ся декотрі поважні перешкоди на дорозі народної освіти; особливо важним під тим зглядом є упадок підданьства; в часі панщини, так як давнійше підчас фєвдальних порядків, не лиш образованє, але

саме знане читання і писання було майже недоступне для селянства; з панської точки погляду все те було зовсім непотрібне для селян, а навіть шкідливе для їх “моральності”.

Останки натурального фетишизму упадають рівночасно з розвитком знаня. Процес той виступає особливо виразно при порівнанню католицизму з зреформованими обрядами, які его заступили.

Натомість ріс і усталював ся в суспільній психології товаровий фетишизм. З ним тісно звязана жажда гроший; неустанна погоня за ними творить характеристичну черту другої половини середних віків і початку нових часів. До тої самої цілі провадили уперті досліди алхіміків і далекі подорожи авантюриків; Індії і філософічний камінь грали однакову ролю в психології тих часів.

Розвиток обмінного фетишизму виразно проявляв ся в економічних поглядах тої доби. Однак найвигіднійше буде розбирати їх разом з поглядами р у к о д і л ь н я н о г о періоду, бо они тісно звязані. Тимчасом зазначимо, що торговельний капітал знищив погляди, котрі проявляли ся в політиці “грошевого білянсу”. Для торговельного капіталу свобода обміну і перевозу товарів є дуже хосенна, а навіть необхідна. Всякі перешкоди вивозу грошей звязують операції торговельного капіталу. А система монополів є тоді вигідна для торговельного капіталіста, коли він самий з неї користує. На яву виступає школа “меркантильна”, або школа “торговельного білянсу”. Она твердить, так як і передше, що гроші творять богацтво суспільства, але думає, що радше треба дбати о збільшене довозу гроший, ніж о ограниченє їх вивозу. Тому то школа торговельного білянсу жадає, щоби правительство всякими средствами поширало краєвий промисл, і ограничувало ся за помічю високого цла на товари, котрі можна витворювати в краю. Окрім того меркантильна школа дораджує правительству взагалі осторожність що до регулюваня продукції і торговлі і що

до монопольної системи. (Пізнійше обговоримо докладнійше цю школу).

Основною силою розвитку в торговельно-капіталістичнім суспільстві, як і в кождім обміннім суспільстві, є конкуренція. Її вплив видно чимраз виразнійше, розвиток суспільства відбуває ся в чимраз скорішнім темпі, в міру того як слабнуть і зникають давні перешкоди — фєвдальні і цехові форми, надмірне регульованє промислу і торговлі правительством і т. д.

Торговельна кляса стоїть на чолі розвитку і провадить за собою інші кляси, а головно правительственні. Її погоня за ринками і жажда розширення границь обміну провадять до удосконалення мореплавства: почали будувати більші і сильнійші кораблі, які могли вже плисти на океані; поступ в астрономії і винахід компасу дають можливість певнійшого кермованя кораблями.

В тісній звязи з загальним розвитком суспільства стоїть повстанє нових галузей промислу, що мали величезний вплив на економічне житє: продукція паперу і друк. Ті галузи промислу, як могучі знаряди ширеня всякого знаня, в дуже великій мірі прискіпили розвиток продуктивности праці.

Загальний поступ в житю показував ся також в інших галузях промислу. Розміри продукції росли, техніка улягала зміні. Взагалі на добу торговельного капіталу власне припадає період, котрий історики означають часто як “період великих відкрить і винаходів”.

Є то також часи “відродження наук і sztuk”, що відбувало ся при сильній співучасті позісталих з класичного світа правних, літературних і артистичних взірців. Цей спадок лежав не рушений до часу, доки суспільство не осягнуло знова того самого ступіння розвитку обмінних зносин, в якім знаходив ся старинний світ в найсвітлійшій своїй добі; спадок по стариннім світі, коли вже міг бути зрозумілий, улєкшив і прискіпив повстанє нових форм думки і діла.

Історичний початок доби торговельного капіталу припадає для полудневих країв Західної Європи на XIII. столітє, для північних менше-більше під кінець XIV. століття. В дійсности розвиток торговельного капіталу є майже нерозлучний від розвитку самих обмінних зносин. Кінець доби торговельного капіталу можна спровадити (услівно) до початку XVI. ст., коли почали повставати мануфактурні заводи; але і дальший розвиток торговельного капіталу, зріст його суспільної ролі відбував ся дальше рівночасно з поступом промислового капіталу.

Початковий розвиток торговельного капіталу в італійських республік (Венеції, Генуї і п.) був вислідом їх посередництва в торгівлі межі західною Європою і азійськими краями. Це посередництво, до котрого італійські республіки були покликані внаслідок свого географічного положеня, дозволяло їм збогачувати ся дорогою торговельної експлоатації обох сторін, межі котрими они підтримували торговельну звязь.

Дальший розвиток торговельного капіталу і погоня його за ринками спричинили відкритє нових країв: Америки і побережа Африки; винадено морські дороги до Східних Індій і до Хін. Торговельний капітал почав розвивати ся скоро в краях, котрі в наслідок свого положеня на побережу океану могли ліпше від інших користати з нових ринків — передовсім Португалія і Іспанія. Старий сухопутний торговельний шлях з східною Азією пішов в забутє; посередники в тій торгівлі — італійські республіки — скоро хилили ся до упадку.

Іспанія, що взяла в свої руки монополь визиску нововідкритих країв, скоро росла багатством і могутістю. Благородні мінерали Америки грали дуже велику ролю в тім збогаченю ся. Також вся європейська торгівля почала скоро розвивати ся під впливом збільшеної маси тих мінералів.

Але розвиток торговельного капіталу був в Іспанії коротким і несталим, бо не опирав ся на відповідним розвитку продукції в самій Іспанії. Торговля і економічна

перевага перейшла до Голяндії, що розвивала ся далеко скорше під зглядом промисловим. (Місце Голяндії заняла пізнійше, як відомо, Англія).

Рівночасно з тим переходом торгівлі з одних країв до других відбуває ся також поступенний зріст організаторської ролі торговельного капіталу на полі продукції: торговельний капітал, збільшуючи свій вплив на продукцію, приймав чимраз виразнійше прикмети промислового капіталу.

VI. Промисловий капітал.

ДОБА РУКОДІЛЬНІ.

1. Відносини суспільства до оточуючої природи.

Майже від початку розвитку дрібно-буржуазного суспільства з всіх галузей промислу найскорше розвивала ся торгівля (вишукуване ринків, перевіз товарів, уряджене складів, організація купна і продажі і т. д.) Тим пояснює ся, як то ми зазначили вище, повстане “торговельного капіталу”, то є частинного переходу в руки торговельної класи організаторської ролі в суспільній продукції. В добі торговельного капіталізму діяло ся те саме, так що в кінці повстав певний застій в всіх галузях продукції в порівняно з средствами і потребами торговельного капіталу.

Найбільшим застоєм визначало ся, очевидно, рільництво. Але умовини рільничої техніки і всеї історично зформованої економіки сільського господарства не позволяли тоді на хоч трохи скорший поступ: феодалні обставини відзначали ся, як то ми вже бачили, взагалі великим консерватизмом, а панцизніяні відносини окрім того ще й страшним гнетом працюючих, що не дозволяв на жадний поступ. Тому то про рільництво треба говорити особно:

важні технічні реформи в добі, котру тепер розсліджуємо, були dokonані на иньшій полю.

Змагане до винайденя ринків для мійського промислу спричинило, як звісно, багато далеких подорожій, які у-вінчались відкритем незнаних до тепер для Европейців країв з безмежними богацтвами природи; цілої Америки, значної часті Африки, полуднево-східної Азії і соток меньших і більших островів. Слідом за грабіжею нововідкритих країв, або рівночасно з нею, відбувало ся кольтонізоване їх надміром людности Европи, і продукційна експльоатація їх природних богацтв вчасті при помочи вільної, вчасті панцизняної і невільничої праці.

Продукція нововідкритих країв ввійшла в сферу діяльности торговельного капіталу. Попит на продукти перетворчого промислу на їх ринках був так значний і ріс з такою скоростію, що його не могла вдоволити домово-капіталістична і ремісничка продукція, технічно поділена на дрібні підприємства і внаслідок того не здібна до скорого зросту. Підчас коли величезна сума грошей, зконцентрована в сфері торговлі, позваляла на обширне, відповідно до потреб ринків розширене перевозово-торговельного промислу.

Для торговельного промислу продукти иньших галузей витворчости становлять “матеріал”, зовсім так само, як для ткацького промислу — продукти промислу прядільного, для шевського — продукти гарбарські і т. д. Сліб промисл прядільний остав ся по заді в розвитку зглядом ткацького промислу, тоді ткачі, не одержуючи достаточної скількості пряді, мусіли би тратити безужиточно часть своєї енергії праці, або постарати ся о збільшене розмірів прядільної продукції. Те саме мав перед собою торговельний капітал: або задержати ся в розвитку, або постарати ся о належитий розвиток перетворчого промислу. Торговельний капітал мав достаточні сили, щоби здійснити те друге.

В яким напрямі повинен був ділати торговельний капітал, щоби збільшити продуктивність праці в перетворчій промислі?

Стан промислової техніки представляє ся, як слідує: можна сказати, що розвиток дрібного промислу вже був скінчений; майже кожде зложене ремесло, витворююче цілий ряд продуктів, розпало ся на кілька дрібних ремесел, витворюючих продукти лиш одного роду; винайдено технічні знаряди найвідповіднійші для того рода продукції. Продукція майже не могла посувати ся дальше через те, що була поділена на дрібні підприємства. Було отже konieczним організувати великі підприємства, в котрих поділ праці повинен би прийняти великі розміри, перемінюючись з суспільного в технічний, бо для суспільного поділу праці дальший поступ, з огляду на дані умовини, представляв за великі труднощі.

2. Розвиток суспільних відносин продукції в добі мануфактурного капіталізму.

а) Суспільні умовини повстання рукодільні (мануфактури).

Ми звернули увагу на основні технічні умовини змін, відбуваючих ся в суспільстві; тепер перейдемо до основних економічних умовин повстання нових форм продукції.

Передовсім, тому що мануфактурна продукція організує ся в великі підприємства, це вже каже нам припускати, що в руках поодиноких організаторів згромаджує ся велика скількість средств продукції (або грошей, за котрі в обміннім суспільстві можна все набути средства продукції). Торговельні капіталісти мали ті средства. Пригадаймо собі в загальних нарисах процес, при помочи котрого утворили ся богацтва торговельних капіталістів — процес початкового нагромадження капіталу.

В добі фєвдалізму і підданьства селян значні богацтва громадили ся в руках фєвдалів з визиску підданчої праці. По підбитю і кольонізації нових країв підчас панованя торговельного капіталу Європейці організували там звичайно панцизніяні і невільничі відносини, котрі дорогою визиску провадили до нагромадження величезних богацтв. Війни і грабежі служили дуже часто як средство дальшого згромаджуваня до купи повсталих в той спосіб маєтків.

Ремісничий промисел по містах був так зорганізований, що в протягу довшого часу не позволяв на значне нагромаженє богацтва. Взагалі при обміні межі фєвдальним селом, а промислово-торговельним містом ріжниця в степені культури а головно значне збітє до купи міських промислових організації мусіло провадити до того, що місто систематично обдирало село — купуючи єго продукти низше вартости. Торговельна кляса, як посередник в обміні, користала при тім більше від інших, визискуючи на свою користь ограниченість селянина і марнотратність фєвдала. В той спосіб праця селянина перемінювала ся в міський капітал. Після хлопів і фєвдалів торговельно-лихварський капітал запанував також над ремісниками: домова капіталістична форма продукції лишає дрібному підприємцеві заледви лиш необхідні средства до піддержаня підприємства, а додаткова праця йде на користь торговельного капіталу.

Так отже ріжними коритами потік згромаджених богацтв прямував до одної цілі — до збільшеня торговельного капіталу.

Найменшу ролю в процесі твореня-ся богацтв, які дали початок промислому капіталізму, могла відіграти проста ошадність дрібних витворців, котрій буржуазна політична економія приписувала переважаюче значінє в початковім нагромаженю капіталів. Она твердила, що всі або що найменше більша часть капіталів повстала з особистої праці самих капіталістів або їх предків; они були ошадні, отже споживали не все те, що заробляли, а те що в той спосіб нагромадили, передавали сво-

їм потомкам; ці знова додавали до них свої ощадности і т. д. Безпідставність такого поняття і брак в нім всякого зміслу видно сейчас, сли порівнає ся величезні капітали промислових підприємств з маленькими розмірами ощадностей, які навіть при найдогідніших условинах для дрібного продуцента лишають ся дуже незначними.

Опісля велика мануфактурна продукція потребувала досвідчених організаторів, приготованих через само жите до тої ролі. Кляса торговельних капіталістів відповідає тим вимогам. Не говорячи вже про те, що торговельний капіталіст був організатором власного торговельного підприємства, котре пересічно було радше великим, ніж дрібним, будучий торговельний капіталіст приготавляв ся до нової діяльності ще иншою дорогою — він загорнув в свої руки велику часть організаторської праці в провадженю дрібних промислових підприємств; як то вже було зазначено висше, торговельний капіталіст фактично контролював продукцію многих дрібних підприємств, злучених через його капітал в “систему домашньої капіталістичної продукції”.

Дальше, виконуюча праця в чисто капіталістичних підприємствах спочиває на плечех на є м н и х р о б і т н и к і в. Наємним робітником не може бути ані підданий, ані невільник: они не мають права розпоряджати своєю робочою силою, бо она не належить до них, але до їх панів; лиш о с о б и с т о є в о б і д н и й робітник розпоряджає самостійно своєю робочою силою і може єї продати.

Але вільний робітник не схоче продати своєї робочої сили, сли він має які инші средства до житя. Той, що має всі конечні средства продукції, знаряди, матеріал, робітню — він не наймає ся до чужої роботи, але буде вести своє власне підприємство. Отже промисловому капіталістови є потрібний робітник, позбавлений власних средств продукції, або, — як звичайно говорять, — “вільний” від них.

Чоловік, вільний від особистої залежности і від средств продукції, називає ся пролетарем.

Звільненє хлопів від землі і від підданчих відносин, що відбувало ся в великих розмірах при кінці середних

віків і на початку нових віків (в пізнійшій добі торговельного капіталізму), було основним жерелом, з якого повстав пролетаріят.

Ще скорше, як те osvobodжене відбувало ся формально, правною дорогою, жите в значній мірі його здійснило в формі масового кидання землі. Страшний визиск підданих феодалами, як то ми вже сказали, часто допроваджував селянські господарства до цілковитої руїни і зробив всюди положене прикутих до землі хлопів невиносимим. Тоді лишали ся на селі більш пасивні (страдальні) натури, що були в стані погодити ся з зростаючим гнетом зверху і з великим тягаром традиції в родині. Особи чинні, енергічні, — є їх, очевидно, меншість — покидають село. Значна часть з них стає ся бездомними волоцюгами, а інші, що хотять жити з чесною праці, удають ся до міста.

Формальне osvobodжене селян лиш улекшило і приципило процес твореня ся пролетаріату. В Англії, де навіть не було загально-державного акту osvobodженя, панщина зникла сама через себе дуже вчасно, в наслідок енергічного опору селян, вчасти з причини більших користий, які приносить наємна праця в порівнаню з панщицзяною. Там підданого хлопа заступав потрохи арендатор - фармер, а трохи безземельний зарібник або халушник. Сли фармер зле платив, то властитель (*land lord*) виганяв його а землю наймав другому. В той спосіб земля переходила в руки заможнійших фармерів, що платили більше і регулярнійше.

Велике значіне в справі позбавленя хлопів землі мало "відгороджене" громадських земель — явище, що повтаряло ся так в Англії, як і на континенті. Бажаючи збільшити свої доходи і опираючись на формальних правах, а в дійсности на брутальній силі, властителям землі відбирали селянським громадам ґрунта, що від давна знаходили ся в спільнім володіню. Легко собі представити, в якій степені таке вивласнене руйнувало селянське господарство і причиняло ся до створеня пролетарів з селян.

Сли властитель землі уважав за кориснійше для себе провадити годівлю худоби замість селянського рільництва, тоді прямо зганяв з своєї землі хлопів а на їх місце нагнав худобу, що вимагала невеликої скількості наємних робітників. Се діяло ся головню в Англії в XVI. і XVII. ст., коли завдяки великому розвиткови голяндської а опісля англійської вовняної індустрії, ціна за вовну піднесла ся. Плеканє овець було дуже поплатним занятєм і шляхта заборала ся енергічно до заміни хлопських ґрунтів на пасовиска. Місце соток тисячів селян заняли мільйони овець.

Власне в Англії — в краю о найсильнійшій і найтревалійшій розвитку промислового капіталізму — відбувало ся найбільше вивласненє селян. Той процес тягнув ся через поверх 300 літ (головню від XIV. до XVIII. ст.), і дійшло до того, що селяне, якіб мали ґрунт, зовсім зникли — вся земля знаходить ся в руках лендлордів.

Дальше, жерелом повстаня пролетаріату була, як то ми вже висше говорили, конфіската церковних посілостей через королів і князів; она лишила без опіки масу убогих, що жили ся передше на кошт тих інституцій. Таке саме значіне мало відправлюване численних дворян, яких фєвдали держали на своїх дворах. Це було неминучим вислідом змін в психольогії фєвдалів, котрі викликав розвиток грошевої господарки взагалі, а головню розвиток торговельного капіталу.

Колись головною силою фєвдала була маса підданих, отже було зовсім природно, що він бажав окружати ся великою дружиною, тимбільше, що при натуральній господарці не можна було в инший спосіб зужиткувати надміру продуктів фєвдального господарства, як лиш годуючи дворян і инших паразитів. (Прим. граф Варвік, “фабрикант королів”, що жив в Англії при кінці XV. ст., щоденно живив своїм коштом 30.000 людей.) Колиж головною силою фєвдала став ся гріш, тоді він відправив своїх “людей”.

Зруйновані дрібні ремісники творили одно з жерел повстаня пролетаріату, важне не тільки що до скількості, як

що до якості: в бувших ремісниках промисловий капітал мав вправлену, здібну від початку до систематичної праці робочу силу, котру можна було легко зужити для цілий капіталу, підчас коли пролетарів-збігців з села, пролетарів-бурлаків, пролетарів-жебраків, пролетарів, що вийшли з паразитної класи дворян, треба було доперва вчити, приготувляти з великим трудом. Скількість зруйнованих дрібних ремісників з початку невелика, росте опісля дуже скоро, коли ремесло мусіло конкурувати з розвиваючою ся велико-капіталістичною продукцією.

Подібне значінє мали, як одно з жерел продукційного пролетаріату, челядники і ученики ремесла, наємні робітники дрібно-ремісничих підприємств.

Так відбувало ся ріжними дорогами “первісне нагромадженє наємної сили робочої”, необхідної для повстання і розвитку промислового капіталізму.

Елементарний характер суспільного розвитку при обмінних умовинах є видний між иншим в тім факті, що “первісне нагромадженє робочої сили” відбувало ся в скількості не відповідаючій потребам промислового капіталу, звичайно в далеко більшій. І так в Англії в XVI.—XVII. ст. появили ся сотки тисячів людей, котрих промисл не міг пожерти. Змушені провадити паразитне жите волоцюгів, они були поважною небезпекою публічного спокою. Проти них уживано найострійших средств: пятновано їх, бито буками, обтинано уши, вкінці вішано в случаю надзвичайного опору, але все те не помагало. Остаточо не все уживано таких средств проти волоцюгів. При кінці XVI. ст. англійський уряд обложив податками висші класи на користь убогих; це зроблено на те, щоби за помічю легального паразитизму хоч трохи забезпечити рільництво і капітал від нелегального в його брутальних формах — грабежи, злодійства і т. п., а також для того, щоби зменшеними смертністю робітників, котрі завсїгди можуть бути пожиточні для капіталу.

В тих немногих краях, де підданство перетривало досить довго, промисловий капітал з початку відчував брак свобідної робочої сили. Пристосовуючись до обставин, промисловий капітал закладав рукодільні, оперті на панцизняній праці; але недостачі панцизняної праці були так великі, а видатність так мала, що сами капіталісти були змушені звертати ся до правительства з петиціями о освобожденє селян.

Присутність вправлених організаторів, первісне нагромадженє капіталів і наємної робочої сили — це сума обставин, котра уможливило повстанє промислового капіталу.

б) Походженє промислово-капіталістичних підприємств і їх внутрішні відносини.

Домашна капіталістична продукція творила, очевидно, перехід від самостійної дрібної продукції до промислового капіталізму. Ремієник або селянин, по утраті значної часті своєї незалежності, фактично підданий організаторській контролі торговельного капіталу і ним визискуваний, тим лєкше тратить останки своєї незалежності і стає ся простим робітником в капіталістично-промисловім підприємстві.

Торговельний капіталіст держить в своїх руках судьбу многих дрібних підприємств, яким він достарчає сирих матеріалів (деколи навіть знарядів). Від него залежить, чи остаточно він має знищити зовнішню самостійність тих підприємств, сли того вимагає єго інтерес. Коли попит на продукт збільшує ся, торговельний капіталіст бажав би відповідно до того розширити продукцію, але на те не позволяє характер підвладних єму дрібних підприємств, а особливо їх зовнішня незалежність, в наслідок котрої капіталіст впливає на їх продукцію посередно, зменшуючи ціну на матеріали і продукти. Тоді капіталіст перестав задоволювати ся давною системою.

Продуценти, підвладні капіталістови, збирають ся в одній робітні, що належить до нього; там беруть ся они до праці над средствами продукції, які є його власністю, працюють в характері простих виконавців, підлягаючи цілковито єго організаторській власті. Такими є засадничі цехи промислово-капіталістичних підприємств, які з початку повстали в формі рукодільні. Приглядаючись тим цехам, легко завважати, що они вже існували в господарстві цехового ремісника середних віків, де челядники і майстри стояли в таким самим відношеню до майстра, як пізнійше наємні робітники до капіталіста. Ріжниця полягає на розмірах підприємства а також на тім, що ремісничий майстер, не обмежуючись на організаторській праці, мусів займатися також виконуючою працею, підчас коли капіталіст є все лиш організатором.

Перехід до нової системи був корисним для капіталіста, не лиш через те, що робив його верховним, безпосереднім організатором продукції, але також через те, що зменшив значно кошта продукції — видатки на робітню, освітлене, ogrіване і видатки на знаряди. Одна велика робітня для 20 робітників коштує далеко менше, ніж 20 малих, кожда для одного робітника; а навіть сли не зорганізовано в ній єще технічного поділу праці, то все таки не потреба для кожного робітника всіх знарядів, як при праці в осібних робітнях — час праці ділиться ся легко в той спосіб, що коли оден робітник працює одним знарядом, то другий працює иншим, а потім — противно, і так знаряди без ужитку не лежать. Зискує ся також на матеріалі: менше коштує масова доставка до робітні, лекше зужиткувати нагромаджені в великій скількості останки і відпадки і т. д.

Важною перешкодою в розвитку рукодільні були привілеї ремісничих цехів. Як ми вже висше зазначили, цехи мали в містах монополь на продукцію і цехові уставаи звичайно обмежували скількість наємних робітників — челядників і учеників — в кождім підприємстві. Але промисловий капітал дав собі раду з тою перешкодою.

По перше, рукодільні закладано в місцевостях, де цехові привілеї не існували, а іменно по селах, а також в ново-заложених містах, в котрих ще не запроваджено цехів, і на передмістях старих міст, де звичайно не сягали уставн цехів.

Дальше, цехові привілеї упадали по трохи в тих містах, де існували. Ненависть до цехів зі сторони торговельного і промислового капіталу відбила ся на політиці правительства. Королі пошпирали фабрики, бачучи в них жерело державних доходів. Для того они позволяли нераз закладати фабрики навіть в цехових містах, відбираючи в той спосіб цехам монополь на продукцію.

Вкінці з розвитком рукодільні серед самих майстрів дає ся завважити змаганє до перетвореня ремісничого варстату на рукодільню. З огляду на тяжку конкуренцію з промисловим капіталом цехові майстри були в найвисшій степені звязані параграфами статутів, котрі ограничували скількість челядників і учеників. Заможнійші ремісники старали ся оминути, а навіть змінити ті приписи. Коли стараня їх були успішні і число наємних робітників в поодиноких варстатах значно зростало, тоді перехід ремісничого варстату в рукодільню став ся цілком природним і легким.

Така сама переміна форми продукції, як в перетворчім промислі відбуває ся також в господарстві селськім, коли капіталіст замість визискувати селян як купець, або лихвар, зачинає сам провадити велике рільниче підприємство при помочи наємних робітників на своїх або на наймлених ґрунтах. Лиш та переміна в рільництві з різних причин відбуває ся далеко пізнійше і повільнійше, а поділ праці, так характеристичний для фабрики, розвиває ся лиш надзвичайно поволн; тому то про капіталістичне рільництво будем говорити осібно.

В початковім періоді розвитку мануфактурної праці (рукодільні), ті що працюють в капіталіста є, як давнійше, ремісниками: кождий виконує ту саму роботу, яку давнійше виконував саможійно дрібний витворець. Але в даль-

ним своїм розвитку рукодільня провадить до іншої, висшої і доскональшої форми ручної праці — до рукодільничого поділу праці. В різних случаях відбуває ся він двома різними способами. Одному з робітників, виконуючих ту саму роботу, вдає ся найліпше одна її часть, другому інша і т. д. Скорше чи пізнійше підприємець приходить до переконання, що користнійше буде дати кождому з робітників ту часть роботи, в котрій він показав свою зручність. З початку кождий робітник виконує досить зложений ряд операцій, але пізнійше, коли скількість робітників збільшує ся, є можливо приділити кождому з них що раз то простійшу і дрібнійшу роботу. І так поділ праці доходить до степеня, який можна було бачити прим. в рукодільні голок, де кожда голка переходила через руки 72 робітників.

Мануфактурний поділ праці виступає тут, як дальній тяг суспільного поділу праці, як дальній поділ тої роботи, котра давнійше була поділена в суспільстві межі поодинокими ремісниками.

В інших случаях фабричний поділ праці йшов іншою дорогою. Є такі галузи продукції, котрі від початку вимагають співучасти кількох різних ремісників. Такою є прим. фабрика карет. В роботі коло одної карети беруть участь: тесля, столяр, коваль, слюсар, римар, шкляр і т. д. Майстер мусів скуповувати в всіх тих ремісників ріжні части роботи і сам допасовував ті части і викінчував цілість. Проваджене такого підприємства вимагало багато средств грошевих. Нічо отже дивного, що такі майстри-купці з часом брали верх над всіма майстрами, виступаючи в ролі торговельних капіталістів; а опісля они стають ся промисловими капіталістами, згромаджуючи тих ремісників в своїй фабриці в характері наємних робітників.

Тут капіталіст приносить до фабрики готовий суспільний поділ праці, збираючи в робітни ріжні його елементи; притім обсяг діяльності кождого робітника зтісняє ся: слюсар, коваль, столяр — змушені ограничити ся до таких операцій свого ремесла, які є злучені з фабрикою карет і

мусять виречи ся інших ремісничих робіт, які они виконували давнійше.

Так повстав поділ виконуючої праці. Щож відносить ся до поділу праці, котрий існує межі організатором а виконавцями — поділу на працю “умову” і працю “фізичну”, то має він в рукодільництві свої особливі черти і власну історію розвитку.

Підприємець н а й м а є робітників, т. є, на якийсь час під певними уелвіями купує їх робочу силу. Він достарчає їм средств продукції а они працюють приноровлюючись до його розпоряджень і вказівок. В той спосіб залежність робітників-виконавців ограничує ся тут угодою, — контрактом заключеним при винаймі.

Підприємець організує поділ праці і співробітництво в такім виді і розмірах, які видають ся йому найкориснійші. Притім ограничує ся він зовсім до ролі організатора, не працюючи в робітні, як то робив ремісник. Не досить того, при дальшій розвитку капіталістичних підприємств організаторська діяльність переносить ся також по трохи на спеціальних наємників. З початку капіталіста змушує до того зріст підприємства, котре сягає таких розмірів, що для одной особи стає ся за трудне, а опісля навіть неможливе сповнюванє всіх функцій організатора. Капіталіст наймає в міру потреби наглядачів над робітниками, писарів, книговодчиків, директорів і т. д. З часом капіталіст лишає собі лиш найвисшу контролю над діяльністю наємних організаторів; але, як побачимо пізнійше, навіть на тім не був кінець.

Так отже організаторська праця, так як виконуюча праця, стає ся щораз більше технічно поділена в рукодільнях.

Технічний поділ праці, разом з простим співробітництвом робітників, прибирає в розвиненій мануфактурній праці спеціальну форму, котру можна назвати “мануфактурною групою”.

При мануфактурній продукції ножів беруть участь ріжні робітники: відливачі, ковалі, токарі і и. Для капіталіста,

очевидно, байдужним не є кілька наняти одних, других і третих. Сли найме він за богато робітників одного рода, то они будуть змушені остатись якийсь час без роботи, бо другі не зможуть обробити достарченого їм матеріялу.

Капіталіст через досвід доходить до нормального у-групованя числа робітників ріжного рода. Показує ся прим. що для двох відливачів треба 1 коваля, 1 токара і може бути одного наглядача і т. д. Сли підприємець має замір розширити троха своє підприємство, то не оплатить ся йому наймати 2—3 поодиноких робітників — не мавби їх де примістити. Отже він мусить відразу наймати цілу групу, т. є, в нашій примірі, 2 відливачів, 1 коваля, 3 токарі і т. д. Межи віддільними фабричними групами одного підприємства існує лиш просте співробітництво.

в) Суть капіталістичного підприємства
(робоча сила як товар).

Основна відрубність капіталістичної господарки полягає на тім, що она опирає ся на наємній праці, що робітник продає свою робочу силу, що робоча сила стає ся товаром.

Це повстає, як то ми вже говорили, з двох причин: перше, робітник є вільний — не є ані невільником, ані підданим, м о ж е отже продати свою робочу силу кому хоче і за кілька йому сподобає ся; друге, він є “вільним” також від средств продукції і тому не має средств до житя і є з м у ш е н и й продавати свою робочу силу.

Тим, що купує робочу силу, є капіталіст, то є особа, що має капітал. А капіталом називає ся всяка власність, при помочи котрої тягне ся дохід з чужої праці; знаряди, матеріяли продукції і гроші. (Це означене відносить ся однаково до торговельного, до лихварського і до проми-слового капіталу; ріжниця є лиш в формі підприємств, купець стає ся капіталістом лиш о стільки, о скільки єго власність стає ся средством визиску праці дрібних витвор-ців, як то можна спостеречи головно при домашній системі капіталістичної продукції).

Коли робоча сила стала ся товаром, тоді продає ся она за означену ціну; а ціна товару залежить від його вартости. Отже капіталіст взагалі мусить купувати робочу силу після її вартости. Якаж її вартість? Згідно з загальним означенем, яке ми подали висше, є она скількістю енергії праці, необхідної для витвореня робочої сили. Якаж скількість суспільної енергії тратить ся “для витвореня робочої сили”?

Робоча сила є то можливість праці, здібність чоловіка до праці. А чоловік лиш тоді здібний до праці, як его всі необхідні потреби задоволені.

Сли чоловік не має можности їсти, пити, уберати ся і т. п., то не може працювати, то є, не має робочої сили. Сли потреби чоловіка не є вповні заспокоєні, то его робоча сила зменшує ся.

Отже робоча сила творить ся, поветає, сли заспокоєні щоденні необхідні потреби робітника. Її вартість є вартістю задоволення тих потреб, то є, вартістю необхідних средств до життя, що служать до заспокоєня тих потреб.

Робітник потребує денно певну скількість хліба, мяса, зуживає якусь часть одежі і т. д. Та скількість енергії праці, котру суспільство тратить, щоби то все йому дати, є власне суспільною вартістю его робочої сили. За одиницю енергії праці вважає ся, як то вже висше ми сказали, година “простої” праці середної інтензивности. Сли вартість необхідних для робітника в однім дни средств до життя рівнає ся п'ятьом таким “годинам”, то вартість робочої сили є п'ять “годин”. Тій вартости повинна взагалі і пересічно відповідати ціна роборої сили, т. є, робітник повинен діставати в формі платні таку суму грошей, якої витворене також коштує п'ять годин простої праці о середній інтензивности. Припустім, що та сума рівнає ся 50 коп.: тоді ціна робочої сили в своїх змінах мусить колибати ся около тої ціни — шів рубля.

Під “необхідними потребами”, якими означує ся вартість робочої сили, треба розуміти не лиш природні основні потреби, але також потреби п'гучні, до котрих робітник

привик і без котрих він не може обійти ся. Сли робітники при звичайні ся курити, читати газету, ходити до театру, то вартість тютюну, вартість користаня з газет і театру вчислює ся в загальну вартість робочої сили, бо коли ті потреби не заспокоєні, робоча сила не сягає своїх нормальних розмірів.

Потреба продовженя людського роду зачислює ся до необхідних потреб робітника.

Дійсна риночна ціна робочої сили звичайно не зовсім відповідає її вартости, буває раз виша, другий раз низша від неї. Але тут, так само як для кожного иншого товару, конкуренція старає ся безнастанно спровадити ціну до відповідного відношеня з суспільною вартостію. Сли ціна спадає понизше норми, робітники, котрих потреби не зовсім заспокоюють ся, працюють гірше і менше, ніж звичайно, а деколи зовсім не хочуть працювати, так що з одної або другої причини, подача робочої сили обнижує ся в відношеню до попиту і ціна її підвищує ся. Взагалі для капіталіста при звичайних условинах є догіднійше, з огляду на добру роботу і спокій, платити за робочу силу не менше, як виносить її вартість. Платити більше ему не оплатити ся, але звичайно він не потребує платити більше, бо на ринку він знаходить ся в більш сприяючих обставинах, як продавці робочої сили. Цей послідний йде продавати свою робочу силу тоді, коли не має з чого жити; підприємець по більшій часті не є змушений наняти дану особу — замість одного робітника легко знайти другого, а в більш розвиненім капіталістичнім устрою звичайно на ринку є більше робочої сили, ніж єї потреба для підприємців. (Тут можемо завважити, що сама сила капіталістичних відносин витворює вічну надвижку наємної робочої сили, так звану резервову промислову армію. Впрочім вже початкове нагромаджене наємної робочої сили витворило в Европі значну єї надвижку на початку мануфактурної доби).

Капіталістови не ходить о те, щоби заробітна праця запевнювала робітникови средства до життя, лиш о те, що-

би витягнути з праці наємного робітника якнайбільший зиск. Щоби однак зрозуміти походження того зиску, треба пояснити: яка є ціна витвореного робітником товару, і з яких частин вона складає ся; тому що ціна товару означає ся вартостію праці вложеної в него, отже треба зачати від вартости.

Суспільну вартість продукту творить ціла сума суспільної енергії праці, котру тратить ся на його витвір. Очевидно в вартости викінченого продукту містить ся цілий ряд утрат енергії праці, починаючи від добування безпосередно з окружуючої природи сирих матеріялів, а кінчаючи на доставі готового продукту з місця продукції на місце зужитку. Найкраще буде розглянути це на конкретнім примірі, при чім, щоб було коротко а ясно, ми будемо означувати одиницю енергії праці виразом “година”, розуміючи під тим годину простої праці о середній інтензивности.

Робітник вирабляє рушницю. Очевидно вартість рушниці обнимає передовсім вартість матеріялу, який зужито на ню: жєліза, міді, дерева, лякеру і т. д.; припустім, що те все представляє вартість 100 годин. Рушницю вирабляє ся при помочи знарядів - варстатів з приміненєм молотків, пилок, пильників і т. д. Але їх вартість не в цілости входить в вартість рушниці: кожного знаряду вистарчить звичайно не на одну рушницю, але на далеко більше, отже до вартости кожної рушниці вчислює ся лиш певну часть вартости знарядів; сли знаряди вистарчають на 100 рушниць, то $\frac{1}{100}$, сли на 10, то $\frac{1}{10}$ — взагалі таку часть, яка відповідає величині знищення ся знарядів при виробленю кожної рушниці. Сли варстат коштує 50.000 годин, а вистарчить його на 5.000 рушниць, то з його вартости входить в вартість рушниці 10 годин; сли робітня коштує 1.000.000 годин, а вистарчить єї на 200.000 рушниць, то з єї вартости на одну рушницю припадає 5 годин і т. д. Припустім, що ціла вартість зужитих частин знарядів виносить 400 годин; разом з попередними, буде 500 годин.

Опісля сам майстер працює над рушницею і ця “жива” праця (прозвана так в відріженню від “мертвої”, при-

збираної попередно в знарядях і матеріалі) вчисляє ся, очевидно, до суспільної вартости продукту. Як звісно, рушницю виробляє не оден майстер, але множество робітників з поділом праці межи ними; це не змінює сути річи: треба лиш обчислити цілу суму живої праці. Припустім, що цією сумою є 250 одиниць енергії праці, 250 “годин”. Загалом вартість рушниці виносить 750 годин.

Звичайна ціна такої рушниці відповідає, згідно з законом обміну, такій кількості грошей, котра “коштує” 750 годин, припустім — 75 рублів. В поодиноких случаях капіталіст продає її дорожше або танше, але риночна ціна змагає до удержання ся на уровени вартости і пересічно стоїть близько ньої. Взагалі для легшого обчислення дальше будем всюди приймали, що праця робітника є простою, о середній інтензивности, та що година тої праці відповідає 10 копійкам. —

Капіталіст купує робочу силу за 50 копійок на день, відповідно до її вартости, що рівнає ся 5 “годинам”. Сліб щоденна утрата енергії праці робітника виносила лиш 5 годин, який би вислід був з того для капіталіста?

Его видатки на рушницю виносять: за матеріал і знаряди 50 рублів (500 годин), за робочу силу, яку мусить купувати на 50 днів (числячи 250 годин живої праці по 5 годин денно) 25 рублів: загалом 75 рублів, бо її вартість виносить 750 годин: капіталіст не має ані страти, ані зиску, але в той спосіб провадити підприємства не можна.

Робітник тратить денно тільки енергії праці, кілько виносить витворене робочої сили — 5 годин; в той спосіб він дістає від капіталіста 50 копійок і вносить в вартість продукту також 50 копійок. З огляду на такі условини жива праця не дає зиску, тим більше не очікує ся його від мертвої праці: ті 500 годин, які страчено на знаряди і на матеріал, лишають ся 500 годинами; давнійша енергія праці і її продукції вчисляє ся лиш до вартости продукту, але она сама лишає ся незмінною і до вартости продукту вносить ті самі 50 рублів, котрі капіталіст стратив на закупно средств продукції.

Але ели капіталіст кушив робочу силу, то він має право розпоряджати ся нею інакше, ніж як се ми представили на попереднім примірі; він мусить витягнути з неї цілу можливу суму користий. Робочої сили вистарчить денно не лиш на 5, але на 10, на 12, а часом на 15 годин. Капіталіст змушує робітника тратити денно не 5, але припустім 10 годин праці. Робітник згоджує ся на те, бо він продав свою робочу силу і правно може розпоряджати нею той, хто єї кушив. Тоді на виріб рушницї треба не 50, але 25 робочих днів ($250 : 10$).

Видатки капіталіста: 50 рублів средства продукції, 50 коп. $\times$ 25, т. є, $12\frac{1}{2}$ руб. — робоча сила; загалом $62\frac{1}{2}$ руб. Вартість рушницї = 750 годинам, ціна 75 руб.; в результаті — $12\frac{1}{2}$ руб. зиску.

Жерело зиску є слідуєче: витворенє робочої сили денно коштує 5 годин, єї вартість—5 годин, а денна праця наемного робітника 10 годин; денно він дістає 50 коп., а до вартости продукту його праця додає цілого рубля. Ті $12\frac{1}{2}$ рублів, які капіталіст видав на купно робочої сили, творять 125 годин, а сума живої праці, страчена в протягу 25 днів — 250 годин. Робітник не лиш відробив все те, що коштує його удержанє, але витворив також 125 годин нової вартости, по 5 годин денно. Та нова вартість називає ся “додатковою вартостію”; власне она творить зиск капіталіста. Перші 5 годин щоденної утрати енергії робітника творять так званий не о б х і д н и й час праці, коли робітник відробляє вартість своєї робочої сили. Прочі години представляють д о д а т к о в и й час праці — час праці додаткової.

Так отже хоч робоча сила є товаром, але товаром о спеціальних прикметах: єї зужите витворює висшу вартість, ніж єї власна. Ціла вага і ціль продукції заключає ся для капіталіста в тім, щоби, додаючи утрату робочої сили наймлених робітників до вартости средств продукції, витворити на свою користь додаткову вартість, яка при продажі продуктів прибирає грошеву форму зиску. Для капіталіста єго капітал, це “самозростаюча” вартість.

В висше наведеном примірі капітал, вложений капіталістом в підприємство — в продукції рушницї, творить в формі грошевої 62½ рублів, що відповідають 625 годинам “мертвої праці”. З них 500 годин, котрі містять ся в матеріялах і знарядях продукції, ввійшли лиш без зміни в загальну вартість продукції, лиш “заховали ся” в процесі продукції, але они не беруть жадної участі в витвореню додаткової вартости. Є це так звана “постійна часть капіталу”, або коротше — сталий капітал. Прочі 125 годин, що представляють вартість набутої через капіталіста робочої сили, мають зовсім інші прикмети: не лиш заховують ся вони в процесі праці, в процесі зужитя робочої сили, але в загальній вартости продукту они замінують ся в 250 годин “живої” праці, отже улягають скількістевій зміні, збільшуючись о 125 годин додаткової вартости. Є це “змінна часть капіталу” або капітал змінний. Так отже лиш змінний капітал, за котрий купує ся робоча сила, витворює в дійсности додаткову працю; сталий капітал — вартість средств продукції — не має цієї здібности.

Відношенє додаткової вартости до змінного капіталу, або також відношенє додаткового робочого часу до необхідного — називає ся нормою додаткової вартости. В наведеном примірі на щоденну утрату змінного капіталу, що виносить 50 коп., припадає 5 годин додаткової праці, що також рівнає ся 50 коп., отже норма додаткової вартости = 100%. Очевидно, норма додаткової праці є мірою зиску, який капіталіст витягає з купленої робочої сили.

В кождім капіталістичнім суспільстві норми додаткової вартости в ріжних галузях продукції і в ріжних підприємствах, змагають до одної пересічної уровени. Це залежить від ділання конкуренції. Сли в якійсь групі підприємств норма додаткової вартости стає ся висша як в інших, тоді починає ся сильний відплив робочих сил з тих підприємств до інших, де є менший визиск. Але тоді відношенє попиту і подачі робочої сили зміняє ся для першої

групи підприємств на користь робітників і підприємці з тої групи є змушені підвищити платню, або зменшити час праці, взагалі знизити норму додаткової вартости. Протинно, в прочих підприємствах, в наслідок більшого напливу робочих рук, відношене сил змінює ся на користь підприємців і норма додаткової вартости обнижує ся дещо. Але остаточно різниці висоти норм вирівнують ся.

Так отже суть капіталістичної продукції полягає на тім, що робоча сила, переминюючись в товар, куплена капіталістом за його змінний капітал, зуживає ся в продукції, при чім она відтворює свою вартість, і ще творить додаткову вартість, яка є жерелом “зиску” для капіталістичної класи.

Межи економістами панувала думка, що зиск класи капіталістів не творить ся в продукції, але в обміні, і полягає на тім, що капіталіст продає товар вище, ніж виносить його вартість. Прим. — товар, якого вартість є 100 годин, і якого ціна, відповідаюча вартости, є 10 рублів, капіталіст обмінює за товар, котрого вартість = 110 годинам, ціна = 11 рублів; він одержує 1 рубель зиску. Але в дійсности в той спосіб можуть збогатити ся лиш одиниці; зиску класи капіталістів в той спосіб пояснити не можна. Сли перший капіталіст за товар о ціні 10 рублів одержав товар о ціні 11 руб. то другий, протинно, замість 11 рублів одержав 10, т. є, 1 рубель страти; оба разом не одержують ані зиску, ані не мають страти; перед обміном они мали товар в загальній сумі 21 рублів і по обміні тільки осталося, лиш той, хто мав більше, дістав менше і на відворот. Сли навіть припустимо, що кождий продаючий мусить конечно ошукати купуючого, то прецінь продавець з черги мусить стати купуючим, отже рівнож мусить бути ошукуваним.

Взагалі, колиб не існувало инше жерело зиску побіч обміну, класи капіталістів не могла би існувати.

г) Вплив розвиваючихся капіталістичних підприємств на перестарілі форми продукції.

Рукодільні повставали і розвивалися серед скомплікованої злуки різнородних економічних форм. В міським перетворчим промислі панувала домашня форма капіталістичної продукції, але переховалися також численні останки дрібно-буржуазного ремісничого устрою з властивими йому корпораційними організаціями.

По селах переважали кількостево останки натуральної продукції — дрібні рільничі господарства з різними помічними ремеслами; торговельний капітал старався розширити на них свою організаторську діяльність визиску; це вдалося йому в значній степені, але не цілковито, бо він стрічав не мало перешкоди в виді численних пережитків февдальних відносин. Процес розвитку і усування старих форм, який розпочався під впливом торговельного капіталу, під впливом промислового капіталу посувавсь далеко скорше, робив собі побіч давних, також нові дороги.

Виступаючи до конкуренції з дрібно-ремісничою формою продукції, велика мануфактурна продукція показалася сильнішою від першої. Велика продуктивність технічно поділеної праці в рукодільнях спричинила так велике обниження вартости, отже і цін продуктів, якого ремесло не було в силі видержати, тому то ремесло скоро унадало в тих галузях перетворчого промислу, котрі заняла рукодільня; а число таких галузей все зростало.

Щоби хоч часово видержати нерівну конкуренцію, цехові майстри були змушені за якунебудь ціну збільшити видатність праці, або принаймні збільшити її визиск. Внаслідок того в рукодільнянім періоді виступають з особливою силою обяви розкладу старих ремісничих організацій, які то обяви появилися вже, хоч в меншій мірі, в попереднім періоді: зріст еґоїзму серед майстрів, змагане всіма силами перешкодити челядникам, щоби не ставали

самостійними ремісниками, упадок давньої безпосередньої звязи меж майстрами і челядниками, завзята класова боротьба меж організаціями перших і других, вкінці внутрішній розпад самих цехів, який проявляв ся в змаганю декотрих майстрів оминути стісняючі їх особисто цехові постанови, і визискувати своїх товаришів — інших майстрів — подібно, як се робили торговельні капіталісти. Здібність цехів до життя зменшувала ся дуже скоро.

Цехові організації — так як і всі інші пережиті форми — тратили не лиш свою суспільну ужиточність, але ставали ся навіть шкідливими для дальшого розвитку суспільства. Цехи, які мали монополі продукції, а вчасти монополі ринку в більшості міст, були великою перешкодою розвитку рукодільні. Інтереси більшості суспільства вимагали дальшого розвитку рукодільні; тому конечно була потрібна свобода капіталу, знесенє цехових обмежень і привілеїв.

Цехи стали в обороні своїх тісних інтересів, і тому заняли вороже становище зглядом технічного поступу, котрий грозив загладою дрібним продуцентам. Користаючи з свого суспільного значіння, з свого впливу на правительство, цехи всіми силами перешкаджали впровадженю до суспільної техніки нових винаходів і осягали часто те, що винахідники гинули разом з своїми винаходами. В таких случаях реакційна роля старих організацій виступала дуже виразно.

В той спосіб в свідомості нових промислових клас буржуазії і пролетаріяту, поступенно ширила ся і утверджувала ся думка о конечности знесеня цехового устрою. Діяльність правительства чимраз більше звертала ся проти пережитих організацій.

По утраті суспільного значіння, цехи почали поволі розпадатися формально. Передовсім они стратили свою давню незалежність. Королівська власть присвоїла собі право надавати титул майстра і она користала енергічно з того права — для збільшення скарбових доходів. При видачі патентів на майстра отвірало ся широке поле для

надужитя; патенти видані одним пануючим, признавав єго наслідник за неважні, бо і він потребував гроший. Дуже часто замість тих патентів продавано, як то вже ми говорили, привілеї в цілі оминання цехових обмежень, найчастійше одно і друге мало місце рівночасно.

Такі відносини правительства до цехів приспінчили їх упадок в Англії, де они зникли скорше, як в інших державах. В Німеччині они істнували аж до початку XIX. віку. В Франції знесенє цехового устрою відбуло ся відразу дорогою революції в 1789. р. Але і там в тім часі они заледво могли вдержати ся, виширані всюди конкуренцією рукодільні і домашної капіталістичної продукції.

В часі підданьства селян і на початку капіталістичної доби, серед селянського населеня істнували помічні ремесла. Головну ролю межі ними грала продукція одежі — ткацтво і шите; також виріб многих необхідних в господарстві знарядів.

Продукти помічного ремесла споживано почасті в власних господарствах витворців, почасті продавано. Враз з розвитком грошових зносин, з зміною селянських обовязків, а головно, коли появил ся торговельний капітал, продукція на продаж в помічних ремеслах переважає над продукцією для власного ужитку. Організація помічних ремесел, залежна від ринку, приймає форму домашнього капіталістичного промислу.

Перехід до рукодільництва відбував ся на тім полі дуже поволі. Рукодільня на селі по більшій часті заховує ще довго сліди “помічного” характеру тих ремесел, з котрих повстала: робітники не є лиш єї робітниками — в літі они вертають до своїх занять на рілі; тоді рукодільня в части, або зовсім не функціонує. Часто загальний економічний занепад села допроваджує до упадку рукодільні: підприємець вважає кориснішим для себе, щоби селяне працювали по домах, як при помічнім ремеслі. Річ полягає на тім, що з огляду на низький уровень потреб селянина і з огляду на другорядне значінє, як для рільника, помічного

зарібку, витвори домашньої продукції можуть бути продавані дуже дешево, помимо стародавньої техніки.

Однак такий розклад рукодільництва, розкинене його в просторони, відворотна переміна промислового капіталу в торговельний, є в кождім разі переходовим явищем, яке усуває дальший поступ в техніці. Розвиток великих підприємств о високій видатности праці обнижує ціну до такої степені, що она перестає винагороджувати працю селянина і его родини. Опісля зменшує ся також продукція для безпосередного зужитя. Рукодільництво витворює сильний попит на сирі матеріяли і селянин бачить, що для него вигіднійше продавати їх, ніж обробляти. Окрім цього крапцій зверхній вигляд великих капіталістичних підприємств, побіч значної дешевости, є причиною, що селяне воліють їх радше, ніж виробити власної праці.

Так отже з поступом техніки великої продукції розвиває ся суспільний поділ праці: рільництво відділює ся від перетворчого промислу, селянин або йде до рукодільні, або займає ся лиш рільництвом.

Дрібна рільнична продукція тратить рівновагу, позбавлена підпори, яку мала в помічних ремеслах, і сила єї опору, з огляду на розвиваючі ся економічні форми, зменшує ся.

Це є основна тенденція розвитку промислового капіталу. В рукодільнім періоді, в першій стадії промислового капіталізму, проявляє ся она в слабій мірі, почасти навіть зовсім маскує ся, через повстанє в звязи з рукодільнями деяких нових і розвиток декотрих давних помічних ремесел: доставка матеріялів для рукодільні показує ся корисним занятєм і селяне почасти самостійно, почасти при помочи підприємців-капіталістів, продукують ті матеріяли, сли на те позволяє їм техніка.

Капіталізм в рільництві взагалі не розвиває ся так скоро і не з таким поводженєм, як в перетворчім промислі.

Техніка рільничого господарства не позволяє на так широкий поділ праці, який бачимо в рукодільні. Чи можна

поділити на складові частини прим. таку чинність, як оранне? Окрім цього різні пільні роботи треба виконувати в різні часі, а це ще більше зменшує значіння технічного поділу праці в тій обсягу продукції.

Тому то навіть в добі рукодільні велика капіталістична і дрібна рільнична продукція виказує малі різниці що до видатності праці, так що дрібна продукція з поведженем видержує конкуренцію великої.

Впрочім великі рільничі підприємства від самого початку мають певну технічну перевагу, головню що до транспорту средств продукції з ринку і готових продуктів на ринок. Очевидно техніка великих підприємств розвиває ся також дуже скоро. Помимо того дрібні господарства ще довго видержуть конкуренцію великих. Брак техніки винагороджує ся великим напруженем праці дрібного рільника. Це засадниче недомагане того господарства. Лиш надзвичайна утрата енергії праці позволяє дрібному рільникови видержати конкуренцію, так що взагалі праця не оплачує ся.

Границя “животности” дрібного господарства лежить поза обсягом мануфактурної епохи, але его “здібність до життя” вже обнижує ся значно в тій епосі.

(В розділі о ґрунтовім ренті розглянемо подрібнійше історію капіталістичного рільництва.)

г) Торговельний і промисловий капітал.

В міру того, як з торговельного капіталу вироджує ся промисловий капітал, обсяг суспільної ролі торговельного капіталу звужує ся. Він тратить своє безпосередно організаторське значіння в продукції, бо ту функцію бере промисловий капітал.

Для промислового капіталу капітал торговельний стає ся посередником при закупні средств продукції і продажі товарів, але, взагалі, з цього не слідує, що торговельні підприємства панують над промисловими. Відношене сил є иннше: сли торговельний капіталіст пробує взнести ся по-

над ролю посередника і заняті упривілюване становище, т. є. обнижуючи значно ціну товарів, визискувати над міру промислового капіталіста, той послідний волисть обходити ся без його услуг і навіязує безпосередні зносини з ринком.

Однак таке ограничене функції торговельного капіталу відбуває ся лиш і стілько, оскільки розвиває ся рукодільництво; а це послідне ще через довний час — в Англії до початку XVIII. віку, в Німеччині ще пізнійше — розширює ся в досить скромних розмірах, побіч дальше існуючої домово-капіталістичної продукції.

Окрім цього розвиток рукодільництва в многих случаях торує дорогу домашно-капіталістичній системі: конкуренція рукодільні, ослаблюючи самостійного дрібного продуцента, віддає його в руки торговельного і лихварського капіталу.

Опісля — властитель рукодільні дуже часто є також купцем в відношеню до дрібних витворців, котрі достарчують йому матеріялів продукції. Часом в рукодільні не виконує ся всіх функцій продукції, декотрі з них віддають ся дрібним продуцентам працюючим в дома — тут знов маємо домашну систему капіталістичної продукції.

Взагалі слідом висших форм капіталізму і під їх впливом розвивають ся звичайно низші, котрі в дальшій своїм розвитку з черги мусять перейти в висні форми.

Що відносить ся до поступенної спеціалізації форм капіталу — відділене ся капіталу промислового від торговельного, а також повстане кредитового капіталу — то це представляє поодинокий ступінь розвиваючого ся поділу праці межі підприємствами в капіталістичнім суспільстві.

3. Способи суспільного поділу продуктів в добі мануфактури.

Основним, майже загальним способом поділу богатств в капіталістичнім суспільстві є обмін, незорганізований риночний поділ. В процесі обміну кожда суспільна кляса і кождий поєдинчий член кляси одержує свою часть су-

спільного продукту. Безпосередній поділ переходить ся звичайно лиш в нутрі родинного господарства.

Значному розвиткови обміну відповідає поступ грошового обороту. В капіталістичній продукції грош є необхідною підмогою; без него є істнуванє неможливе. Капіталіст набуває за гроші средства продукції і робочу силу. Коли через співділанє тих елементів продукції одержує ся продукт, єго знов продає ся за гроші. За одержані гроші, або за їх частину, наново купує ся робочу силу, знаряди і матеріял, товар знов продає ся і т. д. Опісля товар переходить з рук до рук, аж до зужитя — знова за помочю грошей. Зогляду на те для нормального ходу капіталістичного житя є річю перворядної ваги, щоби грошовий оборот відбувався правильно і без перешкод, щоби подача грошей все відповідала поштови. В який спосіб можна це досягнути?

Як ми вже висше зазначили, гроші представляють форму вартости, яка дозволяє переходувати через неозначений час і нагромаджувати в неограничній кількості богацтва. Вони також викликають змаганє до неограниченого громадження і переходування. Так, що загальна сума грошей в краю о обмінній господарці майже все перевищує скількість конечно потрібну для обороту. Весь надмір лежить поза сферою обороту — в кешенях, скринях і пивницях властителів і відграває ролю грошового скарбу.

Власне завдяки істнуваню скарбу подача на грошовім ринку може серед звичайних условин легко і скоро пристосуватись до пошиту.

Подача грошей залежить від условин обміну і кредиту. Висоту попиту для даного періоду часу, як це вже висше було спізнено, можна пізнати в слідуєчий спосіб: до суми цін товарів спроданих за готівку, додає ся сума припадаючих на даний період сплат на рати—віднимаючи від них ті, які взаємно зносять ся, а вислід ділить ся через пересічне число оборотів грошей. Отже колибанє ся в подачі грошей залежить: або від зміни кількості і цін товарів, або

від зміни в розмірах і техніці кредиту. або також від змін в скорості грошового обороту.

Припустім, що для однотижневого періоду загальна сума цін товарів, продаваних на ринку за готівку, виносить 1 мільон рублів, сума сплат на рати, менше ті, що взаємно зносять ся — $\frac{1}{2}$ мільона, пересічне число оборотів монети — 1. Тоді сума пошиту грошей рівнає ся 1,100.000 рублів. В слідуючій тиждни в наслідок зросту скількості, або підвищення ся цін товарів, загальна сума їх ціни виносить $1\frac{1}{2}$ мільона рублів, а прочі условини остають ся незмінені. Ті нові $\frac{1}{2}$ мільона рублів купуючі товари мусять відістати з своїх скринь і заплатити продавцям — інакше не можна набути товарів. Подача грошей, т. є. скількість їх в обороті побільшує ся о пів мільона, а скарб зменшує ся о таку суму. Противно, колиб сума цін товарів не збільшила ся, але зменшилась, тоді часть грошей, що пішла на заплату за товари, осталасьби в кешенях властителів, побільшуючи грошовий скарб. Так само річ має ся при зрості або обниженю суми сплат на рати. Тут техніка кредиту має велике значінє: сли нема кредитових інституцій, котрі перебирають довги ріжних підприємств, то для ринку треба більше грошей; треба сплачувати грішми почасті і такі довги, котрі взаємно знесли би ся, коли-б були рівночасно подані до відомости і зіставлені взаємно; сума тих довгів збільшує скількість оборотових грошей, замість перейти до скарбу.

Припустім тепер, що при незміненій сумі цін товарів — 1 мільон, і при незміненій сумі сплат на рати — $\frac{1}{2}$ мільона, пересічна скількість монетарних оборотів збільшила ся з 1 на 2 і товари і гроші обертають ся скорше. Тоді ринок веіше замість раз, скористати два рази, з одної і тої самої суми грошей; капіталіст прим. має час купити за 1.000 рублів средств продукції, опісля одержати таку суму з продажі товарів, і знов купити за них средств продукції, т. є. обійти ся замість з 2.000 рублів лиш з 1.000 рублями. Весь грошовий ринок вимагає лиш 750.000 рублів, замість попередних 1,100.000 рублів; прочі 750.000 рублів липають ся в кешенях властителів, збільшуючи скарб. Зі змен-

шенем ся скорости товарово-грошевого обороту противні явища мають місце - часть скарбу переходить в оборот.

В той спосіб, при нормальнім, звичайнім стані річий утверджує ся відношене ся межі попитом і подачею грошей. Скарб грає ролю резервоару, звідки, в разі потреби, випливають гроші на поле обороту і куди пливе в противнім случаю їх надвишка.

З розвитком капіталістичного суспільства, сума оборотових грошей на ринку росла далеко скорше, ніж скарб; але і скарб мусів збільшувати ся, бо в противнім разі був би невистарчаючим з впливом часу, щоби реґулювати колибання величезного грошевого ринку. Продукція грошей мусіла з конечности зростати. І справді першим крокам капіталізму в Європі товаришив небувалий доси привіз благородних металів з нововідкритих країв, а головно з Америки. Впрочім значія того напливу грошей ослаблював до певної міри факт, що вартість грошей, отже до певної степені також їх сила купна впала в порівнаню з середніми віками; це залежало від більшої, як давнійше, легкости добування грошевих металів, завдяки котрій скількість суспільної енерґії праці, вложеної в даній сумі грошей, стала ся о много меншою.

Однак потреба грошей росла з так великою скоростю, що з часом, побіч металевих, почали вживати також п а р о в и х грошей.

Історія повстанія паперових грошей в головних начерках є слідуєча. Важенє грошей при обмінних операціях перестало бути конечним від часу, як правительство взяло на себе контролю над оборотом грошей. Правительство виробляло з металю грошеві пластинки в даній вазі, формі і вартості монети. Монету від тепер приймали без важеня, бо правительство ручило за єї вагу і все було готове прийняти єї назад за означену на них самих ціну.

Монети витирають ся в обороті, тратять на вазі, а однак все заховують ту саму силу купна, яка є на них означена, бо правительство не відмовляє ся замінити витерту монету на нову. Коли люде певні, що уряд все обміняє ви-

терту монету на нову, они приймають її, хочби зовсім не мала ваги. Звідси лиш оден крок до паперових грошей.

Правительство випускає паперові знаки, за котрі ручить і котрі всі приймають за монету, довіряючи правительству. Грошевий знак, це — можна сказати — монета, що витерла ся до тої степені, що з неї осталась лиш назва.

З початку правительство випускає лиш обмінні паперові гроші, т. є. такі, які на кожде жадане зобов'язує ся обміняти на благородні метали згідно з означеною на них ціною. Обмінні гроші в обороті мають вартість таку саму, як металеві. Не маючи майже жадної вартости самі про себе, они при обміні мають ціну, бо неначе представляють свідоцтво на присвоєне собі певної скількості суспільної енергії праці, вложеної в грошевих металах.

Але випускаючи обмінні паперові гроші, правительство має звичайно на оці не потребу обороту, але свої власні потреби. Паперові гроші є для правительства вигідною формою безпроцентової позички: правительство друкує їх і опісля виплачує ними видатки уряду, державну службу і т. п. Тому, що потреби правительства ростуть разом з економічним розвитком, отже нич дивного, що оно випускає скількість паперів, яка значно перевищує попит грошевого ринку. Тоді надмір паперів масами напливає до обміну на золото; як "скарб", золоті гроші є певнішим багатством, ніж паперові, які можуть стратити вартість в разі банкруцтва правительства. З початку державні каси вимінюють папери, але опісля, коли правительство бачить, що безпроцентова позичка не удає ся, оно здержує свободний обмін і обмінні паперові гроші перемінюють ся в не обмінні.

Силою права правительство змушує горожан приймати необмінні паперові гроші і само також приймає їх при плаченю податків, мит і т. д.

Побіч необмінних паперів золото не вдержує ся в обороті: оно або замінює ся в скарб, або йде за границю як заплата за привожені товари. В внутрішнім обороті позі-

стають лиш паперові гроші, але їх звичайно є за багато, більше, як треба. Вийти з обороту дуже їм трудно; за границею їх не приймають, а скарб творять дуже сумнівний. Що-ж тоді стає ся?

Припустім, що в якійсь державі дійсний попит на грошевім ринку виносить 800 мільонів рублів, а кредитових паперів в обороті є за 1.200 мільонів. Тоді очевидно 1.200 мільонів паперів заступає 800 мільонів золота і представляє в обороті ту саму вартість, що 800 мільонів рублів золотом. Тоді вартість кредитового рубля буде рівнати ся $\frac{800000000}{1200000000}$ або $\frac{2}{3}$ золотого рубля, значить $66\frac{2}{3}$ коп. золота. Це зазначають в той спосіб: "курс кредитових білетів $66\frac{2}{3}$ коп. золотом за рубля".

Упадок курсу паперових грошей в Росії доходив до 23 коп. за рубля. Взагалі він може спадати без границь. В Франції, в часах першої республіки, надмірне друковане асигнацій знизило їх ціну до $2\frac{1}{2}\%$ номінальної ціни, т. є. 40 франків асигнат рівняло ся 1 фр. золотом.

Колибаня вартости необмінних паперових грошей можуть залежати від багато різних причин, чисто економічних або так званих політичних. Прим. політичне непевне положення держави підчас війни, революції і т. п. — відразу обнижує курс: довіре до правительства зникає значно і зменшує ся сильно попит на його кредитові папери. Упадок курсу викликає, очевидно, підвишене всіх цін в нутрі краю, а підвишене курсу противно — упадок цін. Але колибане цін не наступає сейчас по змінах курсу. Найскорше приноровлюють ся до курсу ціни товарів продукуваних головню на вивіз а також тих, які привозять з за границі; так діє ся тому, що курс паперів регулює ся наперед на заграничнім ринку, а на внутрішнім грошевім ринку не може бути докладно означеним, бо там майже не курсують металеві гроші, після котрих означує ся курс паперових грошей. Повільнійшій зміні піддають ся ціни товарів, які лиш в части привозять або вивозять, а продукуваних головню і зуживаних в нутрі краю. До таких товарів належить також робоча сила. Тому то упадок курсу

взагалі є некорисний для робітничої класи: ціни средств конечних для життя підносять ся скорше, ніж платня робітникам; капіталісти ніколи не спішають ся піднести єї відповідно до підвишки цін на средства живности.

В великій масі відбуваючих ся обмінних операцій купно і продаж на кредит стають ся що раз частішим явищем. Рівнож і лихва в добі, котру тепер досліджуємо, сягає величезних розмірів.

Правительство від самого початку періоду обмінної господарки бере на себе контролю над кредитовими операціями. В разі потреби оно помагає відзискати довг, але під условем, що існують письменні докази довгу, так зв. кредитові документи.

Найпростішою формою кредитового документу є записане довгу в торговельну книгу. Торговельники провадять в означенім порядку книжки, в котрих записують кому і кілько они винні, і кілько їм винні: коли приходить час заплати, они порівнюють торговельні книжки межі собою і платять грішми лиш різницю межі довгами з обох сторін.

Найважнішою формою кредитового документу є “вексель” — квіт на зятягнений довг, уложений після правних вказівок. Це є одинокий кредитовий документ в міжнародній торговлі. Він заступає гроші в слідующий спосіб.

Припустім, що російський купець А. вислав пшеницю англійському купцеві Г. Англійський фабрикант В. продав машину російському купцеві Б. Тоді Б. купує від А. вексель виставлений на Англичанина Г. і посилає його Англичанинови В., котрий одержує гроші від Г. після цього векеля. Обійшло ся зовсім без посилання грошей, а кождий одержав своє, без видатків і ризика подвійної пересилки.

Разом з розвитком кредиту появили ся інституції, що займають ся лиш кредитовими операціями: з одной сторони одержують они кредит від тих, що розпорядкають свободними капіталами, з другої сторони дають кредит капіталістам, які його потребують, т. є. пускають в оборот свої і

пожичені від других гроші. Такі інституції називають ся банками.

Докладнійше розглянемо форму кредиту і його значіне в загальній системі народної господарки тоді, коли буде мова не о поветаючим (рукодільним), але о розвиненім капіталі. В кождім разі вже в добі, котру тепер розсліджуємо, кредит має великий вплив на обмін, а через нього також і на продукцію. Взагалі вплив є того рода, що кредит помагає розвиткови великої продукції, бо часово згортає в одних руках прокуційні средства многих осіб.

4. Поділ суспільного продукту mezi ріжними капіталістичними клясами.

а) Зиск.

Від часу, як повстала суспільна кляса кушців, повстав новий спеціальний вираз — “зиск” — щоби означити єї участь в суспільнім продукті, так як участь прим. ремісника означено виразом “заробок”. Ріжниця в тих назвах виразно показує, що, після загального погляду в суспільстві, дохід ремісника є вислідом його праці, підчас коли дохід кушця не залежить в таким степені від його праці. Загально вважає ся, що купець не продукує нічого, бо продукт виходить з його рук в такій самій постаті, в якій він його набув; противно, праця ремісника витворює матеріальні зміни, творить новий продукт.

Цей погляд операє ся лиш на поверховнім гляданю на явище і впливає з хибного розумованя. Продукту не можна вважати за скінчений, коли не можна його зужити там, де його витворено; перевозженє його з одной місцевости до другої або з одного господарства до другого є конечною кінцевою операцією “продукції”. Під тим зглядом праця кушця не ріжнить ся нічим від праці ремісника; і о скілько зиск залежить від суспільно-пожиточної утрати енергії праці зі сторони кушця, о стілько є дійсним зарібком.

Але дохід купця не полягає виключно на торговельнім зарібку. Купець від початку виступає в ролі торговельного капіталіста. Він бере верх над дрібними підприємствами, і зиск, котрий з них тягне, залежить не від скількості виконаної ним суспільно-пожиточної праці, але від розмірів капіталу і від його влади над продуцентами. В той спосіб зиск по найбільшій частині не є зарібком; і чим далше, тим в більшій степені дійсний торговельний заробок топить ся в торговельнім “зиску”, зходить в порівнянню з ним до зера.

То само відносить ся і до промислового капіталіста: зиск, який він одержує, не є в жадній звязи з величиною страт енергії праці, котрих вимагає його організаторська діяльність. Противно, рівночасно з зростом підприємства, капіталіст звичайно здає чимраз більшу часть своєї роботи на наємних робітників, зменшуючи розміри своєї організаторської праці; але його зиск зростає.

В тім значінню протиставлене капіталістичного зиску зарібкови цілковито відповідає дійсности. Походжене промислового зиску ми вже висше пояснили. Він повстає з додаткової вартости, т. є. з додаткової праці наємних робітників. Дохід торговельного капіталу в домово-капіталістичній системі є також вислідом додаткової праці дрібних виворців, незалежних лиш формально; ріжниця в обох случаях не є річевою і она зникає що раз більше в міру того, як торговельний капітал стає ся промисловим.

Розсліджуючи справу зиску капіталіста, треба передовсім зазначити, що норма додаткової вартости не є достаточною мірою зиску; ця норма вияснює лиш одну сторону справи — о скілько некористим є для робітника працювати в чужім підприємстві, але не показує вона з другої сторони — о скілько корисним є для капіталіста проваджене підприємства.

Ми розглядали вже оден примір капіталістичного підприємства — виріб рушниць. Норма додаткової вартости творила там 100%, бо ті 12½ рублів, які капіталіст стратив на купно робочої сили, принесли йому 125 годин до-

даткової праці, рівній $12\frac{1}{2}$ рублям. Але капіталіст вложив в підприємство не лиш змінний капітал; він вложив ще 50 руб. сталого капіталу — видаток на матеріяли і знаряди. Після свого рахунку він одержав $12\frac{1}{2}$ руб. зиску з цілих $62\frac{1}{2}$ руб. витраченого капіталу, або 20% від капіталу. Число проценту зиску з цілого капіталу називає ся нормою зиску.

Очевидно норма зиску є менша від норми додаткової вартости бо норма додаткової вартости числить ся лиш після капіталу змінного, а норма зиску від всего капіталу — і сталого і змінного. В наведеном примірі є пять разів більший від змінного капіталу, а норма зиску пять разів менша від норми додаткової вартости.

Інший підприємець вложив в підприємство, припустім, відносно ще більше сталого капіталу, прим $112\frac{1}{2}$ рублів на ті самі $12\frac{1}{2}$ руб. капіталу змінного. Тоді, при тій самій нормі додаткової вартости норма зиску буде виносити лиш $\frac{12\frac{1}{2}}{125}$, т. є. 10%. Отже друге підприємство є менше корисне ніж перше; це походить звідси, що сталого капіталу вложено в друге підприємство значно менше.

Взагалі при однаковій нормі додаткової вартости, норма зиску є тим низшою, чим меншим є змінний капітал в відношеню до сталого.

Інакше можна представити це в той спосіб: норма зиску з огляду на дану норму додаткової вартости є тим низшою, чим виспий є органічний склад капіталу. “Органічним складом” капіталу називає ся відношенє що до вартости межі його сталими і змінними частями; органічний склад вважає ся за “виспий” тоді, коли стала часть є відносно більшою — а це тому, що процес розвитку, як побачимо дальше, провадить до зросту відносної величини сталого капіталу.

Попередний примір представляє річ в упрощенім виді: розходить ся тут о норму зиску лиш для одного обороту капіталу. Капіталіст купив раз матеріяли і знаряди, наняв робітників, продав товар і витрачений капітал вернув ся до него з зиском. В дійсности не відбу-

ває ся все так просто. Підприємець не обмежує ся до одного обороту капіталу, але провадить інтерес в протягу довшого або коротшого часу. Зиск свого підприємства він мірить процентом зиску з а р і к. В міру потреби він купує робочу силу, знаряди, матеріяли; в міру можности — продає товар.

Его капітал робить цілий ряд оборотів; при тій тих оборотів не можна докладно відділити від себе. Підприємець рівночасно продає давно витворений товар, продукує за помічю робочої сили новий і купує все, що потрібно для дальшої продукції. Грошовий капітал видає ся частями і вертає частями, але дуже нерівномірно.

Видаток на купно робочої сили вертає ся капіталістови цілковито при кожній продажі товару, котрий зістав витворений через зужитє тої робочої сили. Так само вертає ся цілковито при кожній продажі вартість матеріялів, які пішли на витворенє товару. Сли прим. капіталіст продає 1.000 метрів перкалю, то мусить при тій одержати з поворотом все те, що его коштували матеріяли і робоча сила, зужита при продукції тих 1.000 метрів (мусить він очевидно окрім цього одержати зиск, але тимчасом можемо лишити його на боці).

Зовсім що иньшого діє ся з капіталом виданим на знаряди: на робітню, варстат, струменти; та часть капіталу не вертає ся відразу при кожній продажі товару. Продаючи 1.000 метрів перкалю, капіталіст не одержує ще тої суми, яку видав на робітню. І це зовсім природне: робітні йому не убуло, стоїть на своїм місці і буде служити єще може бути на многолітню продукцію. Припустім, що єї вистарчить на випродукованє мільона метрів перкалю: тоді в вартість кожного метра входить одна мільіонова часть вартости робітні і при продажі 1.000 метрів, повинна вернутись йому лиш $\frac{1}{1000}$ капіталу виданого на робітню.

Те саме відносить ся до струментів: при продажі перкалю капіталістови вертає ся за кожним разом лиш певна часть видатків на варстат і вертена, при помочи котрих вироблено товар. Сли варстату вистарчить на 100.000 ме-

трів, то при продажі 1.000 метрів капіталіст одержує з поворотом в грошовій формі $\frac{1}{100}$ вартости варстату і т. д. Один знаряд може служити довше, як другий: прим. робітня — 50 літ, варстат — 5 літ. Часть капіталу видана на робітню вертає ся дрібними частинками і верне ся в цілости доперва за 50 літ; иншими словами час її обороту вносить 50 літ. Для капіталу виданого на варстаті цілковитий оборот відбуває ся в протягу 5 літ. Капітал виданий на матеріяли і робочу силу обертає ся ще скорше прим. в протягу одного місяця.

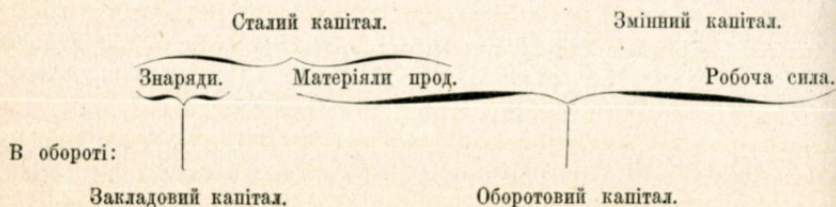
Різниця межі двома частями капіталу, котру ми зазначили, має велике значіне для капіталіста: одна — видатки на матеріял і робочу силу — вертає ся відразу підприємцеві при кождоразовій продажі товару; це так званий **о б о р о т о в и й** капітал; друга — видатки на знаряди — лиш частинно вертає ся капіталістові; це **к а п і т а л з а к л а д о в и й**. Закладового капіталу тратить ся при повстаню підприємства відносно велику скількість відразу; а оборотового капіталу для провадження інтересу потрібно лиш тільки, щоби його вистарчило від одної спродажі до другої; для підприємця ця різниця є дуже важна.

Межі закладовим і оборотовим капіталом є ще иньші різницї. Закладовий капітал через цілий час уживаня, доки не знищить ся, не змінює форми: робітня остає ся робітнею, сокира — сокирою. Оборотовий капітал змінює форму підчас продукції: пряжа стає ся тканиною, вуголь спалює ся, — і одно і друге перестає існувати в давній постаті; робоча сила також, раз зужита, перестає бути капіталом, вже не належить до капіталіста, котрий мусить купувати її знова до дальшої продукції.

Не треба мішати капіталу оборотового з змінним капіталом, і закладового капіталу — з сталим. Одно ділене капіталу на части робить ся з точки погляду підприємця, друге — з точки погляду робітника — виконавця. Змінний капітал — вартість робочої сили —

є лиш частю оборотового капіталу, бо в оборотовім капіталі містить ся ще вартість матеріялів; а сталий капітал є більший від закладового, бо містить в собі також саму вартість матеріялів.

В продукції маємо:

Знаючи скорість обороту поодиноких частий капіталу, можна знайти пересічну довготу обороту цілого капіталу, т. є. вирахувати, через який час ціла сума вложеного капіталу частинно, при поодиноких продажах в грошовій формі переходить через руки капіталіста.

Легко зрозуміти, яку ролю в обчисленнях капіталіста грає пересічний час обороту; сли при кождім обороті одержує ся 2% зиску, то при трех оборотах процент зиску винесе 6%, а при п'ятох аж 10%.

В kwestії річного проценту зиску, час обороту змінного капіталу має особливше значінє. Припустім, що той час становить оден місяць, то змінний капітал в протягу року вертає ся підприємцеві 12 разів. Сли норма додаткової вартости виносить 100%, т. є. 1 рубель змінного капіталу приносить капіталістові 1 рубля додаткової вартости, то за цілий рік оден і той самий рубель змінного капіталу принесе в 12 разях 12 рублів, т. є. 1.200% додаткової вартости.

Для робітничої класи значінє має лиш проста норма вартости додаткової, т. є. норма кождоразового обороту, бо она вказує на відношенє додаткової праці до кінечної, і о скілько є некорисним для робітника продавати робочу

силу. Для капіталіста важною є річна норма додаткової вартости, бо его цілю є одержати можливо як найбільший річний процент зиску з свого капіталу, а річна норма додаткової вартости вказує, о скільки корисним для нього є купувати робочу силу.

Як це ми вже вияснили, норма додаткової вартости при поодинокім обороті змагає до зрівняня ся в всіх галузях суспільної продукції. Тимчасом пересічний оборот капіталу в різних галузях продукції є ріжний, тому то річна норма додаткової вартости є неоднакова. Сли прим. в прядільнянім заводі пересічна довгота обороту змінного капіталу виносить оден місяць, а в гарбарстві два місяці, то, при нормі додаткової вартости в скількості 100%, це дасть річну норму для прядільні 1200%, для гарбарні 600%.

Вже висше ми сказали, що навіть при однаковій нормі додаткової вартости, норма зиску не є однакова, сли склад капіталу є ріжний. Тепер треба до того додати, що і річна норма додаткової вартости є неоднакова, сли не є однаковий час обороту змінного капіталу. Звідси здавалоби ся, що заключене буде таке: річна норма зиску в різних підприємствах повинна бути ріжною.

В поодиноких случаях можна це наглядно показати в слідуочий спосіб: Маємо два капіталістичні підприємства — цукроварні і бавовняні заводи.

Ч. підприємства.	Сталий капітал.	Змінний капітал.	Річна норма додаткової вартости	Річна сума додаткової вартости.	Ціна відповідаюча вартости всего товару вигореного в протягу року.	Ріночна ціна всего товару.	Річний процент зиску.
1	900 р.	100 р.	100%	3 обор.	300%	300 р.	30%
2	950 р.	50 р.	100%	2 обор.	200%	100 р.	10%

Чи можливий такий стан річий в дійсности? Ні, бо

він перечить правам конкуренції, пануючим в капіталістичнім суспільстві. Коли в дійсности підприємства одної галузи продукції є більше корисні, ніж підприємства другої, тоді відбуває ся перехід капіталу з другої до першої: в першій продукція розширює ся і подача її продуктів на ринку зростає; в другій зменшує ся продукція і подача її товарів на ринку зменшує ся; тоді ціна товарів в першій галузі продукції паде, а в другій підвищує ся, рівночасно змінює ся норма зиску одних і других підприємств. Отже з причини конкуренції відбуває ся переміна цін в таким напрямі, щоби зиск в найкористніших підприємствах обнизив ся. В той спосіб річний процент зиску змагає до рівноваги. Так впливає на нього конкуренція капіталістів. Ринок взагалі не зносить нерівности: в капіталістичнім суспільстві він грає ролю загального елементарного нівелятора.

Так отже після прав конкуренції річний процент зиску з капіталу в данім суспільстві зміряє до зрівняня ся і колибає ся около одної пересічної величини.

Легко переконатись, що в наслідок того права одні то вари завсїгди продають ся дещо понад свою вартість, інші — понизше вартости. Це нам буде легко розслідити на попереднім примірі, припускаючи, що в цілій суспільности є лиш два капіталісти (справа не змінить ся, хоч би ми взяли для приміру далеко більше капіталістів).

Ч. підприємств.	Старого капіталу.	Змінного капіталу.	Норма додаткової вартости.	Річна скількість оборотів змінного капіталу.	Річна норма додаткової вартости.	Річна скількість додаткової вартости.	Річна норма зиску.
1	900р.	100р.	300%	300р.	1300р.	1200р.	20%
2	950р.	50р.	200%	100р.	1100р.	1200р.	20%

Ціна товару понизше вартости 100р.

Ціна товару порисше вартости 100р.

Отже кождий товар продає ся пересічно не після вартости праці, але вище або нижше. Те, що виграє ся на ціні одних товарів, тратить ся на ціні других. Лиш загально і пересічно, не для поодинокого товару, але для суспільного продукту риночні ціни відповідають вповні вартости.

Продаж поодиноких товарів не цілком після їх вартости є ціхою капіталістичної продукції. В обмінній господарці, (не капіталістичній а дрібно-буржуазній, — котра в прочім в чистім виді зовсім не істнувала), продавцем був непосредний продуцент; він все мусів приноровити ся при обміні до вартости продуктів, в противнім разі поодинокі господарства, як то вже ми говорили, упадають, зменшують продукцію, а опісля вислідом цього є, що зміни в попиті і подачі змагають до встановленя цін відповідних вартостям. Пересічна риночна ціна товару могла тоді зближати ся до його вартости.

В капіталістичнім суспільстві річ має ся інакше: товар продає не особа, яка його випродукувала, але капіталіст. Для капіталістів обмін рівних скількостий суспільної енергії праці необхідним не є, найважнішим для него є з и с к. Процент зиску мусить бути однаковий, хочби навіть риночна ціна мала віддалити ся від вартости.

Все те, що ми сказали про річний процент зиску, відносить ся не лиш до чисто промислових, але також до торговельних і кредитових підприємств. Хоч змінний капітал тих підприємств був би незначний, хоч незначною булаби сума витворюваної в них додаткової вартости, они мусять давати звичайний річний процент зиску, або їх понехає ся, як некорисні, а капітали звернуть ся до інших галузій суспільної продукції.

Впрочім в ріжних галузях продукцій можуть вдержати ся певні ріжниці в висоті річного проценту зиску. Ріжниці ті залежать передівсім від того, що в одних підприємствах організаторська діяльність капіталіста є більше зложена і трудніша, в інших — менше. Здаючи свою організаторську роботу на наємних робітників, капіталіст мусить вдоволити ся трохи меншим процентом зиску. З тої

самої причини банковий процент від капіталу є звичайно нижчий від звичайного промислового зиску. Сліб в промисловім підприємстві я дістав з 100 рублів 7 рублів зиску на рік, то позичаючи ті 100 руб. промислового капіталістови, я вдоволюся 5 руб., але за те позбудуся клопотів, нерозлучних з промисловими підприємствами.

Другим услівем різниці висоти зиску є ступінь ризику полученого з провадженєм інтересу. Щоби капіталістови оплатилося наражати ся на велике ризико, то його зиск мусить бути висший від звичайного зиску. Передовсім легко можна це бачити на примірі кредитовихх підприємств. При звичайних 7% зиску промислового, банковий капіталіст годить ся взяти прим. 5 від 100 лиш в тім случаю, сли довжник дасть достаточне забезпеченє; сли такого забезпеченя нема, віритель уважає 5% недостаточним винагородженєм, бо він ризикує, що гроші можуть бути йому не звернені. Тому то віритель в подібнім случаю може взяти 6, 8, 10%, а навіть і більше.

Звичайна норма річного зиску для даного суспільства залежить від цілої суми его капіталів і цілої суми витвореної в протягу року додаткової вартости. Сли сума капіталів виносить 1000 мільонів, а вартість додаткова 100 мільонів, пересічна норма зиску буде 10%. Впрочім тут треба зробити увагу, що часть додаткової вартости забирає в виді податків і мит правительство, другу часть, як то побачимо дальше, в виді ренту — властитель землі. Припустім, що обі ті части виносять 30 мільонів. Тоді цілий зиск капіталіста виносить 70 мільонів, пересічна річна норма — 7%.

Вертаючи до розсліджуваного тут періоду капіталізму — мануфактурної епохи — треба завважити, що тоді норма зиску була дуже висока, мірила ся взагалі на десятки процентів (часом доходила до 300—400%). Це треба пояснити в слідующий спосіб: доки праця була ручною, видатки на робочу силу, т. є. змінний капітал, творять дуже значну часть цілого капіталу, а тому що зиск повстає за

помочю змінного капіталу, то чим він більший, тим висший є процент зиску. Тому то хоч в мануфактурних підприємствах норма додаткової вартости не є дуже висока, процент зиску є значний.

Однак загальна маса зиску не сягає таких величезних розмірів, як в добі розвиненого машинового капіталізму і капітали є ще відносно малі, а великий процент від малого капіталу ще не представляє значної суми.

б) Грунтовий рент.

В фєвдальній добі життя людськості, коли рільництво було засадничою і пануючою формою продукції, володінє землею було нероздільно злучене з організаторською ролею в суспільній боротьбі з природою. Доходи властителя землі, фєвдала (панщина і чинш) були неминучим вислідом тої організаторської діяльности і рівночасно конечним услівем, щоби властитель рілі міг сповняти свою суспільно-пожиточну ролю.

Розвиток обмінного господарства змінює характер і значінє доходу земельного властителя. Що до форми, зміна полягає на тім, що доходи набирають ся не в натуральнім виді, т. є. не впрост в формі продуктів, але змінюють ся наперед на гроші. Ця зміна полягає на тім, що дохід той що раз то менше впливає з продуктивної організаторської діяльности властителя рілі, бо фєвдал, втягнений в систему обмінних зносин що раз то більше усуває ся від тої діяльности.

Це не значить, що дохід властителя землі почав зменшувати ся. Противно, як то ми вже сказали, власне під впливом розвиваючого ся обміну, фєвдальний визиск змінює ся значно і викликує з початку прикованє селян до землі, а опісля позбавленє їх землі цілковито, або в части.

Коли зникає панщина і чинш, а підданий селянин стає ся почасти свобідним, дрібним властителем землі, з фєвдально-організаторської ролі майже не остаєсь нічого. Впрочім дідич не все дає землю на винайм, але часто про-

вадить сам господарство при помочи наємних робітників, але тоді тип господарства є цілковито капіталістичний, не подібний до фєвдальної організації продукції. Дохід власителя землі стає ся аналогічним з “зиском” капіталіста; земля стає ся капіталом і з загальної суми додаткової вартости, витворюваної в данім суспільстві, власитель рілі мусить одержати свою часть, як кожний инший капіталіст. Лиш що розміри тої части залежать від дещо відмінних условин, ніж для иньших капіталістів.

Розвиток капіталістичних форм володіня землею відбувався з певною повільністю. Останки фєвдальних відносин лиш в Англії зникли в половині XVIII. віку, а в иньших краях європейських задержались довше: до кінця XVIII. в. в Франції, до послідного часу в Німеччині, Австрії і п.

Рештки фєвдалізму є ріжні що до форми для ріжних країв і періодів. Деколи спроваджують ся вони до натурально-господарчого винайму; тут вчислює ся, перше, винаєм за відробленє на панськїм, що повстав з давної панщини, друге, спілка, подібна до фєвдальних чиншових условин (наймаючий віддає власителеви землі певну часть продукту, найчастійше половину, часом більше). Деколи з причини особливших історичних обставин, серед розвиваючих ся капіталістичних условин переходять ся через довший час останки підданчої громади (звичайно правительство піддержує громаду з тих самих причин, що давнійше піддержував єї фєвдал: в ціли позисканя ріжнородних оплат, вигіднійше є мати до діла з громадою, якої члени є звязані солідарною порукою, ніж з поодинокими господарствами).

Економічний розвиток усуває останки давних відносин ріжними дорогами. Як це вже вєше ми сказали, дідич з розвитком грошевої господарки, замінює в власнім інтересі натуральні селянські данини на грошеві, заступає опісля в многих случаях підданих дідичних винаємників свободними і т. д. Там, де останки минувшини переходять ся за довго, так, що перешкаджають сильно розвиткови,

зносить ся їх звичайно за допомогою прав. Ми не будем тут докладнійше розглядати історії подібних змін. В кождім разі они відбували ся всюди, де мав місце розвиток обмінного суспільства.

Суть ренту і права его змін виступають найвиразнійше, коли розсліджуємо їх в розвинених формах ґрунтових відносин капіталістичного суспільства. Умовини менше викінчені лекше розглядати, операючись на певній знакомости більше викінчених условин.

Підприємець, посідаючий капітал, бажає зорганізувати підприємство — промислове, торговельне або рільниче — всьо одно, яке. Жадне підприємство не може бути уряджене поза просторонню; отже підприємець мусить зайняти відповідний кусень землі. Але в культурнім капіталістичнім краю нема землі без властителя, треба землю купити або винайти, бо ніхто єї даром не відступить.

Так отже підприємець купує або наймає кавалок землі, припустім, що зовсім незправленої, що в ній не містить ся ані атому людської праці — землі, що не має жадної вартости. За щож в таким разі платить підприємець? За можливість вложеня суспільної праці в дану просторонь землі. Обмін полягає тут не на праві вартости праці, але на праві монополію. Колиб земля не була змонополізована, капіталіст не був би змушений платити за кавалок ґрунту, за можливість застосованя на нім суспільної праці. В заплаті лиш за можливість діяльності в певнім напрямі нема нічого незвичайного в капіталістичних відносинах; прецінь і самий підприємець одержує додаткову вартість на тій засаді, що він дає робітникови можливість брати участь в суспільній продукції.

Форма заплати — купно або винаєм — не має великого значіня в цій справі. Припустім, що рент за землю виносить 1000 руб.; сли властитель землі продає даний кусень ґрунту, то бере за нього суму, котра без клопоту і ризика давала би йому річного доходу 1000 рублів. Сли звичайний кредитовий процент виносить 40% річно, то ціна за продаж кавалка ґрунту винесе 25.000 руб.; ця сума при-

носить властителям землі 1.000 руб. доходу, так само догідно, як в формі ґрунтового ренту. Взагалі ціна, за котру продає ся землю представляє як це звичайно говорить ся — скапіталізований рент, т. є. рент замінений на капітал, що приносить такий самий кредитовий зиск, як рент. Вложивши капітал в закупає землю, підприємець зачислює той видаток до необхідних видатків в підприємстві і повинен одержати звичайний зиск з того видатку, иньшими словами, він став ся земельним властителем і мусить також одержувати ґрунтовий рент.

Але від кого бере рент підприємець, що віддає його властителям землі, або бере для себе, сли земля належить до нього? Очевидно від купуючих, в ціні продуктів. В той спосіб ціна продукту, побіч звичайних видатків на продукцію і звичайного зиску, мусить оплачувати також рент, інакше підприємство не було би корисним для капіталіста. Припустім, що гірничий промисловець видав на матеріяли, знаряди і робочу силу 750.000 руб., а з того випродуковано і мільон пудів чавуну (литого желіза); звичайна норма зиску виносить 10% річно а рент за землю під копальнями і гірничими забудованями — 25.000 руб.; в таким разі продукт мусить бути проданий за $750.000 + 75.000 + 25.000$ — за 850.000 руб. по 85 коп. за пуд, щоби підприємство могло входити за хосенне.

Так річ представляє ся з точки погляду поодинокого капіталіста, поодинокого властителя землі. Як-же представляє ся вона з точки погляду цілого суспільного господарства?

Властитель землі хоче, щоби рент був якнайвисший; а капіталіст старає ся платити за землю якнайменше — на тім основує ся протилежність їх інтересів. Звідси повстає боротьба о рент. Вислід боротьби залежить як завжди в таких случаях, від взаїмних відносин сил. від степени переваги властителя землі на капіталістом, і противно. Сли в краю находить ся багато незанятої землі, котру властителям хочуть продати для рільничих або промислових підприємств, тоді капіталісти находять ся в корисних усло-

винах боротьби: земельні власителі дуже їх потребують, конкурують межн собою на земельнім ринку і не можуть задати занадто високого ренту. Слн протнвно, незанятої землі, здатної для цілнй підприємства, осталося відносно небогато, тоді капіталісти відчувають більший брак землі, конкурують межн собою і мусять платити виснйй рент.

З огляду на такі условини ясно є, що в міру розширення ся продукції, в міру зменшування ся простору землі, не занятої на капіталістичні підприємства але здатної до тої цілн, зростати мусять власть земельних монополістів над підприємцями. збільшувати ся мусять рент. Розміри того зросту в кожній даній хвилн залежуть від укладу сил і інтересів в боротьбі. В самій річн, слн власителі землі в якімсь краю зачинають вимагати занадто високої заплати за землю, значить, за богато зменшують зиск капіталістів, тоді капіталісти винаходять спосіб на перенесенє своїх капіталів до инних країв, що в дійсности дуже часто можна бачити. Слн цього средства не можна ужити, тоді мусять здержати ся розвиток продукції, бо зменшує ся можливість для капіталістів громадженя богатств; услнвя конкуренції будуть дуже тяжкі, так, що прнспішить ся руїна здібннйших підприємств; їх капітали, згромажені в руках меншого числа великих капіталістів, будуть творити більне сили, ннж давннйше, бо будуть менне поділеною силою; властнтелі землі, що лекше давали собі раду з слабнми підпрнємцями, будуть змушені уступити перед сильннми капіталістами.

Так отже загальна сума ренту, яку одержують властнтелі землі в данім суспільстві, залежить від слідуєчих двох условин: перше, від загальної сумн додаткової вартостн витворюваної в краю і діленої межн властнтелями землі і підприємцями; друге, від історично утвореного складу і взаїмного відношеня обох кляє, в боротьбі за зиск і рент. Перше услнве залежить очевндно від загальної уровенн розвитку продукції; від цього залежить також друге услнве, як це бачимо з факту, що зрієт попиту на землю з сторони розпнряючої ся продукції збільшує панованє рільників

над підприємцями, а заміна дрібних підприємств на великі має противний вплив.

Припустім, що загальна сума капіталу в краю виносить 1200 мільонів годин, що відповідає 120 мільонам рублів; річна сума додаткової вартости рівнає ся 120 мільонам годин, в грошовій формі 12 мільонам рублів. З тих чисел рільники беруть 3 мільони рублів, а для підприємців остає ся 9 мільонів рублів. Норма річного зиску виносить тоді $7\frac{1}{2}\%$ (9 мільонів від 120 мільонів); а норма ренту для цілого краю виносить $2\frac{1}{2}\%$ (3 мільони від 120 мільонів). З розвитком продукції капітал зростає прим. до 300 мільонів рублів; припустім, що вартість додаткова виносить 25 мільонів; з них землевласники, користаючи з зросту свого панованя над капіталістами, котрим труднійше, як передше, знайти землю на підприємства, беруть для себе аж 10 мільонів, полишаючи підприємцям 15 мільонів; норма зиску винесе 5% ; норма ренту для цілого краю $3\frac{1}{2}\%$. Опісля продукція ще більше зростає: сума капіталу — 800 мільонів рублів, додаткової вартости 60 мільонів; але капіталісти знайшли новий вихід для своїх капіталів, прим. край знайшов собі кольонії, де є багато вільної, таної землі, здатної під рільничі і промислові підприємства. Тоді землевласники стають ся трохи приступнійші; они беруть вже не $\frac{2}{5}$, але одну третю часть загальної суми додаткової вартости, іменно 20 мільонів рублів; зиск рівнає ся 40 мільонам, норма зиску — 5% , загальна норма ренту $2\frac{1}{2}\%$.

Переїдім тепер до питаня, яким способом ділить ся загальна сума ренту межі поодинокими властителями землі. Треба взяти тут під увагу неоднакову якість ріжних куснів землі: праця вложена в одні є більше продуктивна, ніж в других. Цю різницю видно наглядно в видобуваючим промислї: в рільництві в наслідок неоднакової урожайности землі — показує ся, що на однім шматї землі плід є пять кратний, на иншїм, при однаковій утраті капіталу і праці. — десятикратний; в гірництві, в однім місці руда має більше металю, в иншїм — менше і т. д. Але в перетворчим промислї рівнож не мале значіне має прим. близькість во-

ди, необхідної для продукції, або можливість застосовання бігу ріки або потоку. Далше, в всіх чисто капіталістичних підприємствах важним є дуже, під зглядом продуктивності праці, віддалене від ринків, де купує ся матеріяли і продає ся готові товари, як рівнож істноване або неістноване вигідних чи невикідних доріг комунікації до тих ринків. Тому, що вартість транспорту містить ся в вартости продукту — коли перевіз коштує менше праці, як звичайно, продуктивність праці в данім підприємстві буде висша від пересічної.

Так отже маємо перед собою ряд одного роду підприємств, припустім рільничих, проваджених серед нееднакових условин природи. На одній частці землі, при видатках на средства продукції і робочу силу 10.000 руб., одержує ся 10.000 пудів збіжа. Це найгірший рід поля; з другого, при тих самих видатках, одержуємо 15.000 пудів збіжа; з третого, найлучшого поля — 20.000 пудів. Звичайний річний процент зиску виносить припустім 5%. Підприємець, що провадить господарство на гіршім полі, мусить мати своїх 5%, т. є. 500 руб. зиску на рік, бо в иньшійм случаю він вважав би своє підприємство некорисним, і постарав би ся вмістити свій капітал в иншій галузи продукції. Але земля не належить до нього і він не може дістати її даром, отже він мусить платити землевласникови якийсь рент, очевидно не дуже великий, бо ґрунт є гірший, ніж инші ґрунта; в противнім случаю підприємець переніс би капітал до иншого краю, з огляду на те, що видатки на транспорт можуть коштувати менше, ніж занадто високий рент. Припустім, що рент виносить 300 руб. Отже в ціні продукту підприємець мусить одержати загалом 10.800 руб. (10.000 на видатки продукції, 500 руб. зиску і 300 руб. ренту). Отже пуд збіжа мусить коштувати 1 руб. і 8 коп.; танше продавати не можна, бо тоді підприємець мусів би кинути свій інтерес; дорожше продавати також не може, бо тоді його зиск був-би більший від звичайного. Отже в данім суспільстві риночна ціна збіжа виносить не більше над 1 руб. 8 коп. Сли она є низша від тої норми, рільнича продукція

зменшує ся і ціна збіжа зростає в наслідок меншої подачі; сли є виспа — зиск в рільництві більший ніж звичайно, капітали напливають до тої галузи продукції і землевласник, користаючи з їх конкуренції, підвиснує рент так, щоби висоту зиску допровадити до звичайної степені, прим. бере 500 — 1000 руб.

Рент з найгіршого обшару землі називає ся а б с о л ю т н и м рентом. Так отже звичайна риночна ціна відповідає видаткам продукції, при найгірших природних условиях, при котрих капіталісти ще провадять інтерес, п л ю с звичайний зиск, п л ю с абсолютний рент. Це відносить ся очевидно не лиш до збіжа, але також до всіх інших продуктів; лиш що в перетворчім промислі значіне природних условин в наших часах є відносно менше ніж в рільництві з його зацофаною технікою, з его великою залежністю від якості землі, від клімату, з його потребою великих земельних просторів.

Ринок не робить жадної ріжничї межі продуктом втвореним серед гірших або лучших условин: ціна є однакова, в нашім примірі 1 руб. 8 коп.; 15.000 пудів збіжа, випродукованих на другім кавалку землі, будуть продані за 16.200 руб., т. є. окрім звичайних видатків і зиску лишить ся 5.700 руб., котрі забере землевласник в виді ренту, капіталістови з тих 5.700 руб. не лишить ся нічого — він одержав лиш свій звичайний зиск, після правила річних норм зиску: слиби рент виносив менше ніж 5.000 руб., а зиск більше ніж 500 руб., тоді появились би конкуренти шньші капіталісти, котрі згодилисьби на підвисненє ренту.

Так отже властитель другого кавалка землі, окрім 300 руб. абсолютного ренту, одержує ще 5.400 рублів, які творять т. зв. д и ф е р е н ц і я л ь н и й (р і ж н и ч к о в и й) рент. Властитель третого, найлучшого кусника землі одержить ще більший ріжничковий рент — 10.000 руб., як то можна переконати ся з простого обчисленя, так як в попереднім примірі.

Тут може виринути питання, чи не перечить теорії вартости праці висше вказана зв'язь mezi риночною ціною і на й г і ш и м и природними условинами, при котрих ще можна провадити продукцію. Ми знаєм, що ціна залежить від вартости, а вартість є то п е р е с і ч н а скількість енергії праці конечної до витворення продукту; отже величина вартости відповідає утраті праці в п е р е с і ч н и х природних условинах, а не в найгірших; здавалоби ся, що і до пересічної риночної ціни повинноби те саме відносити ся, т. є. повинна она відповідати видаткам продукції в п е р е с і ч н и х природних условинах п л ю с зиск, п л ю с абсолютний рент. Але противеньство є лиш тут позірне і оно скоро зникає, коли приглянемоь тому близше.

Вартість товару розпадає ся, як це ми вже знаєм, на вартість сталого і змінного капіталу і на додаткову вартість. Відповідно до того ціна повинна розпадати ся на п е р е с і ч н і видатки продукції, пересічний зиск, і п е р е с і ч н и й рент (бо загальна сума ренту і зиску рівнає ся загальній сумі додаткової вартости).

Відповідно до форми поданої в тім розділі, ціна розпадає ся інакше: замість пересічних видатків продукції, є взяті видатки продукції на найгіршій, найменше придатній на подібного рода підприємства шматі землі, а замість пересічного ренту взятий абсолютний рент. Але легко спостерегти, що о скілько видатки на найгіршій ґрунті перевисшають видатки на пересічній, о стілько абсолютний рент є менший від пересічного, в котрім містить ся окрім абсолютної ще і пересічний, ріжничковий (диференціальний) рент. І в той спосіб обі формулки цін є зовсім однакові. Справдім це на нашій чисельній примірі, уважаючи другий кавалок ґрунту за пересічний.

Продукція 10.000 пудів збіжа на найгіршім кавалку вимагає видатків сталого і змінного капіталу 10.000 руб.
5% зиску 500 руб.
абсолютного ренту 300 руб.

Загалом 10.800 руб. по 1 р. 8. к. за пуд.

Пересічний кавалок ґрунту такого самого розміру, що гірший, при видатку 10.000 руб. сталого і змінного капіталу, дає 15.000 пудів; то значить, щоби порівняти його з гіршим, треба взяти кавалок ґрунту $1\frac{1}{2}$ разів менший, з котрого одержує ся також 10.000 пудів; тоді маємо: видатки капіталу змінного і сталого: $6666\frac{2}{3}$ руб. ($1\frac{1}{2}$ разів менше як 10.000р.)
зиск 5% $333\frac{1}{3}$ ”
пересічний рент 3800 ” ($1\frac{1}{2}$ разів мен. 4700 р.)

Разом 10.800 руб. по 1 руб. 8 к. за пуд.

Ходить о те, що при обчислюваню для пересічного шматка землі бере ся видатки о $3,333\frac{1}{2}$ руб. менші, зиску о $166\frac{2}{3}$ руб. менші, навіть абсолютного ренту о 100 руб. менше (200 руб. замість 300 руб., бо беремо о $1\frac{1}{2}$ разів менший кусень ґрунту), натомість вчислює ся в ціну недостаточний для гірших частин ґрунт, пересічний ріжничковий (диференціальний) рент — 3,600 руб.; одержуєм отже оден і той самий результат.

Всі ті обчисленя дають ся пристосовувати до всіх інших товарів, лиш з тою ріжницею, що в перетворчім промислі ріжничковий рент, а тимбільше абсолютний, мають менше значінє — ніж в дискусії.

З того обчисленя показує ся, між иньшим, в якім значіно ціна залежить від вартости праці в епосі капіталізму. Ціна продукту є в залежности від пересічних видатків сталого і змінного капіталу, п л ю с пересічний дохід капіталістичний (сума пересічного зиску і пересічного ренту). А пересічна норма капіталістич-

ного доходу залежить від відношення вартости праці всего капіталу в краю. В той спосіб від права вартости праці посередно залежать ціни, що в першій мірі є залежні від норми капіталістичного доходу, від котрої з черги залежать ціни при даних стратах сталого і змінного капіталу.

Передовсім великих розмірів сягає ріжничковий рент в промислових місцевостях і містах, де примінене суспільної праці відбуває ся найінтензивнійше, де близькість ринку потягає за собою найбільшу оцадність праці при транспорті і переховуваню товарів. В самій річи припустім, що одна фабрика, яка продукує 1.000.000 пудів товару знаходить ся в віддаленю одної верстви від ринку, а друга така сама — в 11 верствах; 10-верстовий транспорт міліона пудів є величезною утратою праці, сли отже перша фабрика омине тої страти, то при з в и ч а й н і й висоті зиску першого фабриканта, вся оцадність піде на ріжничковий рент для властителя землі — як заплата за можливість примінення суспільної праці при незвичайно сприяючих обставинах. Впрочім великий капіталіст, маючи величезну економічну силу, дуже часто відтягає для себе часть того ріжничкового ренту і тим лекше побиває конкурентів.

Загальний процес продукції, як то ми вже сказали, провадить до того, що рент росте, без жадної заслуги зі сторони тих, що його побірають: зростає разом з попитом на землю для ріжного рода підприємств.

Зростає передовсім ріжничковий рент, особливо коли близько ґрунтів побудовані добрі дороги комунікації, які приближають ті місцевости до ринку, або коли на тих ґрунтах відкрито нові природні богацтва і т. п.

Завдяки сталому зростови ренту, земля звичайно продає ся доросше, ніж це припадало би з обчислень капіталізації ренту; будуче підвищення ся ренту оплачує ся почасти в ґрунтовій ціні. Завважимо тут, що продаж землі з м і ц н ю є рент. В самій річи капіталіст, що купив землю, уважає ґруні, які він за ню за-

платив, за вложений в землю капітал, що конечно му- сить принести йому відповідний зиск. Рент хоронить з одної сторони не лиш сила монополю, але і сила капіталістів, що вимагає рівної норми зиску для всіх капіталів.

Не треба мішати так званого винаємного чиншу з рен- том. Винаймає ся по більшій часті не голу неуправлену зе- млю, але разом з будинками; що находять ся на ній, разом з улішпшеннями перепровадженими там попередною працею, часто разом з знарядями, худобою і т. д. Все те творить певний капітал, який позичає ся в формі винайму, і який мусить принести вірителеви т. є. землевласникови, звичай- ний кредитовий процент. Отже часть винаємного чиншу представляє звичайний зиск з кредитового капіталу зем- левласника; ту часть треба відняти від винаємного чин- шу, щоби одержати чистий рент.

Побіч розвинених форм капіталістичного рільництва в мануфактурній добі всюди, а пізнійше в більшій часті краю, переходять ся форми менше скінчені, головно в рільництві. До таких форм можна зачислити також госпо- дарства, в котрих землевласник і капіталістичний підпри- ємець творять одну особу, котра одержує і рент і зиск. Але не маємо потреби задержувати ся тут на цім: така злука майже нічого не змінює в загальнім стані річній.

Дуже часто в ролі винаємника виступає не капіталіст але дрібний продуцент, що обходить ся зовсім або майже зовсім без наємної праці. — звичайно селянин-хлібороб. В тім случаю “зиск” хлібороба легко спроваджує ся до зера: дрібний арендатор (винаємник) не має сили ка- піталіста, він не може провадити боротьби з землевла- сником за рент, і рент зростає так, що заледви лишає а- рендаторови необхідні середники до життя. В дійсности є він тоді наємним робітником землевласником, під маскою самостійного арендатора. Під впливом торговельного капі- талу, що з своєї сторони визискує дрібного арендатора, судьба цього послідного стає ся чим раз нужденнійшою, аж

доки продуцент зовсім не вироджує ся (примір того маємо в Ірляндії).

В тих случаях, коли землевласник і рільник творять одну особу — селянина, здавало би ся на перший погляд, що одна і та сама особа одержує і заробітну платню і зиск і рент. Однак в дійсности в тим случаю зиск переходить дуже скоро до рук торговельного капіталіста, так як і в попереднім случаю; а рент взагалі відносно великим не є, бо кляса дрібних властителів землі не має так великої, історично розвиненої, суспільної сили, якою тіпнуть ся кляса великих землевласників.

Щож отже є ґрунтовий рент? Є то часть додаткової вартости, котру капіталіст відступає землевласникови за можливість примінення суспільної праці на данім просторі землі.

Можність визиску сил природи при помочи суспільної праці є неограничена; навіть найурожайнійша земля і до того в найбільше залюднених краях не вся є під управою. Але суспільство не може свобідно з того всього користати: оно стрічає ся з опором кляси землевласників, і цей опір поборює ся при помочи ренту.

б) З а р о б і т н а п л а т н я .

Вартість своєї робочої сили одержує робітник з поворотом в виді заробітної платні.

В натурально-господарчих періодах наємна праця є рідким случаем. Праця вандрівного ремісника в фєвдальних часах, в домі замовляючого і з його матеріялу, має лиш зверхну схожість з наємною працею; платня, яку одержує такий ремісник, відповідає не вартости робочої сили, але вартости, витвореної його власною працею — тут ще нема жадного визиску, бо ремісник має самий знаряди продукції і може легко обійти ся без котрого небудь замовляючого, принаймні так само, як цей послідний без нього.

Наємна праця перший раз зачинає відгравати важну ролю в житю тогди, коли в містах розвиває ся дрібно- бур-

жуазна організація ремесла. Челядники і ученики є вже наємними робітниками майстра. Але доки переходять ся патріархальні відносини в границях ремісничого господарства, доки роля челядника є лиш перехідним ступінем до гідности майстра, доти заробітня платня челядника не залежить від вартости робочої сили, але є дещо виспа від неї; в противнім разі челядник не міг би в часі своєї служби зібрати відповідної суми на заложене власної робітні і власного господарства. Але коли торговельний капітал бурить давну патріархальну гармонію ремісничих відносин і визискуючи майстра змушує його визискувати челядників, тоді уровень заробітної платні в ремеслі спадає до позему вартости необхідних средств до життя, до позему вартости робочої сили.

Як вже ми зазначили, торговельний капітал лиш ф о р м а л ь н о не робить з дрібного ремісника і селянина наємних робітників; але в дійсности лишає їм за їх працю лиш вартість робочої сили так що їх матеріяльне положене не рїзнять ся від положеня наємних робітників.

Розвиток промислового капіталу означає ровиток наємної праці, котра доперва від того часу зачинає грати важну ролю в продукційнім житю суспільства. “Заробіток” самостійного дрібного продуцента тепер чим раз частійше вишпає ся заробітною платнею продуцента-пролетара.

Початковою формою заробітної платні є н а т у р а л ь н а форма, т. є. платня продуктами, предметами споживчими. Та форма заробітної платні є цікава з того згляду, що вартість робочої сили виступає тут найвиразнійше, як вартість продукції необхідних средств до життя.

Натуральна платня задержує ся довго передовсім в рільництві, а це легко зрозуміле, бо продукти рільництва творять власне більшу часть необхідних средств до життя робітника. В тій галузи продукції переходує ся она навіть при досить розвиненім капіталізмі, але вже в злуці з грошевою заплатаю. В такій самій мішаній, але передовсім натуральній формі одержував заплату челядник в середних віках. Ще до тепер в дрібних підприємствах властители

уважають за більше корисне для них давати робітникови харч і лиш частъ заплати давали йому в формі грошей.

Разом з великим розвитком обміну і грошового обороту, натуральна платня зникає всюди. Грошева форма є вигіднійша для робітника, бо дає йому можливість купованя средств житєвих після власного вибору, і для капіталіста, котрого це увільнює від клопотів купованя житєвих середників для робітника.

В велико-капіталістичній продукції можна знайти щось в роді мішаної заплати: так звана “система примусу”. Підприємець закладає при своїм промисловім заводі крамницю і примушує робітників купувати в ній продукти; очевидно продає їх по ціні, яка приносить йому добрий зиск. “Система примусу” позволяє капіталістови зменшувати аж до остаточности заробітну платню, не обнижуючи єї отверто.

Заробітна платня є різнородна: денна, тижнева, місячна, — взагалі за час або від штуки: після першого способу платив звичайно майстер челядникам. Другий є по більшій часті звязаний історично з домово-капіталістичною формою промислу, в котрій продукцент не міг навіть одержати інакше заплати як від штуки.

В добі промислового капіталізму оба способи стрічають ся разом; капіталіст вибирає з них той, що в данім разі є для нього кориснійший; оба мають свої добрі і злі сторони для підприємця.

При платні від часу робітник менше напружує свої сили, заощаджує їх; праця його є менше інтензивна. Бо хочби як тяжко працював, він одержить за день однакову заплату.

Платня від штуки примушує робітника працювати з далеко більшим напруженем, він старає ся зробити якнайбільше, бо це збільшує його заробок. Але в наслідок скорости при роботі обнижує ся якість продукту. Отже платня від часу є кориснійша для підприємця там, де ходить головню о якість товару.

Впрочім також при платні від штуки підприємець може при помочи відкидання зле оброблених штук і при помочи кар допровадити поступенно до більшої старанности в роботі. Дальше, платня від штуки корисніша для підприємця тим, що дає йому можливість збільшувати потрохи зиск, одержуваний з кожного робітника. Це відбуває ся в слідуєчий спосіб. З огляду на більший заробок, робітники працюють енергічнійше і через якийсь час в дійсности одержують більшу платню, як звичайно. Але коли они призвичаїли ся до більшого напруження енергії, підприємець обнижує ціну, так, що заробітня платня спадає менше більше на давне місце. Щоби збільшити заробок, робітники знова мусять збільшити інтензивність праці; опісля знова повтарає ся обнижене цін і т. д.

Очевидно, з огляду на такі обставини платня від штуки з розвитком капіталізму чим раз більше виперає платню від часу.

Щоби скінчити з формами заробітної платні, згадаємо тут ще про платню з участю в зиску. Окрім платні за час або від штуки, ділить ся межі робітниками якась часть зиску, прим. 5—10%. Поважного, загального значіння ця форма платні не має. Она занадто рідко коли корисна для підприємця. Она примінює ся виключно там, де потрібне заінтересоване ся робітників в якості їх роботи, прим. при виробі музичних інструментів.

Підприємець дає заробітню платню по скінченій праці. Виїмки з того правила є дуже рідкі. Отже робітники вишожичують капіталістови свою робочу силу, дають єї на кредит; она зуживає ся скорше, ніж є оплачена.

З огляду на те дуже важним для робітника є термін виплати — тижневий, двотижневий, місячний і т. д. Від одної виплати до другої робітник мусять звичайно жити на кредит. Але властитель крамниці, від котрого робітник купує средства поживи, дає кредит не за дармо. Чим рідшою є виплата, тим труднійше є положене робітника.

Справа виплати заробітної платні представляє спеціальні труднощі до розслідження. Треба передовсім розва-

жити, в який спосіб можна порівнати висоти заробітної платні в різних місцевостях і періодах часу.

При натуральній формі платні порівняне є досить легке: де дають робітникові більше продуктів, там платня є висша (розуміє ся, сли продукти є однакові; в противнім случаю заключена будуть лиш приближні).

При грошовій формі платні трудність зростає. Сли в однім місці робітник одержує два рази більше, як в другім, то це ще не значить, що єго дійсна платня є висша. Гроші не є важні для робітника самі через себе, а лиш о стілько, о скілько він купує за них предмети зужитя. Коли в однім краю заробітня платня виносить 2 руб., а в другім 1 руб., але в пернім краю всі предмети зужитя є два рази дорожші, то дійсна платня в обох случаях вважає ся за однакову.

В той спосіб треба відрізнити номінальну, позірну висоту платні: тільки а тільки рублів, копіок — і реальну, дійсну висоту: щоби здати собі справу з реальною платні, треба знати, яке число предметів зужитя можна купити за дану грошову платню: тільки а тільки фунтів хліба, мяса, тільки а тільки метрів полотна і т. д.

Порівнувати прямо грошову платню можна лиш в одній і тій самій місцевості, в однім і тим самим часі; інакше дуже легко можна зробити великі ошибки.

Але це ще не всі трудности. Обчислюючи висоту заробітної платні, треба також конечно взяти під увагу довготу часу робочого і інтензивність праці, взагалі скількість страт енергії праці. Сли робітники одного краю одержують тільки само за 10-годинний день, що робітники другого краю за 12-годинний робочий день, то очевидно платня других є низша. Сли робочий день в обох случаях є однаковий, прим. 10 годин, але праця в другім случаю є інтензивнійша, то заробітна платня в другім краю є низша.

В економічній літературі, внаслідок висше наведених трудностей, можна бачити дуже часто спори, чи заробітна платня збільшилася ся, чи зменшилася ся для даної місцевості і в певнім періоді часу.

В кождім разі заробітна платня не є нічим иньшим, як риночною ціною робочої сили. Тому то пересічно, в приближеню відповідає вона вартости робочої сили.

Як то ми вже вияснили, вартість робочої сили є вартостію річий потрібних до заспокоєня звичайних потреб робітника і його родини. До цього ми ще додамо декотрі поясненя.

1) Межи звичайними потребами робітника, потреби розвинені штучно мають майже такий самий вплив на вартість робочої сили і висоту платні, як натуральні.

При тім треба зазначити, що коли платня де небудь держить ся високої точки, то там рідко коли она спадає в долину. Робітники всіми способами боронять підвищеної платні, щоби мати можливість жити відповідно до нових прибычок. Сяли помимо того платня спадає, то показує ся часто, що робітник зменшує зуживанє, мяса, хліба, щоби лиш мати можливість купити тютюну, вина, чаю, книжок і т. д.

2) Коли говорить ся, що в вартости робочої сили містить ся вартість задоволеня потреб родини робітника, то під тим розуміє ся іменно родину п е р е с і ч н и х р о з м і р і в .

Дальше припускає ся, що в данім суспільстві пересічно лиш оден чоловік з цілої родини продає свою робочу силу, та що він заробляє на прочих членів родини.

Після цих загальних уваг про заробітню працю, можна перейти до обговореня заробітної платні в мануфактурній добі.

Навіть при розвитій рукодільничій продукції праця остає ся ручною, так як в ремеслі. Тому то особиста зручність робітника має, як і давнійше, велике значіне.

Ріжні роди праці показують ся при технічнім поділі більше прості, або зложені, вимагають більшої або меншої вправи і науки. Після цього, чи праця є зложена, чи проста, відповідно до степеня зручности і образования робітника в рукодільнях ділять ся на ряди, котрих заробітна платня є неоднакова.

Низший ряд творять т. зв. робітники некваліфіковані — представителі “простої” праці в мануфактурній добі. Від них не жадали жадної спеціальної науки, їм повірювали чинности, які може сповнювати кождий. Вони мали найнизшу платню відповідно до своїх дуже мало розвинених потреб. Селяне позбавлені землі, різного рода бурлаки, бідаки: всі вони достарчували рукодільні більшу часть “простих” робітників.

Кваліфіковані робітники творили свого рода аристократію і одержували далеко більше, ніж “прості” робітники. Межи ними також існував поділ на різні ряди, відповідно до вправи і науки. Жерелом кваліфікованих робітників була з початку кляса зруйнованих ремісників, а також бувші челядники.

Маючи те на увазі, що заробітна платня залежить від вартости робочої сили, т. є. від вартости заспокоєня необхідних житєвих потреб робітника, легко зрозуміти, що в рукодільняній добі могли існувати великі і сталі різниці в заробітній платні; сповнюючи неоднакову ролю в продукції, витрачаючи в процесі праці неоднакову скількість суспільно позиточної енергії праці, різні ряди робітників мусіли мати також різні потреби. Але чому капіталіст числить ся з різнородностю робітничих потреб, чому не знижує платні вправлених робітників до розмірів платні “простих” робітників? Прецінь не ходить йому о те, що наука робітника щось коштувала.

Перше, розуміє ся само собою, що викваліфіковані робітники боронять енергічно високого позему своїх потреб. Друге, в боротьбі за платню они находять ся в добрих условинах, далеко лучших, ніж некваліфіковані робітники. Перших є менше, конкуренція межи ними слабіша, заступити їх труднійше, одним словом відношенє межи попитом і подачею є для них кориснійше і капіталістови дуже трудно зменшити їм платню.

О скілько корисним взагалі було положенє вправлених робітників в відношеню до властителів рукодільні, можна бачити з слідуячого: сли кількох робітників, що викону-

ють роботу конечно потрібну в ряді інших робіт і вимагаючи великої зручності і вправи, не хоче працювати, то з огляду на те, що не можливо сейчас заступити їх іншими, властитель є змушений часто спинити продукцію, або уступити. Попит на заводових робітників з сторони розвиваючої ся продукції рукодільняної був так великий, що они дуже часто могли ставити свої умовини властителю. Очевидно, так було не все і не всюди.

Взагалі, колиб навіть внаслідок виїмкових обставин платня кваліфікованих робітників не була висша від платні “простих” робітників, они-б поволи покидали свої давні занятя, що вимагають більшого напруження нервів, більшої утрати енергії і перейшли би в ряди простих робітників; а вчити ся наново скомплікованої праці ніхто би не хотів, бо це не приносило би жадної користи.

В кождім разі найбільшу часть пролетаріяту творили “прости” і мало викваліфіковані робітники. Они походили з класу суспільних найбільше гноблених і ослаблених економічно до крайности, і тому розвивали они свої потреби дуже поволи. Тому то в XVI.—XVII. віках заробітна плата взагалі була низька. Ще більше, ніж до перетворчого промислу відносить ся це до ново-повставшого капіталістичного рільництва — де “викваліфікована” праця взагалі майже не існує, а потреби працюючих незвичайно мало розвинені.

В підприємствах більше зацофаного типу, зорганізованих після домово-капіталістичної системи, уровень платні витворців був менше-більше такий самий як в рукодільни, або ще низший. Торговельний капітал ще менше дбає за продуцента ніж промисловий, для котрого вичерпаний, звироднілий робітник є очевидно занадто не вигідний.

Умовиною, що сприяє високій заробітній платні, є в мануфактурній добі факт, що праця женщин і дітей є ще мало розповсюджена: з цілої родини продає свою робочу силу лиш оден чоловік. В той спосіб продаж одної робочої сили достарчує средств до життя для цілої родини. В наслідок того жінка сповняє дальше в родині ту саму “нату-

рально-господарчу” ролю, що в дрібно-буржуазнім періоді: она огранічує ся до провадження домашнього господарства.

На початку рукодільняного періоду довгота робочого дня мало різнить ся від довготи дня для ремісничих челядників в часі розцвіту ремесла — 9—10 годин на добу; деколи навіть менше. Оден автор XVII. в. жалісно нарікає на еґоїзм і лінивство англійських робітників, котрі працюючи 4—5 днів в тиждень по 8 годин, одержують необхідні средства до життя і зовсім не дбають про те, щоби більше працювати.

Для представителів зложеної праці така мала довгота часу пояснює ся передовсім їх корисним положенєм на ринку праці. Для представителів простої праці це залежало передовсім від надзвичайно малого розвитку їх потреб. Те саме було причиною відносно низької інтензивности праці.

Такий стан річий змушував законодавство тих часів уживати средств проти “лінивства” і “еґоїзму” робітників. Тут належуть передовсім закони проти “волоцюг”, т. є, проти безробітних, що конечно мусли наняти ся де-небудь, щоби оминуть острої карі від різок аж до шибениці. В той спосіб дисципліновано маси бездомних бідаків, щоби зробити їх услужними цілям промислових капіталів і щоби збільшуючи подачу робітників, зробити всіх прочих менше відпорними. Але ціль осягали в дуже малій степені. Опісля реґульовано правно робочий день: назначувано на й менш у його довготу. Прим. англійські закони XVII. ст. означували цю довготу від 11—12 годин і в случаю угоди на коротший день обі сторони підлягали карі. В другій половині мануфактурної доби річи дещо змінили ся, але не на користь робітників. Позбавлюване селян семлі і упадок дрібної продукції чим раз більше розширювали ряди пролетаріату. Ані рукодільняна продукція, ані останки ремесла не були в силі дати відповідного зарібку тій масі зголоднілих людей. Конкуренція на робітничім ринку заострювала ся чимраз більше.

Однак довгота робочого дня зростала дуже поволи. Трудно навести докладні дані, але слідуючий факт доказує, що навіть при кінці мануфактурної доби робочий день не був занадто довгий. В 1770. р. автор одного економічного твору робить слідуюче предложенє: щоби спасти Англію від всіх безробітних, треба заложити для них величезний робітничий дім, котрий був би, після думки автора проєкту, дійсним “домом страху”. Замкнені в тім домі мали одержувати необхідні средства до життя і працювати за те “аж 12 годин на добу”. З того, що пропоновано для “дому страху” 12-годинний робочий день можна вносити, що звичайна довгота робочого дня була значно менша.

5. Головні черти суспільної психології мануфактурної доби.

В першій, рукодільняній добі, капіталізму промислового тягне ся дальше освободженє одиниці з під панованя ріжних авторитетів, що ще остались з фєвдальних відносин. Зникає підданьство з відтам, де ще існувало; зменщує ся скоро суспільна сила і вплив католицької організації; цехи тратять остаточно своє значінє; змінюють ся також відповідно до напряду річпий також політичні форми. Все те провадить до одного: усувають ся перешкоди розвитку індивідуального господарства і одиниці. Скорше, як давнійше, можуть витворюватись нові суспільні форми життя.

Але сли одиниця стрічає чимраз менше перешкод в своїм розвитку з сторони зовнішних авторитетів, сли падуть формальні границі розширення ся єї діяльності, то існують дальше матеріяльні границі; в великім множестві случаїв можлисть розвитку є ослаблена через брак матеріяльних условин. Під тим зглядом для ріжних груп суспільства перешкоди є неоднакові.

Безнастанно зростаюче громадженє богацтв в клясах, до котрих належить організаторська діяльність, дає вже само через себе многим представникам тих кляс повну можлисть посвятити свої сили умовій праці. Рівночасно загальний розвиток техніки продукції і техніки комунікації і

зростаюча комплікація організаторської діяльності в продукції витворюють сильний попит на умову працю. Капіталови потрібні інженери, техніки, моряки, книговодчики і т. д.; для правительства потрібні образовані урядники, офіцери і т. д. Внаслідок таких обставин поетає буржуазна інтелігенція. Праця її оплачує ся добре, відповідно до її високих потреб і упривільюваного становища. Посвячуючись виключно науковій праці, она є в можности розвинути високу продуктивність праці. В той спосіб висні верстви сусільства, від властителів землі до буржуазної інтелігенції, майже не стрічають жадних матеріяльних перешкод розвитку.

В зовсім иньшій положенню були кляси, що грали в загальній системі продукції виконуючу ролю. Як ми вже говорили в розділі про заробітну платню, продаючий робочу силу жив в тім часі серед нужденних матеріяльних обставин; низька заробітна платня, що цілковито відповідала нерозвиненим потребам, майже не лишала можности умового розвитку. На однім місці з робітниками стоять, під тим зглядом, дрібні продуценти, зорганізовані через торговельний капітал, після взірця домово-капіталістичного промислу.

Лиш викваліфіковані робітники, що одержували відносно висшу заробітну платню, були в силі жити децю умовим житєм. Але они були лиш малою частію робітничої кляси, часто відокремленою, і їх корисне положенє майже зовсім не впливало на поступ духового життя всіх прочих робітників. (Взагалі завдяки величезній ріжнородности матеріяльних условин життя, робітники рукодільняної доби не творили практично одной кляси; свідомість, солідарність була серед них дуже мало розвинена.)

Треба тут завважати, що мануфактурний поділ праці, що йшов в напрямі поділу кожної роботи на більше прості чинности, з котрих каждая мусіла бути виконувана через одного робітника, не представляє самий через себе сприяючих условин розвитку. Робітникови принадає дуже вузка сфера діяльності; од-

народна, чисто механічна праця, при помочи одного і того самого знаряду, над одним і тим самим матеріалом, може умово притушити чоловіка, зробити з нього машину. Однак не треба пересаджувати цього впливу: коли праця є позбавлена умового змісту, але рівночасно енергія розвитку існує, то духове життя може розвивати ся тим ширше, бо не є затіснене з кінечности границями спеціальности.

Взагалі треба признати, що острій переділ праці умової від фізичної, так характеристичний для мануфактурної доби, хоч збільшує продуктивність одної і другої, але рівночасно витворює умовини дуже нерівномірного психічного розвитку поодиноких груп суспільства.

Скільки матеріялу пізнання, що повстає з продукційного життя, зростає надзвичайно. Розширює ся в просторі сфера продукційної діяльности культурних народів, загортаючи чим раз ширші круги земської кулі; енергічно експloatує ся природні багатства землі; одно і друге тягне за собою безпосередно поступ технічних наук. За ними нерозлучно йдуть природничі науки. XVII і XVIII ст. відзначають ся блискучим поступом математики, теоретичної механіки, фізики, хемії, а опісля більше зложених наук — біологічних. Розвиваюче ся мореплаводство мало значний вплив на поступ всіх природничих наук, улегчуючи Європеям досліди над природою чужих країв, але передовеім астрономія олержала сильний товчок до розвитку — бо она має значне примінене в мореплаванні. Поступ астрономії був злучений тісно з винаходом і улчненем оптичних знарядів, котрі з черги приспішили значно розвиток наук о живій природі і т. д.

Технічний поступ ріжними дорогами витворював кінечність і можливість поступу знаня, котрий в дійности не дасть ся відділити від першого і безпосередно є його продовженем.

Поступ науки в добі мануфактурного капіталізму має величезне значіне для дальшого розвитку самого капіталізм-

му. Лиш на певній степені розвитку науки можливий є перехід капіталізму мануфактурного в машиновий.

Розвиток знаня йшов не лиш вглуб але і вшири. Ті самі суспільні потреби, що в добі торговельного капіталу спричинювали розширене ся свідомости серед робочих мас, ділають з ще більшою силою в мануфактурній добі. Однак не можна сказати, щоби образование в тій добі занадто ширило ся: так рукодільні, як і капіталістичне рільництво, представляють ще малий попит на відносно образованих, уміючих читати і писати, робітників.

Розвиток продукції і науки, зріст власти чоловіка над природою, з конечности потягає за собою чим раз більший упадок останків натурального фетишизму. Але ще далеко до остаточного їх зникнення; людскість відносить остаточну побіду над природою не в цій добі, але пізнійше.

Власть суспільних условин над людьми треває дальше, навіть зростає в наслідок загального розвитку обміну і конкуренції; впливаючий з тої власти обмінний фетишизм є ненарушений — як фальшиве пояснюване суспільних процесів.

В економічних поглядах тої доби найлекше розглянути з одної сторони фетишистичне розумінє суспільної діяльности, з другої — повстане розумінє тої дійсности, котре завсїгда розвивало ся о стільки, о скільки дозволяли на те фактичні суспільні відносини і неминуче звязаний з ними фетишизм.

Інтереси і погляди промислового капіталу, котрі проявляють ся в домово-капіталістичній системі продукції, як рівнож інтереси і погляди донерва повстаючого капіталу чисто промислового, знайшли свій вислів в творах економістів меркантилістичної школи, або школи “торговельного білянсу”.

В тій добі обмінні відносини створили вже досить тревалу і тісну звязь в економічнім житю поодиноких місцевостей, майже кожного з великих країв, на котрі ділить ся Європа. Зверхним знаком тої злуки була національна держава. Але межі поодинокими кра-

ями навязують ся також чимраз ширші обмінні зношення і капітали різних країв починають конкурувати межі собою на міжнароднім ринку, при чім їх інтереси попадають часом в колізію. Прим. англійські капіталісти на початку XVII. ст. мусіли старати ся передовсім о те, щоби забезпечити собі експльоатацію внутрішнього ринку свого краю проти конкуренції більше розвиненого голяндського капіталу, а також і о те, щоби мати свобідний доступ до внутрішнього ринку Франції. В той самий спосіб заховує ся також французький капітал. Взагалі капітал кожного краю бажає не лиш свобідно панувати над продукцією власного краю, але мріє також про те, щоби підбити продукцію інших країв.

Практичні інтереси, що творять підставу школи торговельного білянсу, є слідуючі: що відносить ся теоретичної підстави, то она спроваджує ся до давного погляду на гроші як на одинокє богацтво. Для меркантиліста гроші самі ч е р е з себе мають вартість, лиш гроші; інші товари мають вартість лиш о стільки, о скільки дасть ся виміняти їх на гроші; кількістю грошей в краю мірять ся його дійсна економічна сила, зрієт кількості грошей є зростом тої сили. Щоби зрозуміти, яким чудом міг переховати ся в тій добі такий простацько-фетишистичний погляд, треба пригадати собі, що скількістєво переважав тоді капітал торговельний, котрий має переважно форму грошеву; а капітал промисловий, що проявляє ся переважно в виді средств продукції, доперва що повставав.

Але коли з погляду на гроші, як на одинокє богацтво, дрібне міщанство, а разом з ним школа грошевого білянсу, робили заключєнє, що грошей треба видавати якнайбільше, — капіталіст і школа торговельного білянсу роблять вже иньше заключєнє: треба видавати гроші в такий спосіб, щоби одержати якнайбільший зиск. Велика буржуазія стоїть висше понад дрібничковою ошадністю — само жите учить єї

цього. Она виступає проти старих законів, які заборонювали надмірне видаванє грошей; она переконує ся, що надмірний попит на товари окрас отвирають до рогу розвиткови продукції. Що більше — она виступає проти давних законів, які забороняли вивозити гроші за границю, бо вже розуміє, що часом кориснійше вивезти багато грошей за границю, щоби опісля привезти їх ще більше, як це має місце прим. при продажі заграничних товарів. Зглядом монополів приватних осіб і товариств представителі нової школи займають по більшій часті вороже становище, що є цілком зрозуміле: монополь, корисний для невеликої скількості людей, є солею в оці для решти капіталістів в краю, які є змушені дорого платити за продукти монополю, і впрочім високій зиск викликає в них зависть.

Бажає охорони краєвих капіталів перед заграничною конкуренцією спонукує меркантилістів жадати, щоби правительство накладало високі ціни на привожені предмети зужитя. Але в противенстві до школи грошевого білянсу нова школа жадає знизеня мит на спроваджувані сирі матеріяли і знаряди: промисловий капіталіст бажає одержати можливо найтаньше необхідні средства продукції. Опісля стараючись не лише охоронити внутрішні ринки, але також підбити заграничні, нова школа жадає зменшеня вивозових мит, жадає вивозових полекцій.

Взагалі меркантилістична школа є за значною участю держави в економічнім житю, але за участю позитивною для розвитку капіталу. В часі своєї молодости капітал кожного краю потребує опіки і помочи правительства, бо йому трудно порадити собі з конкуренцією заграничних капіталістів, а навіть самостійних дрібних продуцентів. Тому то завсїгди звертає ся він до правительства, жадаючи забезпеченя для него краєвого монополю і увільнення від заграничної конкуренції.

І правительство в дійсности впроваджувало в життя жаданя меркантилізму. Не лиш утворило відповідну систему мит, але також иньшими дорогами поширало капітал.

І так французьке правительство за часів Кольберта (за Людовика XIV.) не ограничило ся на обложенню цлом продуктів заграничних рукоділень, але поробило багато кроків в напрямі піднесеня краєвої техніки. Спроваджувало і заманювало до Франції з заграничі досвідчених робітників, здобувало за помочю підкупства для капіталістів промислові секрети заграничних рукоділень. Видано подрібний регулямін, що докладно означував, подібно як в цехових уставах, якість товару і всі подробиці продукції. Таке подрібне втручуванє ся до техніки промислових підприємств було тоді в більшости случаїв позиточне для розвитку продукції, бо правительство старанно дбало про промисловий поступ. Часом правительство помагало рукодільням капіталом. Стараючись знайти ринок для збуту товарів, оно не здержувало ся навіть перед війною.

Способи, яких правительство уживало в своїй “протекційній” політиці, були взагалі в найвисшій степені різнородні, а деколи дуже оригінальні. В 1563. р. англійська королева Єлисавета приписала обовязуючий піст — два дни в тиждни для попертя риболовлі. В 1666. р. видано в Англії закон, котрий під загрозою високої кари вимагав, щоби умерлих ховано конечно в вовняній одежі.

В ряді ріжних средств державної охорони перетворчого промислу, дуже важне історичне значіне має “колоніяльна політика”. Она полягала на тім, що колонії не мали права закладати власних рукоділень, а сирі матеріяли вільно їм було вивозити лиш до метрополії. Така експльоатація колоніяльних ринків не мало приспішила розвиток прим. англійського капіталізму.

Після “Морешлавського Акту” Кромвеля всякі товари могли бути привожені до кольоній і вивожені з них лиш на англійських кораблях, а до Англії чужоземці мали право привозити на власних кораблях лиш вироби власного краю. В той спосіб Англія і її кольонії були певними ринками для англійських капіталістів.

В кольоніяльній політиці поважну роль відграє система монополів: з одної сторони цего вимагали інтереси державного скарбу, з другої — приватна підприємчивість не досягла ще, може бути, такої степені розвитку, щоби можна обійти ся без особлившої протекції в скомплікованих і ризиковних кольоніяльних підприємствах. Великим компаніям капіталістів віддавано за певну суму грошей проваджене торговельних справ в певних кольоніях, разом з иньшими економічними привілеями. Найвизначнішою серед таких товариств була англійська Східно-Індійська кольонія; своєю зручністю і хитрою політикою она зуміла здобути величезні посілости з людністю, що числила на десятки мільонів. Так отже в “протекційній” політиці держав практично зреалізували ся потреби розвиваючої ся капіталістичної продукції, котрі теоретично відбивали ся в поглядах школи торговельного білянсу.

В школі торговельного білянсу по раз перший повстала ідея о законах економічних явищ. Є це ідея в найвищій степені важна, бо без неї було би неможливе повстанє економічних наук, бо наука не може істнувати, сли нема бодай змаганя до викритя законів ріжних явищ. Перший раз Тома Мейн (початок XVII. ст.) висказав думку, що економічне жите є підчинене власним законам. Ріжні кроки з сторони правительства можуть, після його думки, ледво на короткий час змінити напрям подій, опісля возьмуть гору власні права економіки, і все знова піде власним шляхом. Матеріал до таких поглядів дали очевидно неудачі ріжних правительственных кроків, що йшли в попе-

рек потреби часу, средств прим. в дусі системи грошевого білянсу.

Сли для капіталізму доперва повстаючого, ще слабого, система протекційна є надзвичайно пожиточна, а в декотрих случаях навіть конечна, то це ще не значить, що ця система має таке саме значінє на висших ступінях капіталістичного розвитку. Скорше чи пізнійше проходить час, коли промисловий капітал чує ся досить сильним, щоби обійти ся без чужої помощи. Тоді правительственна опіка стає ся для нього не вигідною.

Перше, в міру того, як внутрі краю зростає спожитє мануфактурних товарів, чимраз більше середна і дрібна буржуазія починають повставати проти протекціонізму. В самій річи, що то є протекціонізм з точки погляду консумента (споживця)?

Припустім, що в Англії продукція вовняних тканин є дуже розвинена, продуктивність праці в даній галузі дуже висока, і англійські капіталісти можуть винагородити собі достаточним зиском всякі видатки продукції і транспорту тканин до Франції, побираючи ціну прим. 2 фр. за метер. В Франції вовняна продукція доперва повстає, єї техніка слаба і французькі капіталісти не можуть продавати своїх тканин таньше, як по 3 фр. за метер. Очевидно, англійські капіталісти мусять побити французьких капіталістів на французьким ринку — і вовняна продукція в Франції мусять впасти. Правительство запобігає тій небезпеці при помочи ввозового мита $1\frac{1}{2}$ фр. за метер. Англійський товар можна продавати не таньше як $3\frac{1}{2}$ фр. — і французькі капіталісти спасені перед убійчою конкуренцією. Але французькі споживці (консументи) замість одержати добрі англійські тканини по 2. фр., мусять купувати лихі французькі тканини по 3 фр. З часом они зачинають протестувати проти цієї опіки на користь краєвих капіталістів, і протест їх набирає великого суспільного значіння, коли є можливість до-

провадження французької техніки до уровни англійської.

Друге, опіка над одною галузею капіталу виходить на некористь другій. Високі мита ввозові на рільничі знаряди є не вигідні для хлібороба, котрий їх потребує. Ввозове мито на залізо є непожадане для того, що виробляє залізні знаряди. Мита на предмети зужиття для робітників є некорисні взагалі для всіх підприємців, бо підносять ціну робочої сили і т. д. Взагалі монополіє приносить шкоду всім, окрім самого монополіста.

Промисловий підприємець, незадоволений, що право мішає ся в технічні справи, прим. приписує взірці, котрих треба вживати в продукції, — не іде притім за скорим технічним поступом, так що ті взірці скоренько стають ся перестарілими.

Розвиваючий ся промисловий капітал починає шукати собі ринків зовнішних, але они недоступні внаслідок того самого протекціонізму. На високі ввозові мита одної держави другі держави відповідають такими самими митами. Повстає свого рода війна на тарифи цлові, котра часто допроваджує до дійсної війни.

Так отже протекційна політика показує ся противною інтересам капіталу. Так змінюють ся економічні погляди. Нові погляди найскорше були висловлені в науковій формі англійськими економістами.

В Англії для промислового капіталу найбільше не вигідними були мита, що поширили рільництво — т. зв. “збіжєві закони”. Привіз збіжжя до Англії з заграниці дозволений лиш тоді, коли ціна збіжжя досягла дуже високої норми. Високі ціни збіжжя потягають за собою високу заробітну платню, т. є, відносно низький зиск капіталістів. І як раз з причини “збіжєвих законів” дав ся почути голосний протест проти державної протекції над рільництвом (яка в більшості slučajів була властиво протекцією для землевласників).

З таким протестом виступив десь в половині XVII. ст. Ралей (Ralley).

Значний розвиток промислового капіталу в порівнянню з торговельним капіталом, зростаюча перевага капіталу в формі средств продукції над капіталом в грошовій формі, спричинює зміну в поглядах на гроші. Чайлд (Child) говорить, що гроші — це оден з товарів. Це підкопує, хоч ще не зовсім, теоретичну підставу старої школи.

Тому що торговельний капіталіст всю свою безпосередню діяльність посвячує обмінові, отже стоїть від продукції досить далеко, і тому що інтереси купця в многих случаях оперують ся власне на змінах і колибаннях цін від їх пересічної норми, ясным отже є, що для ідеологів торговельного капіталу є незвісний основний закон обміну — зависимість обмінних условин від вартости праці вложеної в товар. Промисловий капіталіст находиться в иньшій положеню; він безпосередно організує працю, має нагляд над продукцією, і єго інтерес полягає більше на сталих цінах, ніж на їх колибаннях. Завдяки цій обставині, ідеолог промислового капіталу находить ся в условинах сприяючих зрозумінню злуки межи вартостю праці в продукції товару і єго ціною. І в дійсности при кінці XVII. ст. В. Петти (William Petty) вже представляє в загальних начерках теорію вартости праці, яка є підставою сучасної економічної науки. Рівночасно завдано послідний удар науці про гроші, як про одиноке, виключне, правдиве багатство; стає ясным для всіх, що і гроші мають вартість лишн тому, що в них вложена праця.

Опісля, з особливною рішучостю, глибиною і ясністю висказує ідеї свободної конкуренції, ворожой ідеям старої школи — Дудлей Норт (Dudlay North), котрого звичайно уважають за першого. “фрітрейдора” — сторонника свободної торгвлі.

Наука Норта в загальних нарисах представляє ся так: народи багатіють завдяки промислови і торговлі. Їх підставу творить праця, котру треба вважати за жерело багатства. А гроші є нічим иньшим, як одним з товарів. “В краю нема ані за багато ані за мало грошей, але все є тільки, кілько потрібно для обороту”, але лиш в тім случаю, додає Норт, коли торговля грішми не є нічим звязана.

Торговля і промисл мусять бути свободні, і сли жерелом багатства є праця, то жадні регуляміни не поможуть збагатити народу, але противно, шкодять йому, бо перешкаджають розвиткови праці. “Ані одно місто не збагатило ся через правительственні приписи; лиш мир, праця і свобода творили промисл і багатство”. Норт є проти всякого вмішуваня ся в економічне життя. Шкідливість законів, що ограничують особисті видатки, він доказує тим, що розвиток потреб є могутчою підоймою поступу, бо заохочує людей до енергічнійшої праці.

Внутрішня і загранична торговля, на думку Норта, є однаково потрібна і взаємно залежна одна від другої. Одна і друга мусять бути однаково свободна. Всі народи світа так само злучені межи собою, так потрібні оден другому, як міста одного краю. Ставити перегороду межи народами в формі мит, законів і т. п. є так само нерозумним ділом, як перешкаджати торговельним зносинам межи сусідними містами, або межи поодинокими господарствами. Всі народи йдуть до одної ціли в своїм розвитку, услуги їх є взаємні. Людськість мусять бути солідарною в промисловім життю. Всякий вузкий націоналізм приносить лиш шкоду, бо зменшує обошльні услуги народів і тим задержує їх економічний розвиток.

Пожиточна діяльність правительства на економічнім полі заключає ся лиш в охороні власности: кожде иньше вмішуванє ся може, на думку Норта, лиш поникодити інтересам промислу. Погляди Норта

не знайшли широкого відгону в його часах (кінець XVII. ст.). Навіть в Англії лиш декотрі галузі капіталістичної продукції були розвинені достаточо, щоб могли існувати без опіки держави.

Пів року пізніше школа свободної конкуренції повстала також в Франції. Деяко відмінні обставини надали там тій науці особливий відтінок, але сама суть річи була та сама.

Коли протекціонізм дав розвиваючому ся французькому промислови майже все, що міг дати, тоді так само як в інших краях він чимраз більше ставав ся перешкодою на дорозі розвитку. Це викликало реакцію проти него в настрою промислово-торговельної буржуазії. В результаті появили ся теорії фізіократів.

Але не лиш протекціонізм перешкаджав розвитку капіталу. Ще більшу шкоду під тим зглядом приносили останки фєвдальних цехових форм, що не годили ся ані з свободою капіталу, ані з свободою праці. Фізіократи мусіли рівночасно вести боротьбу з тими останками фєвдалізму і з протекціонізмом. Найдогіднішим знарядом боротьби для нової школи були інтереси рільництва, а не залежало від двох причин. Перше, Франція була тоді краєм рільничим, і друге — рільництво найбільше терпіло від тих самих умовин, що стояли на перешкодї розвитку капіталу.

О величезній шкоді, яку приносили розвиткови рільничій продукції останки середних віків, нема потреби особно тут говорити: ми вже вище говорили про те. Що відносить ся до протекціонізму — то він спричинював руйну хліборобського господарства більше побічними дорогами. Передовсім підвищував ціни на нові продукти, конечно потрібні для селянина; далше, втягнув Францію в цілий ряд воєн, що страшно руйнували край і цілим тягаром спадали на рільничу клясу. Селянство мусіло платити найбільшу часть податків на покритє воєнних видатків і віддавати

цвіт своїх робочих сил на так непродукційне заняття як війна, в додатку дуже часто програє.

Інтереси рільничої класи були тим ближчі серцю ідеологів капіталу, що руїна селянства звужувала надзвичайно внутрішній ринок для капіталістичного промислу. Попередній напрям економічної політики не здавав собі справи з того, що розвиток перетворчого промислу є в великій залежності від економіки рільництва. Нова школа створила теорію, яка уважає рільництво за угольний камінь економічного життя.

Після науки фізіократів природа є жерелом всякого багатства. Лиш така праця витворює багатство, лиш така праця є продуктивна, котра безпосередно має до діла з природою — рільнича праця і взагалі праця добуваюча. Лиш одно рільництво дає чистий дохід, достарчує чоловікови більше продукту, ніж коштувала продукція.

Ремієнична праця-рукодільча, і взагалі перетворча, на думку фізіократів, лиш змінює форму добутого з землі багатства, але нового багатства не творить. Торговля тимбільше не творить нових вартостей, але переносить їх з одних рук до других. Весь нарід живе на кошт чистого доходу, витвореного працею класи хліборобів. Прочі промислові і непромислові класи знаходять ся, що так скажемо, на удержанню рільників.

Звідси приходиться до такого заключення: зовсім природно є, і розумно, щоби земля була обтяжена всіми податками, як одиноке жерело багатства: всі податки повинні бути заступлені одиноким ґрунтовим податком. Перетворчий промисел і торговля, що не витворюють жадних багатств, повинні бути цілком свобідні від всяких тягарів. Це заключення є протестом проти звільнення від податків шляхти і духовенства; але рівночасно оно доказує, що фізіократи, помимо своєї прихильности до рільництва, були власне представителями інтересів промислового і торговельного капіталу (свідомими чи несвідомими — це иньша річ).

Природа, після погляду фізіократів, є не лиш одиноким жерелом багатства, — є она рівночасно одиноким правдивим провідником в життю народів. Суспільний порядок повинен бути в згоді з вічними, незмінними законами природи, так як залежать від них всі інші явища. Суспільний порядок є розумний і нормальний лиш тоді, коли відповідає законам природи; лиш тоді він провадить до добробуту всіх членів суспільства. Оскільки ж вдійсности суспільний устрій віддалює ся від природи, о стільки є він нерозумний і шкідливий.

Найбільш природним, отже і найрозумнішим устроєм є, після фізіократів, такий, котрий найменше придавлює прояви людської натури; лишена сама собі, она найкраще зуміє знайти правдиву дорогу поступу. Повинуючись голосови природи, кожний свідомо і розумно буде стреміти до особистого щастя, а цією дорогою осягне ся щастє всіх. Треба звільнити чоловіка від кайдан (очевидно — фєвдальних, цехових, протекціоністичних і н.). Свобода є конечна всюди, а передовсім в життю економічним. Тут сміло можна здатись на діланє особистих інтересів, бо кожний, стараючись збільшити своє власне багатство помагає через те саме до збільшеня народного багатства. Отже правительство не повинно мішатись до економічного життя. Їго річю є — боронити одиницю і власність, нічо більше від нього не вимагає ся.

Змаганя нової школи найяскравійше і найенергічнійше є висловлені в знанім реченю фізіократа Гурнея (Gournay), зверненім до правительства: "*Laissez faire, laissez aller*" ("Не перешкадайте, нехай живе йде своїм тором"). Слова ті стали ся євангелією всеї ліберальної економічної науки.

Фізіократи творили тісний кружок, на котрого чолі стояв Кесней (Quesnay), лікар Людвика XV. До цієї школи належав знаменитий політик Турґо. Він перший означив основний закон заробітної платні:

висота платні залежить від вартости необхідних для робітника средств до життя.

Практична програма фізіократів була в значній мірі впроваджена в життя великою французькою революцією. Була она отже дійсно висловом потреб часу.

Дальший розвиток школи свобідної конкуренції переносить нас знова до Англії в період діяльности Адама Сміта (Adam Smith).

Англія в другій половині XVIII. ст. була досить розвитим мануфактурно-капіталістичним краєм. Суспільні відносини велико-буржуазного порядку вже виступали досить виразно і грали пануючу ролю в життю.

В той спосіб було можливе досить повне і докладне, взагалі — наукове зрозуміння самих основ капіталістичної системи. Цього dokonав Адам Сміт, котрого звичайно називають батьком економічної науки. В самій річці це неслучино і властивим основателем економічних наук повинно би ся вважати хочби Віліяма Петтого, котрий дав їм тревалий теоретичний фундамент своєю теорією вартости праці. Але загальну оцінку можна пояснити дуже легко величезним впливом, який мали твори А. Сміта на розвиток економічних наук.

А. Сміт є в значній степені учеником фізіократів: запізнав ся з їх кружком, присвоїв собі його ідеї. Але сприяючі суспільні условини дозволили Смітові вратувати ся від многих блудів і односторонностей науки фізіократів. Теоретичні блуди тої школи повстали під впливом економічного життя Франції; а Сміт робив дослідди над англійським суспільним господарством, яке значно випередило в розвитку французьке і взагалі богато ріжнило ся від нього.

Адам Сміт примінює передовсім дедукційні методи в економічних досліддах. Він розуміє, що в господарській діяльності чоловік піддає ся лиш почуттю власного інтересу, а власний інтерес на данім

полі життя спричинює змаганє до якнайбільшого бо-
гацтва. На цій основі він старає ся пояснити всю еко-
номічну діяльність чоловіка і суспільства.

Але для дедукції не вистарчить само твердженє,
що в господарській сфері чоловік іде за покликом
економічного еґоїзму. Ще треба знати умовини, при
котрих чоловік здійснює свої бажаня. Для розсліду
бере А. Сміт в з а г а л ь н и х н а р и с а х суспільно-
економічні умовини, котрі тоді існували в Англії, і
слідить, як серед таких умовин розвиває ся економіч-
на діяльність чоловіка.

Однак А. Сміт старає ся вияснити не поодинокі
закони життя капіталістичної суспільности на тім сту-
пени розвитку, на котрім стояла Англія; він уважає
свої заключеня за вислів з а г а л ь н и х законів еко-
номіки, пише з а г а л ь н у політичну економію (“Бо-
гацтво Народів”, в 1776. р.) Капіталістичні відносини
він уважає за одинокі нормальні; інших відносин
або зовсім не розслідує, або бачить в них збочене від
норми, вислід нескінченного, недосконалого розвитку.

Богацтво краю, після Сміта, творять всі т о в а р и
краю. Таке понятє о богацтві можливе, очевидно, лиш
в краю о товаровій обмінній господарці; для натураль-
но-господарчого суспільства, де продукти не є това-
рами, оно не має жадного значіння.

Одиноким жерелом вартости і богацтва є, на дум-
ку Сміта, праця, взагалі всяка продуктивна праця.
Впрочім для Сміта продуктивною є лиш праця, котра
витворює матеріальні добра. В кождім разі Сміт не
робить того блуду, що фізіократи, які вважали про-
дуктивною лиш працю на полі: за часів Сміта пере-
творчий промисл грав в Англії не менш важну ролю в
твореню народного богацтва, ніж промисл добуваю-
чий.

К а п і т а л, після означеня Сміта, є це часть на-
громадженної праці, призначена на дохід. І в будуччній
також люде будуть мусіли, очевидно, для одержаня

доходів примінювати в продукції заощаджену працю; отже капітал з точки погляду Сміта, мусить існувати в се. З огляду на таке понятє о вічності капіталу легко повстала в його голові думка про незмінність капіталістичних відносин.

Початкове нагромадженє капіталу Сміт пояснює при помочи ощадности: дрібні продуценти зуживали не все, що витворювали, і в той спосіб творив ся капітал.

Теорія вартости Сміта в загальних нарисах є слідуюча. Він признає, що першим її жерелом є праця. Прямим заключенєм з того повинна би бути теорія вартости праці: обмінна вартість товарів залежить від скількості вложеної в них суспільної енергії праці. Однак Сміт збочує від цього заключеня. Після його думки, на ціну товарів в сучаснім суспільстві складають ся: вартість праці, дохід з капіталу і ґрунтовий рент. Згідність пересічної ціни з вартостію праці признає він лиш для періоду, в котрім знаряди праці належали до витворця. Але коли разом з розвитком культури праця і капітал відділили ся від себе, тоді в склад ціни мусів ввійти також зиск з капіталу, як винагорода за можливість користувати ся ним в продукції. З загарбанем землі ввійшов еще рент.

В дійсности ціни товарів, як то вже висше ми пояснили, залежать від їх вартости; а вартість товару складає ся з вартости сталого капіталу (котрий Сміт лишає на боці), з вартости капіталу змінного і з додаткової вартости. В поглядах Сміта бракує цього важного пункту, що разом з побільшенем ся заробітної платні, зменшує ся зиск, бо они творять дві часті одної незмінної суми — витвореної наново вартости. З точки погляду Сміта, сли побільшує ся заробітна платня, то підносить ся лиш ціни продуктів; тимчасом після теорії вартости праці, зрієт части припадаючої на робітничу класу, означає не підвишенє цін, лиш зменшенє ся частки иньших класе.

Заслугою Сміта є, між іншим, его наука о конкуренції, о тім, в який спосіб вона вирівнює зиск, а також заробітну платню в різних підприємствах і в різних галузях продукції.

В науці про заробітну платню Сміт висказує, що її зміни спричинюють ся змінами в цінах предметів, зуживаних робітниками.

В науці про зиск Сміт висказує думку, що процент зиску зменшує ся разом з зростом народного багатства. На його думку, причина лежить в тім, що межі капіталістами росте конкуренція: капіталів є так багато, що з трудностю можна їх десь вложити в продукцію. Явище добре спостережене, але пояснене, як побачимо пізнійше, є зовсім фальшиве.

Ще менше влучно пояснив Сміт ґрунтовий рент. Він каже, що це заплата за користанє ся землею, коли попит землі перевищує її подачу.

Гроші є для Сміта таким самим товаром, як і інші. Є они лиш малою частю народного капіталу і притім найменш ужиточною — непродуктивним і мертвим капіталом. Сли так, то очевидно торговельний біляне не має жадного значіння. На його місце Сміт кладе біляне річної продукції і зуживаня. Край збогачує ся, сли продукує більше вартости, ніж зуживає.

В той спосіб зрієт продукції є цілню розумної економічної політики держави. Але яка іменно політика є здібна улегчити розвиток продукції?

Протекціонізм не помагає загальному зростови продукції, лиш змушує капіталістів переносити капітали з одних галузей промислу до других, з непротегованих до тих, що знаходять ся під протекцією держави. Змінює ся лиш поділ народного капіталу межі галузями продукції: сума капіталу не росте. Противно, вклад капіталу стає ся чимраз меньше корисним, а то з слідуючих причин: коли нема правительственной опіки, капітали напливають до тих галузей промислу, де праця є найбільш продуктивна, а протекціонізм

звертає капітали до таких галузей, котрі є найменш відповідні в краю, в котрих праця є найменш продуктивна.

Найрозумніша засада при обміні є: “купуй на найтанішнім ринку, продавай на найдорожшій”. Протекціонізм утруднює примінене тої засади: край мусить купувати ті товари, котрі є протеговані, не на танім заграничнім ринку, але на доросшій, у краєвих витворців.

Окрім цього протекціонізм сїє лиш ненависть межі народами і боротьбу, а торгівля повинна бути ланцюхом приязни. (Рукодільні англійські при кінці XVIII. ст. були досить розвинені, а протекційна політика иньших країв шкодила сильно англійському промислови, відбираючи йому заграничні ринки).

Цілком свобідний від протекції і обмежень промисл — оце розумний і натуральний порядок. Держава повинна обмежити ся до оборони від неприятеля, до провадження судівництва і побіч цього до підтримання тих інституцій, котрі лежать поза границею приватних підприємств (шпиталі, школи, приюти і т. п.). При таких условинах приватний інтерес людей попровадить їх в свобідній діяльності на найкориснішу для суспільства дорогу. На думку Смита люде, слідкуючи за своїм егоїзмом, приносять часто більше хісна суспільстві, ніж колиб руководили ся найбільш альтруїстичними, безінтересовними мотивами.

Однак вороже становище до протекціонізму не робило його одностороннім. Переходячи від найбільш абстрактних (відірваних) тверджень дедукції до конкретної дійсности, він обмежував децю свої засади. Так прим. признавав він, що мпто від оружи, взяті від всього, що є необхідне для війська, є потрібне: ці продукти край повинен сам витворювати, а не замовляти в чужинців, хоч би це було найтанше, бо інакше він може стати ся безборонним в часі війни.

Вільну торгівлю треба впроваджувати, думає Сміт, поступово, інакше зруйнувало би ся капіталістів.

Ідеалом Сміта є неограничений зріст продукції, а тому що не можна представити собі його поза капіталістичними відносинами, він признає за розумні і природні всі ті умовини, що сприяють розвиткові тих відносин. В його часах і в його краю найважливішою з тих умовин була економічна свобода, свобода капіталу і те все творить “натуральний порядок”, нормальний склад життя суспільства.

Після погляду Сміта, “натуральний порядок” свободної конкуренції разом з розвитком продукції спричинює рівнож “справедливий” поділ. Це є черта спільна йому і всім його попередникам в науці економічній — вважати нагромаджене народного багатства за рівнозначне з добробутом народу. Протилежність між тими двома поняттями не могла виступати в тих часах так яскраво, як в віці машинного капіталізму. Однак і давні економісти знали случаи такої протилежності. Очевидно, в таких случаях економісти-ідеологи буржуазії були готові принести “справедливий поділ”, т. є інтереси мас, в жертву для збільшення продукції, т. є інтересам підприємців. Прим. Адам Сміт признає заміну управної землі на пасовища, яка відбувалась в многих місцевостях в Англії на початку нових часів, корисною для краю, бо для продукції ця заміна безперечно була корисною.

Як економіст мануфактурного періоду капіталізму, Сміт приписує велике значінє рукодільному поділові праці. Цю форму поділу праці він вважає за найважливіший знаряд технічного поступу; в його очех машини грають лиш другорядну ролю. Рівночасно звертає він увагу на суспільно некорисні сторони такого поділу праці: фізичний, моральний і умовий занепад організму робітника. Він припускає, що в остаточнім розвитку мануфактурний поділ праці міг би допровадити до цілковитого притуплення народних мас і

узнає це за шкідливе. Щоби ослабити ті злі сторони, Сміт пропонує запровадити образование народу на кошт держави, але радить образовати обережно і умірковано, уважаючи небезпечним занадто високий умовий розвиток народу.

На Адамі Сміті кінчить ся розвиток економічної науки дрібно-буржуазної доби.

6. Сили розвитку і його напрям в першій періоді промислового капіталізму.

Економічно найбільше поступовою клясою в мануфактурній періоді капіталу була промислова буржуазія. Головною силою розвитку є тут, так як і давніше, конкуренція і її психологічний результат — змагання до неограниченого нагромадження багатств, до неограниченого розширення підприємств.

Погляньмо, як ділають ті сили розвитку в границях поодинокого підприємства і як проявляють ся вони в взаємних зносинах підприємств. Тому що часто, яка при суспільнім поділі припадає для капіталіста, є додаткова вартість, то, організуючи продукцію, капіталіст старає ся конечно побільшити додаткову вартість з підприємства.

Висота додаткової вартости в підприємстві залежить від двох условин: перше, від розмірів додаткової вартости, витворюваної через кожного робітника, і друге, від скількості робітників. Збільшуючи одно і друге, капіталіст збільшує суму додаткової вартости даного підприємства.

Припустім, що необхідний робочий час виносить 5 годин, додатковий — також 5 годин. Найпростіший спосіб побільшення додаткової вартости, витворюваної через кожного робітника, полягає очевидно на тім, щоби збільшити додатковий час, при чім робочий день стає ся довший. Ся робочий день замість 10 годин буде тревати 12 годин, тоді додаткова вартість буде витворювати ся не в протягу 5, але в протягу 7 годин денно; она зростає о 1.4 разів

(норма додаткової вартості замість давних 100%, є тепер 140%). Однак таке збільшене робочого дня має свої границі. Довший робочий день, як 24 год., є фізично неможливий. Окрім того організм робітника не зносить занадто довгої праці: робота йде зле, є мало інтензивна. Задовгий робочий день може показати ся менше корисним ніж 12-годинний, сли праця в першій случаю є о 1½ разів менше інтензивна. Вкінці самі робітники не згоджують ся на надмірне збільшене робочого дня.

Окрім простого збільшеня робочого дня на певній степені розвитку продукції можливе є за маскування збільшене. Цего способу найскорше уживано в рільництві. Коли фєвдал розширюючи власне господарство, присвоював собі землю залежних від себе селян, цілковите позбавлене їх землі було для нього річно ризиковною: позбавлені землі йшли до міст, бо вже нічо не вязало їх з селом, і дідич міг остати ся зовсім без робочої сили. Щоби цього оминути, властитель землі лишав многим селянам невеликі уділи землі разом з будинками. Розміри уділів були так невеликі, що їх властителі (халунники, англійські “катеждери”, німецькі “коссатен”) могли одержати з власного господарства заледви невелику часть необхідних средств до життя, отже були змушені продавати свою робочу силу сусідним дідичам. Дідич дає селянинови в формі заробітної платні не цілу вартість робочої сили, але менше, так щоби загальна сума заробітної платні разом з доходом з його власного господарства творила ціну необхідних средств до життя.

В початковім розвитку великого підприємства приміносє ся аналогічні способи в перетворчій промислі: робітникам дає ся до розпорядимости уділи землі для закладаня невеликих городів. І тут також заробітна платня зменшує ся відповідно до доходів з уділу; в тій цілі по части знизує ся ціну, почасти обчислює ся певну суму з платні робітника за користанє з городу.

В обох случаях вислід є оден і той самий; довгота робочого дня для полевого робітника і для робітника в ру-

кодільні побільшусь ся о всі ті години, котрі він посвячує на управу власного кусника землі. Рівночасно неминучим є надзвичайне вичерпанє; упадок житєвих сил працюючого. Однак робітник остає ся неначе прикутим до місця тим чаром, який представляє для него провадженє хоч мале-сенького власного господарства.

До тих самих економічних вислідів провадить по знесею підданьства зменшенє селянських надїлів: они є так малі, що не можуть ані вижити власителїв, ані заняти всеї їх робочої сили; селяне мусять або продавати останок своєї робочої сили сусїдним дїдичам, або взяти в аренду більше землі. Условини винайму землі притім є такі, що сама аренда є нічим иньшим, як прямо замаскованою продажею робочої сили: дохід з аренди лиш доповнює заробок селянина до величини вартости необхідних житєвих средств. Великі землевласники віддають свою землю в аренду малими надїлами, замість провадити власне велике господарство, прямо тому, що при одних і тих самих видатках можуть розпоряджати в той спосіб більшою скількістю праці. Легко представити собі, як тяжкий мусів бути цей переходовий період заміни селянина на наємного робітника.

Така система приносить для підприємця певну користь лиш до часу, доки нема наглої потреби побільшити інтензивність праці і доки єї якість не грає великої ролі. Тому то з впливом часу вона раньше зникає в перетворчїм промислї, котрий розвиває ся скорше, а опісля потрохи і в рільництві (де навіть до наших часів вона існує в великій мірі).

Майже таке саме значінє, як побільшенє робочого дня, має для капіталїста збільшенє інтензивности праці; але тут збільшений видаток енергії праці ограничує ся до меншої скількості годин. Чи підприємець збільшить 10-годинний робочий день до 11-ти годин, чи осягне підвищенє інтензивности праці о $\frac{1}{10}$, це для нього всео одно; сли оставимо на боці декотрі дрібні зиски (як те, що при

коротшим робочим дню менше видає ся на топливо, світло і т. д.). Звичайним средством побільшення інтензивності праці є, як ми вже сказали, платня від штуки. В початках капіталізму той спосіб побільшення додаткової вартости грає в порівняню невелику ролю, бо майже не дає ся злучити з побільшенем робочого дня, яке тоді загально вже було примінене, і тому, що при так низькім уровени розвитку робочої кляси, при недостаточнім відживленю ся, велика інтензивність праці є прямо неможлива.

Сли робочий день лишає ся такий як давнійше, а необхідний час праці зменшує ся, тоді побільшує ся знова час додаткової праці і додактова вартість. Прим. сли при 12-год. робочім дні необхідний час зменшує ся з 6 до 5 годин, то додатковий час зростає з 6 до 7 годин.

Але в який спосіб зменшує ся необхідний час праці? Очевидно через зменшенє вартости робочої сили: чим менша є вартість робочої сили, тим менше часу потрібно, щоб її витворити.

Вартість робочої сили є вартостью необхідних для робітника средств до життя; є скількостю суспільної енергії праці, якої потреба для її витвореня. Сли ті средства — хліб, мясо, бавовняні тканини і иньші — починають витворюватись з меншою утратою енергії праці, як давнійше, сли отже збільшує ся продуктивність праці в рільництві, в бавовняній продукції, і т. д., то через те саме обнижує ся вартість робочої сили.

І так сли вартість звичайних предметів робочого спожитя виносила давнійше денно 5 годин, а опісля, в наслідок розвитку средств продукції, впала до 4 годин, то при 10-годиннім робочім дні вартість додаткова зростає з 5 до 6 годин, а норма додаткової вартости з 100% до 150%. При тім грошева платня робітника відповідно обнижує ся з 50 до 40 коп.; але за ті гроші він може купити ту саму що давнійше скількість житєвих средств.

Сли станемо на менше абстрактнім (відірванім) ґрунті, то в тім зменшеню грошевої платні побачимо деякі користи для робітників. Коли прим. в якімсь ро-

бітнику розвивають ся висші потреби, ще не розвинені серед мас, прим. потреба приличного убраня, читаня газет і т. д., то для їх осягненя робітник мусить щадити на необхідних предметах, а при високій ціні тих продуктів щадити на них очевидно легше ніж при низькій.

Коли побільшує ся продуктивність праці, витворюючої предмети зужитя для робітників, зріст додаткової вартости відбуває ся відразу д л я в с і х капіталістів даного суспільства. Але при певних условинах навіть оден підприємець незалежно від інших може зменшити в своїм підприємстві необхідний час праці і збільшити в той спосіб додатковий час. Це діє ся тоді, коли йому вдасть ся зробити продуктивність праці в своїм підприємстві високою, ніж звичайна продуктивність праці в даній галузі продукції. Прим. він запроваджує в себе далеко більший поділ праці ніж той, що панує в других подібних підприємствах. Припустім, що це буде фабрикант ножів, і що улущеня ним запроваджені побільшують точно два рази продуктивність праці: вартість ножа замість 4 год. буде міряти ся в него 2 год. Тому, що всі прочі фабриканти ножів вчаси не вешіли, вчаси через брак капіталу не могли запровадити того самого улущеня, то суспільна вартість ножа рівнає ся як давнійше 4-ом годинам. Припустім, що робочий день треває 11 год. і вартість робочої сили мірять ся 6 год., причім припустім, що кожда година відновідає 10 коп. Так отже давнійше на кожного робітника припадало 3 ножі; ціна ножа (припускаємо, що він продає ся після своєї вартости) 40 коп., і з 60 коп. змінного капіталу капіталіст одержує 60 коп. додаткової вартости. Тепер кождий робітник виробляє денно 6 ножів, котрі продає ся по давньому по 40 коп. за штуку, бо їх суспільна вартість не змінила ся; за 6 штук одержує ся 2 руб. 40 коп., змінний капітал виносить 60 коп., а на користь підприємця остає ся 1 руб. 80 коп. Необхідний час в тім підприємстві є лиш 3 год. замість 6 год.: норма додаткової вартости виносить 300% замість 100%.

Треба зазначити, що вдійсности капіталіст буде продавати ножі не по пересічній риночній ціні, але дещо нижше, щоби скорше продати товар. Є це потрібне тим більше, що витворюючи ножі при менших як давнійше коштах, очевидно збільшує ся їх продукцію, отже і подачу на ринку.

В той спосіб, коли оден капіталіст збільшує в своїм підприємстві продуктивність праці, тоді збільшує ся в його підприємстві висота додаткової вартости. Але це явище є часове. По трохи і иньші підприємці запроваджують в себе ті самі технічні улущеня, в данім случаю — той самий поділ праці; а хто не має достаточного капіталу для тої ціли, той руйнує ся в конкуренції понад сили. Звичайний спосіб продукції ножів змінив ся — суспільно необхідний час на впріб ножа зменшив ся, іменно о 2 години. Ціна ножів зменшила ся, зиск кожного капіталіста, а також і того, котрий найскорше впровадив в себе улущеня, обнижує ся до звичайних розмірів, або навіть ще нижше (в дійсности, як побачимо дальше, має місце те послідне).

Отже для кожного капіталіста з окрема корисно є впроваджувати в себе технічні улущеня, але для цілої капіталістичної класи взагалі ті улущеня не є так корисні, бо остаточно они провадять до обниження вартости і ціни товарів.

Збільшуючи ріжними способами додаткову вартість з праці робітників, капіталіст збільшує через те і свій зиск, о котрий йому властиво ходить. Але існує також цілий ряд способів, за помочю котрих підприємець може збільшити свій зиск незалежно від скількості додаткової вартости. Є то способи незвичайного заощадження сталого і змінного капіталу.

Сли уряджуючи робітню підприємець запроваджує економію в самих розмірах будинку, так що робітники мусять працювати в тіснім місці; сли допроваджує до можливо найменшої скількості видатки на топливо і світло, на вентиляцію і гігієнічні урядження; сли змушує робітників пра-

цтовати одними і тими самими знарядями аж до остаточного їх зужиття, на що не дозволяють інші фабриканти зі згляду на небезпеченство робітника або інші невідгоди, — все те творить надзвичайне заощаджене капіталу сталого і зменшує ся загальна сума страт капіталу, на котру припадає якась сума зиску, отже побільшує ся для даного капіталіста процент зиску, хоч сума додаткової вартости осталась без зміни.

Не треба вчисляти тут тих случаїв, коли в якимсь підприємстві використовує ся більше відпадків продукції, як в інших: є це прямо підвишене продуктивности праці, бо зужитковані відпадки є додатковими витворами продукції, а це стає ся особливо виразним, сли підприємець продає їх.

Сли підприємець купує робочу силу понизше єї суспільної вартости, то це є надзвичайне заощаджене змінного капіталу.

І тут також індивідуальний зиск росте, хоч сума додаткової вартости не знижує ся (бо додаткова вартість є надвишкою утрати енергії праці робітників понад суспільну вартість їх робочої сили, а ця вартість остає ся тою самою).

Такі є в загальних нарисах способи, котрих примінене збільшує зиск з підприємства при даній кількості робочих сил. Сли число робітників зростає, то очевидно відповідно до того зростає додаткова вартість, а з нею і зиск: з 200 робітників додаткова вартість є два рази більша, як з 100 і т. д.

Більша кількість робітників має ще й те значінє, що дозволяє розвинути поділ праці, отже і єї продуктивність: це послідне, як ми вже сказали, провадить до сталого, або часового побільшення додаткової вартости.

Побільшене суми додаткової вартости через побільшене робочого дня, або через підвишене інтензивности праці знаходить свої границі в прикметах людського організму, а при даних обставинах в опорі продаючого робочої сили.

Підвишене продуктивності праці в підприємстві є ограничене загальним станом техніки і науки в даній добі. Не можна запровадити улущень доки їх не винайдено.

Заощаджуване капіталу понад норму звичайного заощаджування є в загалі явищем дуже рідким і оно може відбувати ся лиш в тісних границях. А спосіб підвищення зиску, що полягає на збільшеню числа робітників при відповіднім розширеню цілого підприємства, можна приміювати майже без ограничень. Перешкодою може тут бути лиш брак попиту на товари, або брак капіталу на розширене підприємства.

Всяке розширене підприємства відбуває ся дорогою на громадження капіталу. Це полягає на тім, що капіталіст, замість тратити часть зиску на свої потреби, додає єї до капіталу: купує за ню струменти, матеріяли і робочу силу. Таке нагромаджене має місце і в иньших случаях побіч простого розширення підприємства; щоби прим. збільшити продуктивність праці в підприємстві, треба поробити додаткові видатки на технічні поправки. Навіть збільшене робочого дня потягає за собою видатки на матеріяли і знаряди, отже знов є нагромаджене.

В подібних случаях нагромаджене не конечно мусть мати місце: заощаджує ся капітал на вартости робочої сили, і це заощаджене при даних условинах вирівнює додаткові видатки сталого капіталу. Також при “надзвичайнім заощадженю” сталого і змінного капіталу можна збільшити зиск без нагромадження. Але це виїмкові случаиї.

Капіталістичне нагромаджене треба відріжнити від первісного громадження багатств, яке полягає не на розширеню підприємств, але на докладаню грошей до грошей.

В капіталістичній добі значіне має в житю лиш капіталістичне нагромаджене; початкове є не лиш незначне що до розмірів, але спроваджує ся до капіталістичного нагромадження. Припустім, що ціла сума початкового нагромадження капіталів в данім суспіль-

стві виносила мільярд рублів; за ті гроші закладано капіталістичні підприємства, що приносили додаткової вартости 100 мільонів на рік. Припускаємо також, що капіталісти не роблять дальшого нагромадження, але зуживають весь додатковий продукт, в такім разі в слідуючій році капітал також буде виносити мільярд, але з початкового нагромадження осталося лиш 900 мільонів, прочі 100 мільонів, капіталісти зужили в формі средств до життя і предметів розривки: але тих 100 мільонів відновлено коштом додаткової вартости. В слідуючій році з початкового нагромадження лишиться 800 мільонів, а 200 мільонів буде творити нагромадження додаткова вартість і т. д. В протягу 10 літ початкове нагромадження і весь капітал спровадить ся до скапіталізованої додаткової вартости.

Так отже кожний капітал, не зважаючи на способи початкового нагромадження, можна вважати за нагромажену додаткову вартість. Як то ми вже говорили, початкове нагромадження також по найбільшій часті спроваджувало ся до ріжних форм присвоювання додаткової праці (підданьство, невільництво і т. д.); ошадність самих працюючих грала при тім дуже підрядну роллю. Бачимо з того, яку вартість має теорія старих економістів про погоджене капіталів з ошадністю.

Так отже, зміряючи взагалі до нагромадження, до збільшення своєї грошевої сили, капіталіст природною дорогою доходить до конечности капіталістичного нагромадження, до конечности розширення підприємства, при помочи вкладання нових капіталів з одержаних зисків.

Але колиб жажда громадження грошей мала границі, поза котрі не булаб в силі змусити капіталіста до розширення і технічного розвитку підприємства, помимо того безпосередна конкуренція підприємств змусила би його переступити цю границю. Конкуренція межі підприємствами полягає на тім, що кожде старає ся відібрати ринок всім

иньшим. Боротьба провадить ся через знижен-цін і улуч-шене товарів.

В тій боротьбі великі підприємства з великими капі-талами мають рішучу перевагу над дрібними. В великих підприємствах продуктивність праці взагалі є висша, бо спільна праця і поділ праці є там більше розвинені (не-згадуючи про подрібну технічну перевагу, як прим. менші в порівнаню видатки на робітню, на знаряди, перевіз і т. п.). Нагромаджене капіталів відбуває ся там скорше, отже легше можна впроваджувати рівні технічні удоско-наленя. Великим рукодільням легше розширити продук-цію також тому, що при рукодільнянім поділі праці під-приємець є змушений наймати нових робітників відразу цілими групами, і очевидно для підприємства, що складає ся з 20—30 груп, далеко легше прилучити ще одну групу, як такомо що складає ся з 2—3 груп.

Великі підприємства мають тим більший вигляд на здобуте ринків, що легко можуть видержати упадок цін. Дрібний капіталіст, котрий, може бути, самий ледви в силі удержати ся з свого зиску, часто руйнує ся навіть підчас коротко тревалого упадку цін, а довго тревалий упадок цін нищить його цілковито. А великий підприємець видає звичайно лиш незначну часть на свої власні потреби, а решта йде на розширене підприємства; підчас упадку цін такий капіталіст перестає лиш розширювати своє під-приємство, а хоч поносить страту то в порівнаню не так скоро може цілком зруйнувати ся.

Дрібні підприємці не є всилі видержати конкуренції, они змушені продавати свої робітні і знаряди, а при тім тратять свою організаторську ролю в суспільній продукції. Великі капіталісти набувають средства продукції, що нале-жали давнійше до дрібних витворців, і в той спосіб посте-пенно збирають, концентрують капітали в своїх руках.

Той процес централізації капіталів є неминучим ви-слідом капіталістичної конкуренції; він стремить самий че-рез себе до зменшеня числа підприємств. Але в ранній добі капіталізму промислового те явище не виступає виразно.

бо оно замасковане відворотним процесом: закладаними наново (контром початкового нагромадження) підприємствами.

Те, що сказано тут про великих і дрібних капіталістів, відноситься також до певної міри до зручніших підприємців, більше досвідчених в провадженні інтересу, і до підприємців менше практичних. Перші тягнуть з своїх капіталів більші зиски, неначеб то їх капітали були більші. В міру того, як організаторська діяльність в підприємствах переходить до рук найманих спеціалістів, ця сторона справи тратить значінє.

Змаганє капіталу до побільшення різними способами розмірів додаткової вартости, одержуваної з кожної даної робочої сили, через побільшенє робочого дня, підвисшенє інтензивности праці, надзвичайне заощадженє змінного капіталу і т. д., викликає з сторони продавця робочої сили (робітника) противне змаганє — поліпшити або принаймні не дозволити на погіршенє матеріяльних условин життя. Є ще друга підойма розвитку в промислово-капіталістичнім суспільстві — сила, що з початку повстає в формі звичайної конкуренції межі кождим купуючим і продаючим робочу силу. В перших фазах капіталізму той чинник розвитку не має великого практичного значіння в наслідок низької уровни розвитку і великого розсіяння продавців робочої сили. Житєве значінє цього чинника в мануфактурній добі є далеко менше ніж в добі боротьби челядників з цеховими майстрами, коли організації тих перших запевнювали їм досить значну єдність діланя.

Коротко ще раз можна сказати про сили розвитку в добі рукодільні слїдуєче. Головною межі ними є конкуренція в ріжних формах разом з єї психологічним вислїдом: жаждою громадження богацтв. А напрям в котрім ділають ті сили, полягає з економічної сторони на централізації капіталів, з зростаючим подїлом праці і співробітництва, з технічної сторони — на зростаючий інтензивно-

сти, довготі і продуктивності праці при можливо найбільшнім упрощенню діяльності кожного робітника (рукодільний поділ праці).

Історичний початок рукодільної доби припадає на ст. XV—XVI для Англії і Голандії; для інших країв пізніше. За історичний кінець тої доби треба вважати період великих винаходів — кінець XVIII. ст. в Англії; в інших краях рукодільний капітал почав уступати перед машинним в першій і другій четвертині XIX. ст.

VII. Промисловий капіталізм.

ДОБА МАШИНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ.

1. Відносини суспільства до природи.

а) Походження машини.

З внутрішніх відносин капіталістичного суспільства випливає змагання капіталу до безнастанного збільшення продуктивності праці. Але в мануфактурній добі це змагання не знаходить перешкоди, що лежать в самому характері продукційних сил рукодільної доби. Праця була ручна, фізична сила чоловіка грала головну ролу в продукції. А з огляду на те, що вона має свої границі, продуктивність праці не могла посунути ся поза дані границі, доки струментом безпосередно володіла рука чоловіка.

Рукодільня розвивала продуктивність праці за поміччю чимраз більшого поділу праці. Притім діяльність робітника упрощувала ся до остаточности, ставала ся чимраз більше механічною, машиною. Власне в наслідок того, що рукодільня допровадила розвиток ручної праці до остаточних границь, завдяки механічності, простоті чинностей робітника, показало ся дуже легкою річю полишити виконування

тих чинностей машині. І коли дальше розширенє ся ринків вимагало дальшого розвитку средств продукції, а рукодільня вже не могла дати більше нічого, тоді відбував ся перехід від ручної праці до машинової.

Головна ціха машинової продукції полягає на тім, що непосредно виконуючі чинности продукції виконує **не чоловік, але сила природи**; а роля чоловіка чимраз більше ограничує ся до кермованя і догляданя машини, і під многими зглядами є анальоґічна з давною орґанізаторською працею.

Тому, що сили природи є неограничені, то разом з поступом науки продуктивність праці в машиновій продукції може зростати до незнаних нам границь.

Історія машини починає ся далеко скорше від доби машинового капіталізму. Уже в часах клясичного невільництва винайдено водний млин, а також водну помпу, машини до черпаня; в середних віках появив ся вітрак, а в мануфактурнім періоді уживано деколи машини до виконуваня простих чинностей, які вимагали великої механічної сили, прим. до товчення руди, помпованя води з копанель і т. д. Але загальне значіне машин в продукції було майже жадне.

Уживанє машин в передкапіталістичнім періоді було ограничене не лиш через брак технічних відомостей, в наслідок чого винаходжено дуже мало машин і при тім дуже недосконалих. Часто лучало ся, що винайдені машини не могли ввійти в загальне уживанє в наслідок чисто суспільних неприхильних условин. І так вже в XVIII. ст. винайдено механічні ткацькі і прядільняні варстаті, котрі в порівнаню з ручними були великим кроком вперед. Але в тих часах середовічні ремісничі орґанізації, хоч вже упадали, так все таки они мали досить значну економічну силу і відповідно до того політичне значіне. Власне вони з легко зрозумілих причин, з розпучливою ненавистю виступали проти всіх спроб заміни праці чоловіка працею машини. Під впливом церковних брацтв мійські ради одна за другою видають розпорядженя, якими заборонює ся за-

проваджувати механічні варстати, нарід розбиває машинні винахідників переслідують жорстоко, як людей, що хочуть позбавити ремісників кусника хліба.

Але під впливом торговельного і промислового капіталу давні організації розпадали ся, тратили свою економічну силу, а з нею і політичний вплив і моральну повагу. Рішучу перевагу в економічному життю здобували купці і фабриканти. А їх відносини до машини були зовсім інші. Їм машини так не грозили, як цеховим ремісникам, збуренєм дорогого для них укладу суспільного життя, підкопанєм матеріальної підстави їх існування. Машини обіцяли зиск, а це був незбитий аргумент на їх користь.

Так отже економічний розвиток ослабив і знищив сили ворожі машині, зміцнив сили, що стояли по її стороні, і в той спосіб приготував ґрунт для як найширшого примінення машини.

В всесвітнім капіталістичнім розвитку мануфактурний період є безусловно фазою конечно потрібною: навіть не можна собі представити безпосередного повстання великої машинової продукції прим. з ремісничої техніки. Але в історії суспільств, котрі виступили пізнійше як інші на дорогу розвитку капіталізму, вплив їх історичного середовища — культури старших суспільств — дозволяє майже оминуть мануфактурні фази техніки: від дрібно-ремісничої і рукодільняної продукції, зорганізованої торговельним капіталом, відбуває ся прямиий перехід до великої машинової продукції, з її всіми суспільно-економічними наслідками.

б) Що то є машина ?

Машина є то знаряд праці, котрий виконуючу ролю роботи чоловіка заступає діланєм сил природи. Є це висший, найбільш досконалий тип знаряду.

Придивляючись загальній будові різних машин, легко спостерегти, що в основі ця будова є одна. В машині треба розрізнити три часті: мотор, механізм трансмісійний, і робочу часть, або механічний струмент. Кожда з тих трох

частий машини має свою історію розвитку. Коли машини уживає ся до невеликої роботи, яка не вимагає значних страт механічної сили, тоді як мотор в машині служить часто механічна робоча сила чоловіка.

Так прим. машину до шиття впроваджує ся в рух при помочи рухів руки або ноги. Це не скінчений, не зовсім розвинений тип машини. Заступлене людської моторичної сили силою звірят (головно коний) є першим кроком наперед в розвитку машинового мотору. Але тут ще нема великого поступу: сила звірят коштує в порівнянню дорого; працювати безвину не можуть (досвідчений господар не змушує прим. коня працювати більше як 8 годин на добу); впрочім сила звірят не багато перевищує силу чоловіка.

Слїдуючим кроком вперед було заступлене звірят через силу вітру і спад води. Ці мотори мають ту виспїсть, що вже є неживотні; але вони також мають багато недомогань.

Сила вітру, яку від непамятних часів примінювано на широкі розміри для перевозу тягарів водою, але дуже мало в иньших галузях продукції, має те недомоганє, що є дуже нестала і ділає нерівномірно. Сила води не має того недомоганя і в наслідок того в мануфактурнім періоді вона здобула велике значінє. Але она не є вільна від ріжного рода недомогань. Перше, водний мотор можна примінити лиш там де є під рукою спад води і його вихіснуванє не є в суперечности з інтересами і правами місцевої людности або землевласників. Друге, в наших студених краях в зимі сила води не все ділає. Вкінці, не можна єї збільшувати після бажаня. З огляду на ці недомоганя водні мотори не могли бути примінені на широкі розміри. Це є одною з причин, що в мануфактурнім періоді, доки не винайдено лучшого мотору, уживано дуже мало машин.

Декуди вже в добі рукодільні уживали парових моторів, але дуже недосконалої і невигідної конструкції. Коли в 1774. р. Ват (Watt) удосконалив значно їх механізм і створив знану парову машину о подвійнім діланю, доперва

тоді показало ся, що пара є тим найлучшим мотором, якого потребував розвиваючий ся капіталістичний промисл.

В паровім моторі механічна сила повстає через зужитє вугля і води. Силу ділання можна зменшувати або збільшувати відповідно до потреби. Мотор уряджений так, що легко можна його перевозити з місця на місце і уживати до всіляких робочих машин.

Але на тім не задержав ся розвиток моторичної частини машини. В послідних часах чимраз більше значіне здобувають електричні мотори. Тимчасом приміненє їх є ограничене, але вже тепер бачимо перевагу електричної сили над силою пари: найважнійша перевага полягає на тім, що електричну енергію можна ділити на як найменші частини і що можна її переносити на любі віддаленя з невеликою (при певних условинах) стратою.

Електрика буде правдоподібно головним мотором слідуючого періоду організації продукції. Уже сучасна техніка знає способи переміни ріжних сил природи в електричність і переносеня її в вибрані місця. Завдяки тому, електрика уможливить використанє таких величезних жерел сили в природі, як великі водопроводи, морські припливи і т. п.; багато з тих жерел не використано досі головно з тої причини, що не було способу перенести їх енергію на дальшу віддаль.

Друга часть машини, це трансмісійний механізм, котрий переливає енергію мотору на робочу машину. Він мусить змінювати характер і напрям тих рухів, які дає перша часть машини, змінювати з цілею, відповідно до призначіня машини і в тій формі переливати рух на робочий струмент. В міру того, як машина примінює ся до чимраз більше зложених процесів продукції, трансмісійний механізм комплікує ся, а головно тоді, як уживає ся одного і того самого мотору для порушуваня нараз кількох робочих машин, до того ріжного рода. Сли одна робоча машина вимагає колового руху, друга простого, а трета ломаного і т. д., то легко собі представити, яке множество прирядів мусить мати трансмісійний механізм, щоби відповідати

цїли. Він стає ся цїлим системою зубатих колїс, валцїв, відосередочних приладів і т. д., а система є тим більше скомплікована, чим більше скомпліковані, різнородні і численні є робочі машини, порушувані одним мотором.

Третьою, найважнїшою частю, машини є робоча машина, або механічний струмент. Він повстав безпосередно з струменту, котрим працював робітник в ремеслі, або в рукодільництві. Впрочім часто струмент в робочій машині улягає такій зміні, що трудно його навіть пізнати.

Але робоча машина ріжнить ся передовсім від струменту ручної праці тим, що виступає безпосередно як струмент машини, а не чоловіка; машина лиш виконує рух, котрий передше виконувала рука чоловіка. Навіть сли за мотор в машині служить сила чоловіка, робочий струмент мимо того порушує ся безпосередно не руками чоловіка, але за помочю трансмісійного механізму.

Так отже машина заступає робітника, оскільки він був в продукції простим виконавцем, простим зрядом організуючої волї. В наслідок того на машину переходить багато відносин, які давнїше існували межі робітниками — виконавцями рукодільні.

І так спів-робітництву і подїлові праці межі робітниками рукодільні відповідає “співробітництво” і “поділ праці” межі машинами (цей вираз є услівний, бо “працювати” може лиш чоловік).

Примір простого спів-робітництва представляє ткацька фабрика, що складає ся з множення механічних верстатів, уміщених в однім будинку, і сповняючих однакову функцію. Оден і той самий мотор порушує в тїм случаю множення однакових машин.

“Поділ праці” межі машинами полягає на тїм, що цїлий ряд ріжних машин, що стоять в взаїмних зносинах, переробляють одна за другою оден і той самий матеріал, доки не прибере остаточної своєї форми. Там, де з початку запроваджує ся поділ праці межі машинами, він є менше більше такий самий, як в рукодільні, що заняті тою самою продукцією. Прим. в вовняній рукодільній праця була

поділена межі гремплярами, прядільниками і т. д. Тепер замість тих робітників появився цілий ряд машин — до чесання, гремплювання і т. д. В переходовій добі одні чинності сповняла машина, підчас коли інші були виконувані ручною працею. В будуччині спосіб поділу праці межі машинами може очевидно улягти зміні.

В поділі праці межі машинами одна достарчує другій матеріялу до перероблення, так як в рукодільній оден робітник достарчував його другому. І тут в різних машинах, як там в руках різних робітників матеріял переходив рівночасно через всі ступені перетворення. Групі рукодільняній, т. є. даним відносинам межі числом робітників різних спеціальностей, відповідає “система машин”, т. є. якась означена звязь межі числом, розмірами і швидкістю руху одної, другої і третьої машини, так як для даного числа прядільників, потрібно даного числа ткачів, так для даного числа прядільняних машин даної конструкції треба відповідного числа механічних ткацьких верстатів також даної конструкції.

Видно з того, що роль мануфактурного робітника в дійсности далеко більше була заступлена через саму машину, ніж через робітника при машині; цей послідний, з огляду на свою продукційну діяльність, різнить ся багато від першого: цей проводить і контролює, підчас коли тамтой — виповняв прикази. Це дуже важна різниця.

Впрочім, в переходових періодах машинової продукції треба робітників, не лиш для надзору і контролі над роботою машин, але вчасти також на те, щоби безпосередно надати механічним струментам рухи, які машина сама виконати ще не здібна. Але розвиток машинової продукції зміряє до заступлення тих всіх нескінчених машин через автоматичні механізми, в котрих робочі машини без безпосередньої помочи чоловіка виконують всі рухи, потрібні до перероблення матеріялу. Чим в більшій степені відбуває ся та заміна, тим в більшій степені праця робітника при машині є потрібна до давньої організаторської праці.

В ремісничій продукції організаторська сторона праці є в дуже малій степені відділена від виконуючої праці; робітник, майстер або челядник, по більшій часті самі контролюють ся, самі собою рядять. Рукодільня закінчує поділ обох сторін праці, допроваджуючи його до остаточности, до такого абсурду, як переміна чоловіка в машину. Машина вигладжує ті суперечности, надаючи виконуючій праці організаторський характер, що вимагає від робітника не лиш фізичної сили і механічної вправи, але також розуму і волі.

Що до продуктивности праці, то головна перевага машинової праці над ручною полягає на слідуючім: найзручніший робітник не є в силі працювати нараз кількома струментами, бо має не більше, як дві ноги і дві руки. В Німеччині пробували колись змусити одного робітника працювати при двох коловоротах і при двох вертенах, відразу обома руками і ногами; але це вимагало такого велитенського напруження, що переходило сили робітника. Але машина працює многими струментами рівночасно. Прим. в сучасних прядільнях оден робітник при помочі відповідної машини керує сотками веретен (в Англії вже в 1887. р. на одного робітника припадало пересічно 333 веретен, а в більших прядільнях поперх 400). Ся до того додамо факт, що скорість рухів машини значно перевищує скорість рухів чоловіка, то буде нам ясно, який величезний зріст продуктивности праці можна осягнути при помочі машини. Прим. при машиновім ткацтві оден пересічний робітник може зробити тільки, кілька передше 40 добрих ручних ткачів.

Порівнаймо продуктивности праці при виробі шпильок ремісничої, рукодільної і машинової продукції.

Оден робітник, виконуючий всі чинности в продукції шпильок, заледви чи виробивби 10 шпильок на день. В рукодільни при поділі праці лиш межі 10 робітниками, щоденна скількість продукції виносить 48.000 шпильок. Ма-

шина шпилькова витворює 180.000 шпильок денно, причім оден робітник може доглядати нараз кілька таких машин. В одній американській фабриці з 70 шпильковими машинами п'ятерох робітників виробляло $7\frac{1}{2}$ мільона шпильок, значить на кожного робітника припадало $1\frac{1}{2}$ мільона шпильок денно.

Вже в теперішнім часі людскість має сили парової тільки, що можна нею заступити поверх мільярд робітників; тимчасом число дорослих робітників на земській кулі не перевищає 400—500 мільонів.

Поступ машинової продукції посуває ся з зростаючою швидкістю. Заступаючи в продукції сили робітника силами природи, примінене машин отверає безграничне поле розвитку продукційних сил, зросту влади суспільного чоловіка над природою.

в) Розширенє машинової продукції.

Чи машина є все позиточна в продукції, чи все збільшує продуктивність праці? Очевидно, лиш тоді, коли в дійсности заощаджує працю.

Припустім, що винайдено машину, при помочі котрої оден робітник виконує те, що давнійше виконувала праця 11 людей; отже машина заступає 10 робітників - виконавців. Припустім, що она зужие ся в протягу 300 днів, і в той спосіб заощаджує через цілий час свого уживаня 3.000 днів праці.

Сли сама машина (т. є. ціла її конструкція) коштує 3.500 днів праці, то очевидно булоби нерозумним запроваджувати її, бо одержує ся при тім, замість заощадження, страту 500 робочих днів. Сли навіть продукція машини коштує 3.000 днів, то і так вона безужиточна, бо не заощаджує праці зовсім.

Але коли вартість машини виносить прим. 2.500 робочих днів, тоді машина збільшує продуктивність праці і є позиточною для продукції, бо заощаджує 500 робочих днів.

Однак капіталіст-підприємець, від котрого залежить запровадити або не запровадити машину, має іншу точку погляду. Для нього зовсім обоятно, чи машина заощаджує, або не заощаджує людську працю; для нього важним питанням є, чи вона побільшить його зиск? Капіталіст обчислює, кільки рублів мусить видати на купно машини і кільки рублів она повинна заощадити йому на заробітній платні.

Припустім, що машина заощаджує 3.000 робочих днів, а сама коштує 2.500; вартість робочої сили денно рівнає ся 5 годинам простої праці, що відповідає ціні 50 коп.; і норма додаткової вартости 100%, т. є. ціла нова вартість витворена через робітника рівнає ся 10 годинам, що відповідає 1 рублеви.

Сли підприємець купує машину, він мусить заплатити за ню другому капіталістови суму грошей, яка витворює ся в 2.500 днях, бо такою є вартість машини; та сума грошей виносить 2.500 рублів. Сли капіталіст не впроваджує машини, то мусить замість неї купити нову робочу силу на 3.000 робочих днів, котрі би йому машина заощадила. Робоча сила коштує денно $\frac{1}{2}$ рубля, отже за 3.000 днів капіталіст виплатив би новим робітникам 1.500 рублів заробітної платні, т. є. о 1.000 рублів менше ніж за машину. З того видно, що нема користи запроваджувати машини, хоч она підвисшує продуктивність праці. Купуючи машину, капіталіст платить за ню ціну відповідно до тої суми праці, яку видано на єї продукцію, підчас коли купуючи робочу силу, він оплачує лиш часть праці, котру достарчить йому робоча сила.

Колиб машина коштувала 1.500 днів праці, значить 1.500 рублів грішми, тоді для підприємця не булоби користи запроваджувати машину; она не принеслаби йому зиску, ні страти, бо робоча сила в протягу 3.000 днів також коштує 1.500 рублів.

Колиж машина коштує лиш 1.000 днів — 1.000 рублів — тоді запровадженє машини принесє капіталістови користь: за 1.000 рублів він позбуває ся видатку 1.500 руб. на заробітню платню, а це приносить йому 500 руб. зиску.

Треба тут зазначити ще раз, що риночні ціни, і нашини і робочої сили збочують дещо від своїх вартостей; а лиш риночна ціна має значінє для підприємця.

Так отже машина не все є корисна для підприємця-капіталіста, хоч навіть збільшує продуктивність праці. Капіталістичне приміненє машини можливе лиш тоді, коли, єї ціна є низша, як ціна робочої сили, яку машина заступає.

З того легко зрозуміти, чому одних і тих самих машин уживають з користю капіталісти в одних краях, підчас коли в иньших не уживають їх зовсім. Прим. декотрі машини винайдені в Англії є капіталістично корисні лиш в Америці, де заробітна платня є висша, як в Англії. Чим низша заробітна платня, тим менше знаходять вони приміненя. (Є це одна з головних причин, що повздержують процес машинової продукції в Росії, головно в рільничім промислі).

Помимо цих несприяючих условин, машини розповсюджували ся взагалі дуже скоро. Це відбувало ся з повільністю, було навіть в кождім поодинокім случаю не вислідом сліпої самоволї судьби, що проводить так а не інакше фантазією винахідника, але задоволенєм дозрілої потреби самої продукції. Щоби це наглядно виказати, погляньмо яким способом в поодиноких галузях продукції виринає потреба машини і яким способом запровадженє машин в одних галузях промислу спричинює перехід до машин також і в иньших, звязаних з першими. За примір послужить нам історія англійської бавовняної продукції.

Ще в половині XVIII. ст. ця галузь продукції була зорганізована переважно після домашно-капіталістичного взірця: ткач, звичайно голова родини, працював при ручнім вартаті в своїм власнім домі; прядли члени родини — жінка і діти. Серед таких обставин прядільники не могли держати кроку з ткачем, не могли приготувити йому все достаточної скількості пряджі. Ця розбіжність збільшила ся, коли винайдено човенце, яке два рази збільшило продуктивність праці ткача. З другої сторони прядженє також

лишало ся по заді в порівняно з продукцією бавовни — сирівця для пряжі. Як великою була потреба улущеня прядільної техніки, можна бачити прим. з факту, що в 1782. р. в Англії, внаслідок браку робітників, лежала неспряджена вся бавовна, привезена з кольоній в протягу трех попередних літ, і лежалаби ще кілька літ, колиб з помічю не наспіла машина.

Тоді оден за другим появляють ся винаходи на тім полі. З початку винайдено варстат, що прях рівночасно 8 ниток, виконував працю 8 прядільників. Опісля новий винахід дає можливість порушувати цю машину силою води. Дальше цілий ряд улущень провадить не лиш до збільшеня скількості пряжі, але також до удосконаленя єї якості.

В бавовнянім промислі знова повстає розбіжність межі поодинокими фазами продукції, але вже в відворотнім напрямі: тепер ткач не може держати кроку з прядільниками. Цю розбіжність також усунено в 1787. р. через винахід механічного ткацького варстату.

О скільки рукодільняний поділ праці улекшив перехід до машини, видно між иньшим з того, що першими винахідниками були звичайно прості робітники, що не мали ані загального, ані технічного образования, а лиш практичне знане даної галузи продукції. Що більше, механічний ткацький варстат винайшов піп з Кенту.

По всіх удосконаленях в прядженю і тканю давний спосіб біленя бавовняної матерії показав ся цілком недостаточним. Надзвичайно довгий час того процесу — кілька місяців — не був великою перешкодою, доки пряджене і ткане було ручне, і скількість витворених тканин була в порівняно невелика. Але тепер з огляду на величезне збільшене продуктивности праці прядільників і ткачів, виринула потреба приспінненя процесу біленя. З помічю прийшла хемія: коли примірено при біленю кваси, процес зменшився до кількох днів, а навіть до кількох годин.

З тих самих причин при кінці XVIII. ст. повстали улущеня в фарбованю і друкованю перкалів. Пізнійше,

щоб приготувати достаточний матеріал для машинної прядільняної продукції, кінечним було значне розширення продукції бавовни; в тій цілі треба було запровадити спеціальну машину; котра відділює волокна бавовни від насіння.

Такі зміни відбувалися не лиш в бавовнянім промислі. Вони потягали за собою кінечність інших змін. І так багато з винайдених машин показалися безужиточними, колиб не винайдено нової порушаючої сили, здібної витворювати більшу скількість праці.

Вислідом цілого ряду таких змін було нечуване розширення ся продукції. Це викликало потребу нових, уліпшених доріг комунікацій. В кождім економічнім періоді розвиток комунікації залежить від загального розвитку продукції. Прим. середовічні дороги комунікації, достаточні для дрібної продукції, показали ся недостаточні в рукодільняній добі — тоді удосконалено мореплавання, побудовано биті шляхи. Для машинного капіталізму і це показало ся недостаточним, тоді настав час нових парових кораблів, залізних доріг, телеграфів і т. д.

Так отже завдяки тісній звязи межі ріжними галузями промислу, винаходжено і запроваджувано скоро одну машину за другою. Маса машин повстала в короткім часі при кінці XVIII. ст. і на початку XIX. ст.

В хліборобстві перехід до машин відбувався найпізнійше, що пояснює ся многими причинами. Перше, рільництво не могло розвинути мануфактурного поділу праці, котрий так добре приготувив ґрунт для машини. Друге, за впровадженням машин в рільництві не слідуєть так яскраві зміни в продуктивності праці, як в перетворчім промислі, так що для земельного капіталіста запровадження машин має слабші мотиви. Вкінці гнет останків фєвдалізму, які довго переховують ся в сфері рільництва, є немалою перешкодою технічного поступу в тій галузи продукції.

На початку машинного періоду вироблювано машини в рукодільнях, приготавляючих струменти. Доки сама будова машин операс ся на ручній праці, доти розвиток

машинової продукції поступає дуже поволи. Машини коштували дорого, були не досить сильні і досконалі. Щоб машина добре функціонувала, до цього конечно потрібно найдокладнішої правильности в формі її поодиноких частий. Цього ручна праця доклати не може навіть при найбільшій зручності робітника; це можливе лиш при машиновім виконаню. Окрім цього продуктивність праці в рукодільнях інструментів була не досить велика, щоб можна приготувити таку масу машин, якої прим. тепер потрібно.

Коли сама продукція машин стала ся машиною, тоді усунено послідну перешкоду розвитку великого промислу — він тоді почав розвивати ся з нечуваною скоростю.

Притім наука стояла все на услугах капіталістичної продукції, сумлінно вдоволяла її вимоги. Попит на винаходи з сторони капіталу спричинив збільшену подачу з сторони умової праці.

2. Суспільні відносини продукції в добі машинового капіталізму.

а) Розвиток простого спів-робітництва і поділу праці в поодиноких підприємствах.

Здавалоби ся, що запровадженє машин, зменшуючи потребу виконуючої праці ручної, повинноби зменшити скількість робітників в поодиноких підприємствах, так що взагалі розвиток співробітництва повиненби зменшитись. Але такий вплив машин винагороджує ся з надвишкою через иньші условини.

Перше, розширенє машинової продукції відбуває ся так шалено скоро, маса випродукованих товарів зростає так дуже, що помимо збільшеної продуктивности праці, промисл в більшости случаїв вимагає не меньше але більше робочих рук, як давніше. (Розуміє ся само через себе, що такий зріст продукції каже принускати розширенє ся ринків; підвишенє продуктивности праці потягає за со-

бою, після закона вартости праці, упадок ціни товарів, а це збільшує попит на них).

Друге, вплив конкуренції на капіталістів стає ся особливо сильним в добі машин. Конечність запровадження нових машин, вкладання в підприємство чим раз більше капіталу допроваджує скорше слабших капіталістів до руїни, як давнійше. Останки ремесла, останки рукодільні гинуть з нечуваною скоростю. Дрібні машинові підприємства слідуєть за ними. Загальне число підприємств з меншує ся. Капітали побіджених згромаджують ся в руках побідників. В той спосіб поодинокі підприємства стають ся чимраз більші.

В наслідок цих двох річій — розширення ся продукції і збільшення ся конкуренції — розміри співробітництва не лиш не зменшують ся, але ростуть з величезною скоростю. Коли давна рукодільня потребувала сотки робітників, то пізнійша машинова фабрика організує звичайно тисячі, і десятки тисяч.

Такий розвиток співробітництва, збираючи масу людей в підприємствах, провадить до того, що продукція стає ся чимраз більше суспільною.

Це можна сказати про співробітництво взагалі, вчислюючи тут просту кооперацію і технічний поділ праці внутрі підприємства. Але на особливу увагу заслугоують зміни в самім характері технічного поділу праці.

В рукодільни технічний поділ праці приберасе таку форму, що різні робітники виконують різні неподібні до себе роботи; робітник спеціалізує ся і кожда спеціальність виразно ріжнить ся від інших.

Машина поступенно усуває спеціалізацію і відграничене. Перше, продукційна діяльність стає ся більше зближеною для різних робітників, більше однородною: чи робітник мусить робити одною, чи другою машиною, праця його спроваджує ся головно до шильного надзору і контролі над мертвим виконавцем і представляє мало ріжниць в своїм загальнім характері; она стає ся тим більше подіб-

ною, чим більше досконалі є машини, чим менше робітник муєть мішати ся безпосередно до процесу рухів машини. Друге, в міру спеціалізації машин, зменшує ся. і стає ся потрохи непотрібною, спеціалізація людей: робітник легко учить ся управляти одною, другою і третьою машиною, не потребує через ціле житє посвячувати ся одній роботі.

В той спосіб роля ріжних робітників в поділі праці межи ними стремить до однородности; технічний поділ праці чимраз більше прибирає вигляд простого співробітництва; це є важною річю для зрозуміння психології цієї доби: неоднакова роля в продукції витворює неподібні психічні типи, з ріжними змаганнями; подібна роля витворює подібні типи, подібні змагання.

Такий є загальний напрям, в котрім розвивають ся продукційні відносини. Однак старі форми роблять місце новим дуже поволі, а декотрі черти чисто мануфактурного поділу праці ще довго задержують ся в організації підприємств. Вчасті залежить це від того, що сама машинова техніка розвиває ся поступенно, отже існує цілий ряд переходових форм від рукодільняної техніки до машинової, причім, очевидно, і відносини межи робітниками носять мішаний характер. З другої сторони сучасна машинова продукція є капіталістичною. Організатором підприємств є капітал, котрий порядкує продукцією так, як цього вимагають інтереси капіталів. І з цієї точки погляду дисципліна і порядок в фабриці вимагають, щоби робітник по можности був привязаний до якоїсь спеціальности і не змінював її після своєї волі. Робітника ставлять при одній машині, часто при одній її часті і не дають йому нагоди до зміни занятя: з його сторони не може бути жадного вибору.

Очевидно, виімок є той случай, коли робітник переходить від одного працьодавця до другого. Але на це робітник рішає ся не скоро в наслідок непевного положеня; він не може часто змінювати занятя лиш длятого, щоби оминути одноманітности праці.

Вислідом цього є, що праця при машині є докладно поділена в підприємстві. Кожний робітник раз на все прив'язаний до одного механізму, як живий його додаток.

Однак, чим даліше, тим в більшій степені тенденція зроблена з чоловіка невідьника одної машини слабне в наслідок інших, слідуючих обставин: перше, змінчивість продукційної техніки зпричинює часті зміни в поділі робочої сили внутрі підприємств; друге, змінчивість самих розмірів продукції в підприємстві, відповідно до умовни ринку, спрчинює також зміни в розкладі робітників; третє, взагалі зростає рухливість робітничої класи, з одної сторони в наслідок надзвичайної несталості робітничого ринку, з другої сторони в наслідок величезного розширення ся того ринку в просторони з огляду на удосконалене доріг комунікації: робітник, що стратив роботу в однім місці, їде часто тисячі верств даліше шукати зарібку в другім і третім місці; капіталіст в однім краю сироваджує тисячі робітників з другого і т. д.

Децо окреме становище в продукції займає вища група наємних робітників, т. зв. інтелігентний персонал — директори фабрик, начальники робітні, книговодчики, образовані механіки, техніки і т. д.; це представителі зложеної роботи в машинній організації продукції. Їх праця є головно організаторська — загальний заряд і загальна контрола над працею робітників і функцією машин. Інтелігентний персонал творить групу в порівнаню невелику.

Але машинова продукція в своїм розвитку і цю групу старає ся зближити, зрівнати з іншими наємними робітниками. З одної сторони в міру того, як машини удосконалюються, зростає їх складність і делікатність будови, так що і для простого робітника чим раз більша інтелігенція, чим раз більше загальне, а навіть технічне образование, стають ся необхідними, в противнім случаю він бувби нездібним управляти машиною; з другої сторони змінчивість і несталість еко-

номічних відносин, питомих машиновому капіталізму, дуже часто, а чим даліше тим частіше, потягає за собою перехід елементів інтелігентного персоналу в ряди простих робітників а навіть відворотно, так що зникає всяка стала границя межі тими двома класами.

б) Розвиток суспільного поділу праці.

Рівночасно з поступом співробітництва внутрі підприємств, розвиває ся також суспільний поділ праці. Притім зміцнює ся взаємна звязь і залежність поодиноких підприємств і цілих галузей промислу, а весь суспільний процес продукції чим раз в більшій степені прибирає характер єдності і неподільності.

Конкуренція витворює залежність межі підприємствами передовсім в той спосіб, що удичнене техніки в однім підприємстві викликає конечність такого самого удичнення в иншій підприємстві. В машиновій продукції ця форма обопільної звязи підприємств розвиває ся найсильніше тому, що конкуренція сягає тут своїх вершків.

Опісля зміцнює ся взаємна звязь в ріжних галузях промислу. Це відбуває ся двома дорогами.

Перше, величезний зріст продукції провадить до скорого розвитку тих галузей промислу, що достарчують матеріалу і знарядів для инших галузей; появляє ся маса нових підприємств того рода, а давнійші ділять ся на дрібніщі спеціальности. Прим. повстає продукція машин і ділить ся на масу ріжних галузей; продукція литого желіза відділює ся від продукції желіза, стали і т. д. Взаємна звязь межі тими продукціями очевидна: існуванє одних залежить в цілости від існуваня других.

Побіч цього надзвичайно скоро розвивають ся ті підприємства і зростають ті класи, котрих суспільна роля є звязана з обмінним поділом продукції в суспільстві. Прим. в Англії торгівлею займає ся $\frac{1}{9}$

людности (поверх 4 міліони), в Франції $\frac{1}{8}$ (около 5 міліонів), в Росії около $\frac{1}{20}$ (поверх 3 міліони), коли числити кушців і їх помічників разом з родинами.

Друге, поодинокі галузи промислу відграничують ся від інших. Зникають давні господарства мішаного типу, що лучили в собі ріжнородні продукції. Рільництво остаточно відділює ся від перетворчого промислу; зникає дрібно-ремісничча і селянсько-ремісничча продукція получена з помічним рільництвом; зникають помічні ремесла рільничого селянства. Як ми говорили вище, навіть рукодільні підкопували своєю конкуренцією ті подвійні господарства, а машина має подостатком сили, щоб їх остаточно знищити. З якою енергією і жорстокістю конкуренція машини руйнує ті рештки давних економічних формацій, можна судити з слідуячого факту: в Росії в наслідок розвитку фабричних пряділень і ткацтва домашня продукція так лихо винагороджує працю, що по обчисленю всіх видатків, кожда година праці дає селянці менше ніж одну копірку (в декотрих случаях ця норма винагородження спадає навіть до $\frac{2}{3}$ копірки).

А тимчасом з початку розвиток машинової і мануфактурної продукції дуже часто витворює нові того рода ремесла, разом з попитом на матеріали, котрих продукцію ще не зовсім огорнули великі підприємства, або навіть лишає дрібним продуцентам, працюючим по домах, виконане декотрих чинностей продукції, до котрих сама фабрика не є ще достаточно приготована.

Разом з цілковитим відділенням ся перетворчого промислу від рільництва, зростає економічна зависимість міста від села і наоборот.

Суспільний характер продукції доходить до того, що цілі краї знаходять ся в найлінійшій продукційній звязи межі собою. Обмін до тої степеня лучить продукцію ріжних держав, що не можна собі навіть представити їх самостійного економічного істнованя. Сильний розвиток одної галу-

зи існує побіч слабого розвитку в другій галузі, а навіть браку іншої, не менше важної продукції, так що помимо обміну цілий народ не може заспокоювати своїх потреб. Прикладом нехай послужить Англія, котра привозить більшу часть нею зуживаного збіжа з інших країв.

В той спосіб в добі машини єднає ся продукція цілого світа.

3. Розвиток способів поділу в машиновій добі капіталізму.

а) Грошевий оборот.

Гріш — це необхідна підойма капіталістичної продукції. Тому то велитенський розвиток продукції в машиновій добі капіталізму збільшив до нечуваних розмірів оборот грошей.

Скількисть золотих і срібних грошей зросла десятки разів. В протягу 45 літ, від 1851—1895, добуто поверх два рази більше золота, ніж в попередних 358 роках (від відкриття Америки), іменно 655.000 пудів в порівнянню з 295.000 пудів, і майже тільки само срібла, що в протягу тих 358 років, іменно 8.900.000 пудів в порівнянню з 9.300.000 пудів.

Впрочім в протягу останніх 20—30 літ срібло почало скоро тратити ролю грошевого металю, передовсім на міжнароднім ринку. Золото стає ся чим раз більше одним правдивим грошем, випераючи срібло, так як срібло давніше виперло мідь з Італії, а залізо з Греції. Це явище залежить очевидно в найбільшій степені від того, що обмінна ціна срібла є в порівнянню менше стала, іменно, в останніх часах она спадала дуже скоро в наслідок зросту продуктивности праці добуваючої срібло (в протягу послідних 40 літ вартість срібла обнижилась о 50%). А для грошевого металю нестійна ціна є великою недостоачею, бо спричинює зміни всіх цін і псує рахунки капіталістів. Лиш в немногих відсталих краях ще до тепер переважають срібні гроші.

Оборот паперових грошей в машинній добі сягає велитенських розмірів. Притім в всіх краях, де з обмінних паперових грошей на ґрунті державних потреб повстали необмінні, можна бачити змагане до відновлення обмінних грошей. Це зовсім зрозуміле: при величезнім розвитку обміну передовсім пекучою стає потреба сталих що до вартости знарядів обороту; сль срібло, з огляду на недостачу в нього такої стійности, робить місце золотій монеті, то рівнож необмінні паперці, що відчувають цю недостачу ще в більшій мірі, мусять бути заступлені обмінними.

б) К р е д и т.

Кредит, що давніше грав підрядну ролю як додаток до грошового обороту, розвиває ся підчас панованя машинного капіталізму в подиву гідну широку, скомпліковану і гармонійну систему, яка є могутчою підоймою загального економічного розвитку.

Капіталістична система вимагає від кожного підприємця численних, менших або більших грошових виплат. Тимчасом хочби найбільше грошей було в обороті, то однак не все вони під рукою. Навіть для найбільшого капіталіста можливий случай, коли йому забракне готівки для виплати, підчас коли иншим разом має аж за багато грошей. Капіталістична продукція знайшлаб багато перешкод в своїм розвитку, колиб все виплачувано лиш готівкою; найменші грошеві трудности захиталиб всіми інтересами підприємця.

Отже легко зрозуміти, чому разом з розвитком капіталізму, з зростом капіталів і скорости їх обороту і кредит розширює ся без перерви і здобуває чим раз більше значіне в суспільнім господарстві.

Удосконалює ся також форма кредитово-капіталістичних підприємств, котрі в цій добі появляють ся в виді т. зв. б а н к і в. Банки є посередниками межи попитом на кредит а його подачею, одержують кредит від тих, які можуть його достарчити, і дають тим, що його потребують.

Банки повстали ще перед машиною продукцією, але доперва при ній они широко розвинули ся і розповсюдили ся.

В історичнім ланцуху, нинішній банкер є спадкоємцем двох середновічних діячів: лихвара і обмінщика грошей. Першого ми вже досить схарактеризували, тепер задержимо ся на другім.

З огляду на надзвичайне політичне роздроблене февдального світа, з огляду на право битя монети, яке мала кожда держава, на ринку находилась така маса ріжних монет, що повсталала потреба обмінних інституцій.

Характеристичний для февдального світа брак публичного безпеченьства був причиною, що обмінщики грошей, які все переховували в себе великі суми грошей, мусіли уживати особливших средств в ціли охорони перед грабежию. Тому то гроші переховувані в обмінщиків були безпечні; і багато кушців воліли дати свої гроші до перехованя обмінщикам, за певним винагородженем. Гроші депозиторів мусіли бути звернені на жадане і обмінщики не мали права пускати їх в оборот.

Тому що в однім підприємстві виміни грошей находили ся гроші ріжних осіб, то взаємні виплати межі тими особами почали відбуватись за помочю простого переписування рахунків в обмінщиків.

В організації тих обмінних інституцій, що з впливом часу одержали назву банків, розвиток капіталізму з його наслідками — сильним попитом на кредит — спричинив поважні зміни.

Довголітний досвід переконав банкерів, що часть грошей, які находились в перехованю, можнаби віддавати на процент, бо депозитори не жадають всі разом звороту всіх грошей, а притім їх жаданя покривають ся новими вкладками.

Досвід показав, що вкладки і жаданя звороту відбувають ся з повною рівномірністю, в наслідок певних економічних причин, так що показало ся можливим предвидіти періодичні припливи і відпливи грошей.

В різних краях існують різні заграничні терміни виplat, до котрих примінює ся більша часть платничих зобовязань. Такі терміни залежать в кождім данім краю, деколи прямо від природних условин красвої продукції, деколи від звичаїв, котрих економічне походженє пояснити дуже тяжко, хоч не можна сумнівати ся, що і ті звичаї мають своє жерело в матеріальних условинах житя суспільства. Прим. в хліборобських краях час виplати припадає найчастійше на час продажі збіжа. Оперті на звичаю є також, як здає ся, передсвяточні терміни виplат: на Різдво в Англії, на Зелені Свята в Росії. В часі тих термінів на грошевім ринку є великий попит на гроші. Маса грошей з скарбниць банкових переходить в сферу обороту; касї банкових закладів скоро пустіють. Повстає навіть коротке заміпанє на грошевім ринку, яке звичайно не має поважнішого значіння: гроші знова вертають в сферу скарбу і каси кредитових заведень знова виповнюють ся, часом навіть того самого дня.

На основі такої регулярности грошевого обороту банкері почали давати на кредит різним особам часть переходуваних грошей — з початку лиш на короткий час і за певною гарантією. Від тоді вкладаючі гроші були дійсними вірителями банку, так що банк почав виplачувати їм якийсь процент за користанє з їх вкладок, підчас коли давніше було противно — ті що вкладали платили за переходуване.

В той спосіб повстали дві первісні банкові операції: приниманє вкладок, або операція депозитова — найголовніща межн “пасивними” операціями, т. є. такі, в котрих банк є довжником, одержує кредит, і операція позичкова — найсильніща серед “активних” операцій, т. є. тих, в котрих банк є вірителем: дає кредит.

Депозитова операція під зглядом скількості є головною пасивною операцією в всіх краях з розвиненим кредитом. Она практикує ся переважно в двох формах: вкладки тер-

мінові і безтермінові. Термінові вкладки, а головню довготермінові (бувають також “вічні” вкладки), мають для банку більше значінє тому, що їх звороту не можна зажадати несподівано. А безтермінові вкладки, або “на біжучий рахунок”, можуть бути виняті кожної хвилі; банк пускає їх в оборот з великою острожністю і тому платить за них менший процент, ніж за термінові депозити.

Банк, хоч має в себе дуже багато вкладок, не є забезпечений перед кризою; може она легко прийти, коли депозитори в наслідок несподіваних економічних змін зажадають відразу звороту вкладок в дуже великій кількості. Це лучає ся тим скорше і є тим небезпечніще, що безтермінові вкладки творять звичайно більшу часть засобів банку і що належать в більній части до промислових і фінансових капіталістів. Кожде економічне чи політичне потрясенє змушує тих вірителів жадати безпроводочного звороту своїх грошей з банку, щоби забезпечити ся перед несподіваними випадками. Підвисшенє або обниженє процентів від вкладок є для банку одним з способів, щоби вміру потреби викликати наплив грошей до банкової каси, або жаданє їх звороту. Припустім, що в банку лежить багато свобідних грошей, але нема на них пошиту з сторони капіталістів, а банк мусить платити проценти від вкладок, котрих не пустив в оборот; тоді банк обнижує процент від вкладок, в наслідок чого приплив нових грошей значно зменшує ся, а часть давних депозиторів вибирає гроші з банку, щоби вложити їх в корисніще підприємство.

За відміну депозитової операції можна вважати “заставні листи”, т. є. зобовязанє банку до поступенної, довгої виплати, як проценту, так і цілого фонду. Заставні листи відповідають довготерміновим вкладкам, котрі банк не звертає відразу при кінці назначевого терміну, але частями.

З виплат грошей при помочі векслів розвинула ся “чекова” система виплат. Сучасний капіталіст рідко коли держить при собі великі суми грошей, він переховує їх в банку. Колиж капіталіст мусить виплачувати, то робить він

це за помочю “чеків”, т. є. пише картку до того банку, де є його вкладки, з припорученєм виплати даній особі тільки а тільки; цей останній звичайно не бере грошей відразу до рук, але записує їх на рахунок власних вкладок, коли є они в тім самім банку; в противнім разі він переказує гроші на імя свого власного банкера. В той спосіб омине ся передавання грошей з рук до рук, зменшує ся потреба готівки. Чекова система практикує ся найбільше в краях економічно розвинених, як Англія, де сума вартости грошей, що тою дорогою переходять щоденно з одних рук до других, обчислює ся на міліони рублів.

Велитенська економічна сила великих банків, що стягають з всіх усюдів капітали і лучать в собі средства тисячів капіталістів і некапіталістів, надає тим банкам таке суспільне значінє, що формальне приреченє такого банку виплати певної суми вважає ся в суспільстві за рівнозначне з самою виплатою. Звідти повстають емісійні операції, або видаванє банкових білетів. Отже банкові білети є зовсім тотожні з паперовими грішми; ріжниця лише та, що паперові гроші всі приймають на засаді довіря в виплатність держави, а банкові білети на засаді довіря в виплатність банку. Розуміє ся само через себе, що такі операції можуть повстати лиш на досить високій степені розвитку банків.

Банк видає своїм депозиторам білети, котрі зобовязує ся на перше жаданє замінити на правдиві гроші. Сли банк тішнить ся повним довірєм, білети його курсують на рівні з грішми. Там де є багато державних паперових грошей, банкових білетів курсує в порівнаню небогато, бо суспільна роля одних і других є однакова. В промислово розвинених краях заходу банкових білетів знаходить ся на сотки міліонів рублів.

Значінє емісійної операції для самих банків є зовсім зрозуміле: они творять безпроцентову позичку. Скількість випущених білетів може перевищити готівку, що знаходить ся в банку, — але це не потягає за собою краху, бо серед звичайних условин не всі білети відразу

подають ся до виміни. Але в часі сильних економічних потрясень можливий є крах банку, в наслідок надмірних жадань виміни його білетів.

Чекова система, а передовсім емісійна операція, зменшують значно скількість грошей, як средство заплати і обміну.

Серед активних операцій первісною і основною є, як то ми вже зазначили, по ж и ч к а н а з а с т а в. Поміж ріжними єї формами, найвчасніше розвинули ся “льомбардові” операції, по ж и ч к а н а з а с т а в р у х о м о г о м а й н а. З початку, коли ця операція мала форму звичайного дрібного лихварства, приймовано на застав лиш предмети високої вартости, а малих розмірів — штабки золота, дорогі каміні і и.; але з розвитком товарового обороту і кредиту — головно товари і вартісні папери.

Банки не переховують заставлених товарів. Це є спеціальностю осібної групи підприємств — товарових складів, котрі за певне винагороджене приймають товари і переховують, а властителям видають посвідчення на прийняте товарів, разом з означенєм їх вартости. Такі посвідчення банк приймає на застав і видає на них по ж и ч к у; сли довжник не виплатний, банк відбирає товар на основі свідочтва і продає його. (Очевидно по ж и ч к а є все менша як ціна товару — звичайно около 60%).

В той спосіб приймає ся також на застав посвідчене залізничних і корабельних компаній, що товар прийнято і наладовано.

Разом з розвитком кредиту в товарівім обороті появляє ся множество ріжного рода “вартісних паперів”, державних кредитових зобовязань, акцій ріжних товариств і т. п. Про ті папери треба говорити окремо; в дійсности они є одними і тими самими правними посвідченнями на одержанє певної часті додаткової вартости, витвореної в данім суспільстві. Ті “вартісні папери” банки також приймають в застав. Звідси повстає ще одно з численних небезпек, що грозять банкам: тому що риночні ціни вартісних паперів можуть улягати значним змінам відповідно до

пошиту і подачі, банк, що видає позички на їх застав, завжди ризикує.

Гіпотечною операцією називає ся позичка на застав нерухомого майна (земля, дома і т. п.). Такі позички по більшій часті є довго-термінові: землевласники потребують звичайно грошей для запровадження уліпшень в господарстві, або для закупа нової землі, або вкінці для особистого ужитку; в всіх тих случаях вони можуть сплачувати позичену суму лиш поступенно з своїх доходів, тим більше, що в рільництві взагалі капітал обертає ся повільніше. Внаслідок цього банки, що займають ся гіпотечною операцією, самі приймають лиш довго-термінові позички, бо не можна позичати на довгий протяг часу, одержуючи кредит на короткий час. Головною і характеристичною пасивною операцією таких банків є видаване заставних листів.

Осібний рід позичкової операції творить “особистий кредит”, т. є. уділюване позички без всякої кавції, лиш на основі довіря до позичаючої особи. Є це дуже ризикова операція (в Росії она спричинила крах многих банків).

Дещо відмінною формою позичкової операції є дисконто векслів. Тут банк замість давати позичку на застав вартісного паперу — векеля, прямо купує цей папір, т. є. звязане з ним право одержання грошей.

Велика продукція спричинює величезне розповсюдження продажі на кредит. Але кождому вірителеви гроші можуть бути потрібні скорше ніж припадає термін векеля. Тоді віритель несе вексель до банку. Сли банк вважає, що векелеви можна довіряти, то платить за нього і набуває його для себе; притім очевидно виплачує ся не цілий вексель, бо якийсь процент йде на користь банку. Така операція називає ся дисконтованем векеля, а процент на користь банку — дисконтовим процентом.

Величина дисконтового проценту залежить від двох условин: перше, від звичайної величини кредитового проценту в данім суспільстві, друге, від степеня ризика для вірителя — для банку. Припустім, що вексель продає ся

на два місяці перед терміном; звичайний процент на застав виносить 6% річно, значить 1% на два місяці. Для банку булоби некорисно брати для себе менше як 1%, бо цю суму, що дає за вексель, мігби банк позичити на два місяці і одержати 1% зиску. Сли додамо до цього ризико неодержання нічого за вексель, або коли взагалі банк вважає ризиковним видаванє в данім моменті грошей з своєї каси, тоді дисконтовий процент збільшує ся прим. о 2 до 3% за два місяці.

Зміна дисконтового проценту і позичкового проценту, подібно як зміна проценту від вкладок впливає на скількість готівки в касі банку. Коли процент дисконтовий і позичковий підносять, гроші остають ся в банківій касі, бо дисконтувати векслі і позиччати в банку стає ся менше корисним; при обниженю — протівно, наплив грошей зменшує ся.

Дуже оригінальний характер має операція купованя і продаваня на рахунок банку цінних паперів-акцій, процентових паперів і т. п. — операція впрочім до певної міри аналогічна з дисконтованєм векслів. В разі підвищення ціни закуплених паперів, банк має зиск, в протівнім разі — страту. Є це одна з форм т. зв. гри на біржі, яка дає можливість скорого збогаченя ся, як рівнож наглої руїни. Ця гра часто провадить до банкруцтва банку, а коли він грає не за свої гроші — до руїни тих, що дали свої гроші до банку.

Це є головні черти діяльности банків. В дійсности є она незвичайно скомплікована, а навіть заплутана; розслідженє банкових справ в подробицях представляє богато трудностей, які викликають ріжницю думок навіть серед найлучших їх знатоків.

Банки репрезентують собою значну групу капіталістичних підприємств з масою наємних робітників і величезними капіталами. Наємні робітники кредитових підприємств належать переважно до "інтелігентного персоналу": конторщики, книговодчики, касієри, директори і т. д. Щоби провадити операцію з успіхом і оминуть трудностей

зв'язаних з кредитовим інтересом, банкир мусить бути добре познакомлений з загальним положенням річій на ринку і з справами тих осіб і підприємств, з котрими провадить операції; звідси випливає потреба множества агентів, якіб достарчували всяких відомостей, і “досвідчених людей”, що вміють користати з тих відомостей після даного пляну; банки дуже часто держать в себе цілі комітети таких спеціалістів. Так отже в кредитовім підприємстві повстає зложена система поділу праці; в цій системі організаторська діяльність людей управляючих підприємством сягає далеко поза обсяг самого підприємства: рівночасно має она безпосередній вплив на масу промислових і торговельних підприємств і дає образ їх загального положення.

Як вже висше ми сказали, головна суспільна вага кредитових підприємств лежить в тім, що своєю діяльністю вони улегчують і прискіплюють розвиток капіталістичної продукції, з властивими їй економічними відносинами і з всіми суспільними результатами.

Кредит дає промисловим і торговельним капіталістам такі средства на проваджене і розширене інтересів, яких они не моглиб витягнути безпосередно з своїх підприємств.

В кождім підприємстві не весь капітал видає ся відразу: значна його часть повинна лежати в протягу довшого або коротшого часу, як запас на щоденні видатки і на непредвиджені випадки. В міру розширення підприємства капіталіст мусить з року на рік збільшувати розміри грошевого запасу. Давніше такі гроші лежали в руках капіталіста, як мертвий “скарб”. Але тепер підприємець віддає їх до банку, отже стають ся они дійсним капіталом, перше, з суспільної точки погляду, бо через банк дістають ся вони до иншого капіталіста, котрий уживає їх безпосередно в ціли здобуття додаткової вартости, друге, також з точки погляду першого капіталіста, котрому приносять ті гроші зиск.

З другої сторони, завдяки банкам, капіталіст легко може розширити свої підприємства, не маючи грошових запасів — на рахунок будучих зисків. Це приходить тим легше, що процент від вкладок є принукою, що витягає на денне світло навіть такі гроші, котрі серед інших обставин не стали-би ся капіталом, але булиб сховані в скрини, закопані в землі, взагалі лежали-би як мертвий “скарб”. Тепер кредит громадить в руках капіталістів средства також некапіталістів: ошадности якоїсь служниці, селянина, ремісника, робітника; они переходять через каси ошадности, дістають ся до рук великого підприємця, котрий уживає їх до побільшення свого підприємства.

Таке є значіне кредитової системи для суспільства: она еднає капітали і рівночасно всі продукційні сили суспільства, отже приспішує побіду суспільства над природою.

Застановляючись над безпосереднім значінем кредиту для ріжних економічних клас, треба звернути увагу на слідуєче: серед класи капіталістів кредит приспішує розвиток двох ріжних процесів. Перше, скорше відбуває ся розділ межі великими капіталістами а дрібними: одні мають можливість користати з кредиту, розширюють бистро свої підприємства і збільшують капітали; для других кредит доступний лиш в дуже ограничених розмірах, стає ся взагалі радше некорисним для них і тягар конкуренції стає для них ще тяжший. Друге, скоро відбуває ся процес відділення ся капіталістів від їх організаційної ролі в продукції. Банки дають можливість чимраз більшій скількості капіталістів жити з процентів, не займаючись жадною працею в підприємстві; чим раз більша скількість капіталістів стає ся “рентієрами”. (Назва “рент” означає взагалі дохід не з особистої діяльності в продукції, але вже з самого права власности якогось майна. Таким доходом є ґрунтовний рент, котрий землевласник поберає лиш на основі володіння землею, таким доходом є також рент з капіталу, відданого на кредит до банку, або приватним особам.)

Для робітників зайятих продукційною працею розвиток кредиту не представляє жадного безпосередного значіння: кредит для них не існує.

Розмір кредиту в наших часах є величезний і побільшує ся з шаленою шкоростю.

В Злучених Державах північної Америки сума банкових операцій за рік 1892 виносила 65,265 мільярдів доларів (около 120 мільярдів рублів). В слідуєчій році банкові обороти зменшили ся майже о 8.000 мільярдів доларів, т. є. о $\frac{1}{8}$, а банкруцтва збільшили ся три рази і досягли 347 мільярдів; це характеристичні цифри для несталости капіталістичної господарки.

в) Акційна форма підприємств.

На ґрунті розвиненого кредиту повстав спеціальний тип капіталістичних підприємств — акційні товариства.

Історія розвитку тої форми підприємств є менше більше слідуєча. Часто лучало ся, що капіталіст, що не мав відповідних средств і не мав достаточного кредиту в інших капіталістів, зібрав спільників з капіталами, щоби разом провадити підприємство. В дійсности це позичка на певних условинах, позичка, при котрій вірителі мають право особистої участі і контролі над підприємством, причім замість проценту они одержують певну часть зиску. Перехід від таких товариств підприємців до акційних товариств відбуває ся в той спосіб, що при цих послідних початкові організатори підприємства запрошують не лиш деякі особи, але всіх, що можуть і хочуть вложити бодай незначну часть капіталу. Притім хапають ся способу уживаного в кредитових підприємствах — випускають вартісні папери, що в тім случаю носять назву акцій.

Зкладає ся велике капіталістичне підприємство, прим. організує ся желізниче товариство або товариство корабельне або яке инше. Випускає ся, припустім, 10.000 акцій по 100 руб.; кожда акція є запорукою на одержане $\frac{1}{10.000}$ зиску з підприємства. Капіталісти купують по од-

ній, по десять, по сто і т. д. В той спосіб поветає капітал мільон рублів, з котрим організатори зачинають провадити підприємство (самі дають звичайно дуже малу часть того капіталу). По покриттю всіх видатків і по виплаті пенсії урядникам, лишає ся чистого зиску 60 тисяч рублів на рік. Ті гроші ділить ся межі акціонерів в формі т. зв. дивіденди по 6 руб. за акцію.

Властитель акції може цілком не брати участі в завідуюваню справами товариства, а сли бере участь, то звичайно лиш таку, що приходить на збори акціонерів, де вибирає ся заряд, приймає ся справозданя і ділить ся доходи.

Такі є акційні товариства — капіталістичні підприємства, в котрих одного підприємця заступає множество акціонерів, і в котрих праця провадження підприємства є остаточно відділена від праці володіння капіталом і є вложена на наємних організаторів — директорів і заряд.

Вступаючи до акційних товариств, дрібні капіталісти стають далеко більше забезпеченими від погубної конкуренції, як члени великої і могутчої цілоти. Акційні товариства через те, що охоронюють дрібних капіталістів, утруднюють їх перехід в ряди непосідаючих, творять концентрацію капіталів без зміни капіталістів, через те проявляють вони тенденцію заощадження сил кляси підприємців. Але далеко сильніше ділають вони в противнім напрямі — роблять з капіталістів звичайних “рентієр” позбавляють їх фактичної ролі в продукції.

Впрочім навіть що до кількостевого попертя кляси підприємців, значіне акційних товариств не є занадто велике. Конкуренція, головно підчас кріз, руйнує дуже богато акційних підприємств, хоч в меншій мірі, як підприємства поодиноких капіталістів. Натомість з упадком акційного товариства, відразу множество осіб переходить з рядів властителів майна в ряди безмаєтних.

В справі концентрації капіталів значіне акційної форми підприємств є дуже велике. В однім підприємстві згромаджує ся десятки, сотки мільонів рублів. Лиш акцій-

на система робить можливим повстане таких велитенських підприємств, як залізна дорога межі двома океанами через цілу Північну Америку, що коштувала кількясот мільонів, або як перекопане “Панамського Каналу”, котре коштувало ще більше.

Зріст акційних товариств в останніх часах відбував ся з подиву-гідною скоростю. В Росії на початку 1895. р. було 784 таких товариств з капіталом 890 мільонів рублів; а до 15 цвітня 1898. р. — вже 990 з капіталом около 1.690 мільонів. Пересічна сума закладового капіталу в підприємстві виносила в першій случаю около 1.113 тисяч. в другім около 1.703 тисяч — так скоро зростали пересічні розміри акційних підприємств. Вже цей скорий розвиток показує, о скілько они вищі над підприємствами закладаними через поодинокі особи.

Акційний капітал носить в найвищій степені характер міжнародного капіталу. Акціонерами одного і того самого підприємства є часто мешканці різних країв на цілій кулі земській. Дуже часто в однім краю організується акційне товариство в цілі експльоатованя природних богатцв иншого краю; англійська компанія закладає фабрики в Росії і т. д.

г) Біржа.

Разом з зростом числа, розміру і комплікації обмінних і кредитових операцій виринає потреба центральних ринкових заведень, деб збирано відомости про попит і подачу і установлювано загальні ціни на товари і папери. Тим потребам йдуть на зустрічу біржі, існуючі в всіх більших торговельних центрах. Є це зорганізовані, по більшій часті правительством, збори великих капіталістів, де відбувають ся більші операції, де концентрує ся торговельне житє, де при помочі удосконалених средств комунікації навязує ся безпосередні зносини з всіми ринками в инших містах і инших краях, де приходять торговельні відомости з різних частій капіталістичного світа.

Біржа, що лучить в собі і попит і подачу, усуває приватні вагання риночної конкуренції і товарових цін, які залежать від місцевих умовин. Однак вагань більш загального характеру не усуває, але улекшує їх розширення на все поле капіталістичного обміну і кредиту.

В наслідок незорганізованого характеру обмінних зносин, можливі є короткі або довгі забурення в обміннім механізмі, котрі проявляють ся часом в надмірнім напливі певних товарів на поодинокі ринки товарного світа, а деколи в часовій недостатці товарів конечно потрібних для даного ринку. Припустім, що в Америці був часово добрий попит на шовкові тканини, отже багато французьких купців, заохочені тим, не знаючи нічого оден про другого, спроваджують до Америки велику масу шовкових тканин: в той спосіб ринок переповнений, ціни спадають, купці поносять величезні страти — і маємо кризу в даній галузі обміну; тимчасом при рівномірнім поділі даного товару на всесвітнім ринку можна би цього оминати. Того рода потрясенням організація біржі першкаджає передівсім через те, що збирає відомости про попит і подачу і дає капіталістам хоч менше більше правдиве понятє про стан рїзних ринків. Окрім цього в ринкових зносинах біржа ще в більшій степені запроваджує регулярність і пляномірність при помочи певного типу операції — термінового купна.

Оден капіталіст заключає з другим угоду, на основі котрої під загрозою грошевої кари за недодержанє умови зобовязує ся достарчити першому в означенім терміні, в означенім місці певну скількість свого товару. Переглянувши біржеві рахунки тих термінових операцій, кождий капіталіст може знати, як велика буде подача даного товару на ринку даної просторони в найблизнім часі. Звичайну величину попиту для поодинокого ринку можна ви-
найти на основі обчислень попередних операцій на тім самім ринку. В той спосіб є можливо з менше більше докладною певністю знати, де буде в данім часі достаточний попит на товар, а де умовини попиту будуть некорисні.

Так отже при помочи термінового купна обмін регулює ся до певної міри, товари ділять ся межі ринками в порівнянню рівномірно, уникає ся несподіваного перепоვნення одних ринків і браку товарів на другім ринку.

Щоби не приписати завеликого економічного значіння біржевій організації, треба пам'ятати, що єї регулюючий вплив розширює ся лиш на сферу обміну, мало що дотикаючи основне економічне поле — продукцію; але навіть на обмін вплив біржі обмежений: она не єднає цілковито життя ринків, дуже багато справ капіталісти закладають поза біржею; навіть і відомости про стан економічного процесу є по більшій частині не зовсім докладні; вкінці, що є найважніше, взаємні відносини капіталістів навіть на біржі остають ся ті самі, як поза нею, остають ся відносинами боротьби, конкуренції.

г) Спекуляція.

На ґрунті високого розвитку обміну і кредиту, величезних розмірів сягає і здобуває велике значінє в життю суспільства спеціальний спосіб “поділу”, званий спекуляцією.

Основою спекуляції є риночні колибання цін на товари, відповідно до попиту і подачі. Сли хтось купує товари лиш на те, щоби їх відпродати, коли підвисниться ціна — то він є спекулянт. В той спосіб всяка торгівля може приобертати спекуляційний характер; спекуляція є в історії майже таким самим давним явищем, як торгівля.

Тому, що зміни цін відбувають ся не все згідно з виврахованєм спекулянта, то замість зиску його занятє часто приносить страту; є це взагалі свого рода гра получена з ризиком, так як і кожда инша гра.

В розвиненім капіталістичнім суспільстві спекуляція виступає головно в формі т. зв. “біржевої гри”; єї центрами є біржі; головним знарядом — цінні папери, а в меншій степені — всі инші товари.

Кредит і акційні підприємства стають ся жерелом величезної маси курсуючих на ринку цінних паперів: векслів, необмінних паперових грошей, заставних листів, акцій, різних процентових паперів і н. Лиш самі державні довги покликають до життя вартісні папери на много мільярдів рублів; а загальна вартість подібних паперів в обороті обчисляє ся на десятки мільярдів рублів. Кождий такий папір представляє, як то вже вище було вияснено, законне свідоцтво на одержанє певної частини витвореної суспільною працею додаткової вартости.

З огляду на те, що цінні папери самі в собі не мають жадної вартости (їх власна вартість праці є жадна), то їх риночна ціна легко податна колибанням, відповідно до попиту і подачі. Завдяки цьому цінні папери є найдогоднішим знарядом спекуляції.

Розгляньмо, в який спосіб різні причини викликають зміну в риночній ціні паперів.

Акційне товариство процвітає і приносить від кожних 100 рублів закладового капіталу 15 руб. дивіденди; а звичайний процент кредитовий в данім суспільстві виносить 5% річно. В той спосіб дохід з одної сто-рублевої акції є такий самий, як звичайно з 300 руб.; очевидно, в гім случаю всі радо будуть купувати акцію за суму около 300 руб. Противно, сли процент від одної акції можна числити лиш на оден рубель річно, то і риночна ціна буде виносити около 20 руб. Це є головна причина колибання цін паперів: правдоподібність одержання меншого або більшого доходу від паперу. Але “правдоподібність” не є ще певністю; много річий можуть здавати ся людям менше або більше правдоподібними, відповідно до того, чого надіяти ся від них, або чого обавляти ся каже загальний стан річий. Це провадить нас до иншої причини, яка викликає частійші, часами дуже сильні колибання біржевих цін — “настрій ринку”.

Всякі потрясеня, всякі навіть дрібні занепокоєня, які відчуває суспільне господарство, відбивають ся безпроволочно на цінні (курсі) паперів.

Коли в наслідок яких небудь причин, чисто економічних, або чисто політичних, тратить ся, або ослаблює ся певність завтрішнього дня, спекулянт боїть ся, щоби папери, які він має в своїх руках, не стратили часті, або навіть цілої своєї магічної прикмети — несеня доходу. Ця обава змушує його сейчас жертвувати свої папери на продаж. Подача вартісних паперів на ринку скоро росте; але попит зменшує ся сам в собі в наслідок тої самої непевності завтрішнього дня. Така розбіжність межі попитом і подачею викликає безпроволочний упадок курсу паперів, упадок деколи надзвичайно сильний і скорий, що руйнує відразу багато властителів цінних паперів, які продають їх за безцін.

Тимчасом обставини змінюють ся, страх показав ся безпідставний, папери приносять дальше зиск, і знова підносять ся в ціні. Тоді відразу збогачують ся спекулянти, що купували папери в часі упадку цін.

В подібний спосіб повстає нагле, нестійне підвищення ся цін паперів під впливом менше або більше случайних умовин. Прим. коли в наслідок поголосок і вістий в газетах виринає надія, що дане підприємство буде давати великий зиск, тоді акції того підприємства скоро підносять ся в ціні, і ті що продають їх в хвили підвишки, збогачують ся коштом інших купуючих.

Серед цих безнастанних колибань спекуляція знаходить найкорисніщі для себе умовини. Вартісні папери під тим зглядом є найдогіднішим товаром для спекуляції. Спекуляція іншими товарами (головно тими, що є предметом міжнародної торгівлі) відбуває ся після того самого взірця.

Спекуляційна гра потягає за собою масу ріжних підступств, ошукувань, витворює свого рода газардову гру незвичайно розвинену в сучаснім біржевім світі.

Тому що ціни змінюють ся відповідно до “настрою ринку”, уживають ся всякі законні і незаконні средства, щоби вплинути так або інакше на той настрій. Сли прим. хочуть викликати упадок цін паперів, щоби їх танше ку-

пити, тоді починають устно, або при помочи підкупної преси розповсюджувати неприхильні вісти про дане підприємство; властители паперів занепокоюють ся і продають їх дешево. Де треба підвишки, там робить ся противно — вихвалює ся підприємство, оголошує ся навіть фалшиві справоздана.

Панамська афера з величезною масою брехонь, опуства, підкупства, злодійства, з стратою, яку обчислюють на мільярди, і з руїною тисячів людей, є знаменитим приміром того духа, який в наслідок спекуляції панує серед героїв біржевого світа.

В наших часах біржеві спекуляції грають велику ролу в утвореню ся великих богацтв і руїні множества капіталістів, взагалі в справі концентрації капіталів. Значна часть теперішних мільонерів власне тим способом здобула свої величезні маєтки. (Так прим. Американець Gould, звішений з несумлінности своїх спекуляцій, придбав ними 550 мільоновий маєток, річний його дохід вносив 27 мільонів, на добу — 74.000, дохід на мінуту 50 руб. О много більші є капітали Ракфелера, яких докладне число невідоме. Таких біржевих мільярдерів особливо багато в Америці; але є їх досить також в Європі).

Викликана спекуляцією влада обманьства дуже зле відбиває ся на довірю і повазі ріжних елементів суспільства до системи економічних відносин, яка викликає ті явища.

Так отже суспільні причини спекуляції полягають на незорганізованім характері обмінних зносин, завдяки котрому закон вартости проявляє ся в житю ринку лиш в безпереривнім ряді збочень від норми; суспільні результати спекуляції спричинюють бистріший розвиток велико-капіталістичних відносин, але почасті також дескредитують їх.

4. Поділ суспільного продукту межи різними капіталістичними класами.

а) З п с к.

В відношенню до зиску капіталістів машинову добу характеризують дві рiчи: перше, поступенне зменшуванє ся проценту зиску з капіталу, і друге, бистрий зріст загальної суми зиску. Розгляньмо основні причини одного і другого явища.

Машина є знарядом праці і її вартість входить в склад сталого капіталу. Тимчасом она заступає робітника-виконавця, отже виперає часть робочої сили: видатки на купно робочої сили зменшують ся, т. є зменшує ся з м і н н и й капітал.

В той спосіб, при запровадженю кожної нової машини, місце певної части змінного капіталу заступає певна скількість сталого: разом з зростом сталого зменшує ся змінний капітал.

Сли при запровадженю машини продукція скоро розширює ся, то і змінний капітал може не зменшувати ся, але навіть побільшити ся: помимо машини може бути потрібно більше робітників як давніше. Але сталий капітал — видатки на машину і матеріяли — і в тім случаю зростає очевидно далеко скорше від змінного, і в порівнаню з сталим, змінний капітал все таки зменшує ся, т. є. творить меншу його часть, як давніше. Прим. перед запровадженєм машини змінний капітал виносив 5.000, в порівнаню з 10.000 сталого, т. є. $\frac{1}{2}$ сталого, або $\frac{1}{3}$ цілого капіталу; але при нових условинах змінного капіталу буде 8.000 на 32.000 сталого, т. є. $\frac{1}{4}$ сталого, або $\frac{1}{5}$ цілого капіталу. Іншими словами, змінний капітал а б с о л ю т н о, сам в собі, окремо, зріс, а р е л я т и в н о, в порівнаню з цілим капіталом, як часть цілого капіталу — зменшив ся.

Взагалі це відносить ся до кожного технічного поступу: сли в даній продукції зменшує ся продуктивність пра-

ці, тоді на дану скількість сталого капіталу, знаряду і матеріалу — треба менше живої праці, ніж давніше, менше робочої сили, менше змінного капіталу. Але власне в машиновій продукції, де підвишене продуктивності праці відбуває ся особливо скоро, це явище виступає з особливою яскравістю.

В англійській бавовняній продукції на початку XVIII. ст. цілий закладовий капітал складав ся в полонині з сталого, в половині з змінного капіталу. Але вже в сімдесяти роках XIX. ст. стала часть капіталу виносила $\frac{7}{8}$, т. є в порівнянню 4 рази менше, як давніше.

Ми вже передше вияснили, що вартість додаткова повстає через примінене робочої сили і що в наслідок того висота додаткової вартости залежить не від величини капіталу, але від величини його змінної части, за котру купує ся робоча сила.

Норма додаткової вартости показує, який процент з змінного капіталу становить додаткову вартість; норма зиску показує число процентів додаткової вартости з цілого, і сталого і змінного капіталу. Тому то норма зиску є тільки разів менша від норми додаткової вартости, кілька разів змінний капітал є менший від цілого капіталу.

При запровадженню машин і взагалі при розвитку техніки продукцій, змінний капітал зменшує ся в порівнянню. Сли норма додаткової вартости не змінює ся, то норма зиску повинна знизити ся.

Припустім, що норма додаткової вартости виносить 100%, сталий капітал 8.000, а змінний 2.000 рублів, т. є. перший творить $\frac{4}{5}$, а другий $\frac{1}{5}$ цілого капіталу. Тоді додаткова вартість виносить 2.000 руб. і норма зиску 20%.

Примінене нових машин допроваджує сталий капітал до 27.000, змінний припустім до 3.000, т. є $\frac{9}{10}$ і $\frac{1}{10}$, тоді додаткова вартість винесе 3.000, норма зиску лиш 10%. Хоч змінний капітал підніє ся абсолютно о 1000, але в порівнянню зменшив ся два рази ($\frac{1}{10}$ замість $\frac{1}{5}$) і норма зиску зменшила ся два рази.

В ціли улегчення рахунку, ми прийняли, що ціла додат-

кова вартість переходить в зиск капіталіста. В дійсности річ має ся інакше; але недокладність тут не велика і справи це цілком не змінює.

Вернім ся до нашого приміру. Колиб підприємцям вдало ся дійти до того, щоби норма додаткової вартости збільшила ся два рази, т. є до 200%, то норма зиску знова виносилаби 20%, т. є, процент не зменшив би ся. В той спосіб підприємці мають спосіб, щоби перешдокити обниженю ся проценту зиску, а іменно є ним збільшене норми додаткової вартости. І в дійсности они користають з того способу (побільшене робочого дня, підвишене інтензивности праці і т. д.).

Але примінюючи ті способи капіталіст має до діла не з мертвою машиною, лиш з живим єством. Машина є нерухома: відповідно до волі підприємця она може функціонувати без перерви по 24 годин на добу, і так скоро, як лиш на се позволить єї конкуренція; притім зужие ся вона і стане ся нездбною до продукції 4 рази скорше, ніж колиб она працювала 12 годин і йшла два рази повільніше.

Організм чоловіка є зовсім инший і такі способи збільшеня зиску скорше чи пізніше стрічають ся з перешкодами зі сторони робітників, і ті перешкоди все зростають. Тоді зменшене ся змінного капіталу провадить до упадку проценту зиску.

Тому то в краях з малорозвиненим капіталізмом, процент зиску є в порівнаню високий: В Росії підприємства дуже часто приносять 25% зиску з капіталу, підчас коли в Західній Європі 5% уважає ся за добрий дохід. Очевидно ділають тут також інші причини, але основною є зменшене ся змінного капіталу.

Упадок проценту зиску ще не означає зменшеня ся абсолютної величини зиску, його суми. Сли приходить 20% з капіталу 10.000 руб., це творить дохід 2.000 руб., але 10% з капіталу 40.000 рівнає ся 4.000 руб. Взагалі зиск збільшує ся, коли зрієт капіталу постунає скорше, як упадок проценту.

В добі машин капіталістичне нагромаджене багатств поступає з величезною швидкістю. Велике нагромаджене було кінцевою умовиною машинової продукції: але сама машинова продукція незвичайно швидко своїм розвитком викликає ще більше нагромаджене багатств.

Помимо зростаючого марнування продукту непродукованими класами, збільшує ся без перерви також та частина додаткової вартості, що замінює ся в капітал, який служить до дальшого тягнення додаткової вартості з наємної праці. Нагромаджене відбуває ся далеко швидше, ніж обнижене проценту зиску, так що зиск не лиш зростає, але зростає швидше, як коли небудь перед тим.

Обчислюють, що в Німеччині нагромаджує ся річно около мільярд рублів, в Англії около два мільярди.

В Злучених Державах нагромаджене йшло ще швидше: в році 1840 ціле народне багатство обчислювано на 3.700 мільонів доларів, в р. 1894. — около 82 мільярдів.

В Англії і Ірландії цифра річного доходу капіталістів і землевласників за період від 1843 до 1883 року збільшилась більше як два рази — з 374 до 720 мільонів фунтів штерлінгів (1 фунт штерлінгів = $9\frac{3}{8}$ руб.). Найбільша частина з того припадає на зиск підприємців.

Ці цифри дають нам поняття про величину властивого зиску, як рівнож о цілій масі додаткової вартості, котра витворює ся що року в кінцях з машиновою продукцією, а також взагалі о швидкому розвитку суспільних продукційних сил.

Треба впрочім зазначити, що грошові різниці оцінки національних доходів і багатств для різних періодів можуть залежати не лиш від підвищення, але почасти також від обниження вартості грошей (в наслідок збільшення ся продуктивності праці, витворюючої грошові товари). Упадок вартості грошей дійсно мав місце в останніх часах, але є він так малий, що ледви чи він змінює значіння наведених цифр. Окрім цього його значіння ще зменшує ся внаслідок зросту вартості того фікційного капіталу, котрий

представляє право приватної власності на землю (ціна землі підвищує ся завдяки підвищенню ся ренту).

Як дуже зростають великі капітали в порівняно з дрібними, можна бачити на Франції, де дрібна буржуазія є особливо численна в порівняно з іншими країнами. Там з цілого народного майна, що виносить 174 мільярди франків, 114 мільярдів, т. є майже $\frac{2}{3}$, належать до $\frac{1}{30}$ часті людности, а ледви 60 мільярдів, т. є $\frac{1}{3}$, до прочих $\frac{29}{30}$ людности.

б) Р е н т.

Як це ми вже зазначили, часть додаткової вартости, котру забирають землевласники і котра називає ся ґрунтовим рентом, визначає ся змаганєм до неустанного зросту разом з розвитком промислового життя. Це залежить від того, що промисловий розвиток суспільства, збільшуючи попит на землю, якої потрібно для всякого рода підприємств, збільшує через те саме силу монополію класу землевласників, його власть над прочою частю суспільства і дозволяє тій класі присвоювати собі чимраз більшу часть витвореної додаткової вартости.

В той спосіб хочби зрієт зиску капіталістів поступив як найскорше, рент росте ще скорше. Однак промислово-фінансова буржуазія піддала ся такому положеню річий не без боротьби. Она всіми силами старала ся перешкодити зростови ґрунтового ренту, що обнижує зиск.

Боротьба межіг рентом і зиском провадила ся в найрізномордніщих формах всюди, де ставали проти себе інтереси землевласника і капіталіста. Найпростійшою єї формою є боротьба капіталістичного фармера з землевласником (лендлордом) за чинш. Все, що фармер може тут собі запевнити, се звичайний зиск з підприємства; але і це не все йому вдає ся: в наслідок того, що з землі тяжко добути без страт вложений в ню капітал в формі будинків, амеліорації ґрунтів і т. п., фармер часто є примушений погодити ся з підвищенєм чиншу, котрий зменшує його зиск понизше звичайної норми.

Коли зріст ґрунтового ренту допроваджує ціни збіжа до надмірної висоти, підвисшуючи через те ціну робочої сили і ще більше обнижуючи зиск, тоді для промислово-торговельного капіталу є корисним бороти ся з рентом при помочи довозу збіжа з інших країв: в мало-розвинених рільничих краях, де рент ще не всів сягнути значної висоти, де продукція збіжа коштує мало внаслідок дешевости робочих рук, ціни на збіже є в порівнянню низькі і привіз того дешевого збіжа до країв розвинених і з високим рентом — сильно обнижує рент.

Проти цього способу боротьби рільнича кляса уживає своєї політичної сили, свого впливу на правительство: она домагає ся високого цла на привожені продукти, а деколи прямо заказу їх довозу. Так прим. в Англії довго держали ся “збіжеві закони”, що позволяли на довіз збіжа лиш в тім случаю, коли ціна збіжа на внутрішнім ринку сягає певної дуже високої норми. Проти політичної сили буржуазія могла ужити такої самої сили; на тім ґрунті повстала боротьба капіталу з землевласниками, як двох, менше або більше споріднених, кляс. В тій боротьбі побіду віднесла англійська буржуазія і в р. 1844 здобула право свобідного довозу збіжа. Вислідом цього було задержане ґрунтового ренту в його розвитку, а, навіть обнижене його на якийсь час.

На тім не задержав ся триумф побідного капіталу: він колонізував обширні, урожайні рівнини північної і полудневої Америки, Австралії, полудневої Африки, злучив їх з європейськими ринками за помочи удосконаленої комунікації і зорганізував експльоатації їх урожайности при помочи удосконалених технічних средств, причім важну ролю грала рільнича машина. Висока продуктивність рільничої праці в тих краях причинилась до цього, що все-світний ринок заляли дешевим збіжем. Це був страшний удар для хліборобства старих капіталістичних країв; але тому, що зиск не міг багато змінити ся, той удар відбивав ся тим сильніше на ренті країв: зріст ренту був так здержаний, що не міг поступати рівночасно з зростом зиску.

Після обчислень Джиффена сума ґрунтового ренту значно знизилась від 1843. р. до 1893. р. (з 42,127.000 фунт. штерлінгів до 41,682.000 фунтів штерлінгів).

Але сли європейські землевласники відчували упадок ренту, натомість властителі країв з чорноземом почали гарбати величезний рент і суть річи не змінила ся: загальна сума ґрунтового ренту зростала чимраз більше. Упадок ренту був одною з головних причин величезного задовження європейської земельної власности в послїдних десятиліттях; другою важною причиною була потреба улүчшеня рільничої техніки — з огляду на сильну конкуренцію; для улүчшеня землі і способів продукції потрібно було капіталів, отже землевласники муєли їх позичити. Задовжене допровадило до того, що значна часть ренту виплачує ся в формі проценту за довги кредитовим підприємствам, які в той спосіб до певної міри заступають тих, що давніше одержували рент.

Що відносить ся до ренту неґрунтового — з землі під будинками і т. п., розвиток єго в Європі також не був здержаний. Прим. в Англії в протягу 50 літ від 1843. до 1893. р.р. — цей рент зріє що найменше в трое. Особливо скоро збільшує ся він в великих торговельно-промислових містах; в міру того як місто росте, платня за винаймане будинків в центральних дільницях сягає величезних розмірів і зріє єї припадає власне на рент, бо зиск з капіталу виданого на урядженє будинку остаєсь той самий. В декотрих случаях висота такого ренту є прямо не до увіреня: в центральних дільницях найбільших капіталістичних міст, як Лондон, Нью Йорк, Шікаґо, ціна квадратого сяжня землі виносить 10.000 рублів.

в) Заробітна платня.

Мануфактурний поділ праці спричинив поділ робітничої кляси на ґрупи, з ріжною що до висоти заробітною платнею, відповідно до роду праці, кваліфікації і зручності робітників. Не було одної робітничої кляси, але було

їх кілька, що знаходились в різних матеріальних умовах життя.

Усуваючи мануфактурний поділ праці, заступаючи його спеціалізацією машини, машинова продукція стремить до усунення різниць заробітної платні, стремить до зрівняня її для всіх робітників. Сли завдяки машині продукційна роля всіх робітників стає ся чим раз більше однородною, то і їх матеріальне положенє мусить ставати ся чим раз більше однорodne.

До роботи при машині треба так мало науки, що кождий може її здобути в короткім часі. Всякий давний поділ робітників спроваджує ся поступенно до одного, котрий під многими зглядами пригадує простих робітників. Головна різниця містить ся в тім, що робітник при машині мусить мати загальний розвиток, троха інтелігенції: інакше було би ризиковною річю і не оплачувалоби ся повірити йому машину, котрої скомплікований механізм хоч трохи треба зрозуміти, щоби можна нею управляти. Чим більше автоматичною є машина, чим менше вимагає від робітника звичайної фізичної участі в її праці, тим більше вимагає вона від нього праці чисто психічної — напруженої уваги полученої з розумінєм значіння різних частий механізму і їх взаємної звязи при роботі.

В той спосіб праця робітників при машині стає ся простою працею, т. є такою, що вимагає як найменшої суми викваліфікованя і розвитку. Але в цю найменшу суму входить загальна інтелігенція робітника, і чим дальше, тим більша.

З висшою інтелігенцією конечно є звязана виспа уровень потреб, отже і виспа заробітна платня. В той спосіб, хоч як кождий капіталіст старає ся як найбільше знизити заробітну платню, все таки потреби продукції змушують його погодити ся з фактичним її піднесенєм: колиб йому навіть удало ся через якийсь час здержати змаганє робітників до такого підвиспеня, їх нездатність до машинової праці, при недостаточнім заспокоюваню їх потреб, булаб для нього дуже некорисною.

Окрім представителів “простої” машинової праці в продукції, як ми вже сказали, бере участь спеціальна група представителів зложеної праці — інтелігентний персонал: механіки, технольоґи, хеміки, спеціалісти в загальній організації підприємств, директори і т. д. Ця в порівнянню нечисленна кляса під зглядом своєї робочої платні різниться значно від простих робітників. Як посеседна група межи підприємцями і робітниками, вона не може в теперішнім часі зачисляти ся до робітничої кляси.

Однак, як то ми вже зазначили, машиновий капіталізм зближує цю групу в її продукційній ролі, суспільнім положенню і психольоґії до груп простих робітників. Ця тенденція машинового капіталізму найсильніше ділає на низшу, численніщу часть інтелігентно-технічного персоналу, котра по трохи затерає свою границю, зливає ся з неупривілюваною частию пролетаріяту. Інша є тенденція розвитку другої части технічного персоналу, що займає висше становище на службі капіталістів, стоїть ближше до них походженем і склонностями: в міру поступу економічних відносин, ця висша часть інтелігентного персоналу прилучує ся до кляси підприємців.

Вже в мануфактурнім періоді капіталізму праця жінчин і дітей примінює ся в продукції, але в дуже невеликих розмірах. Ручна праця рукодільні вимагає побільшій часті мужеської робочої сили, якої, очевидно, не мають ні жінчини ні діти. Але помимо того в мануфактурнім періоді жінки і діти роблять значну конкуренцію мужчинам подачею своєї робочої сили.

Більше в порівнянню уживає ся праці жінчин і дітей в домово-капіталістичній продукції; незвичайно жорстокий характер визиску дрібного продуцента через торговельний капітал змушував властителів дрібного підприємства визискувати з черги немилосердно силу своєї родини, не звертаючи уваги на те, що пра-

ця є понад їх сили. Для мануфактурного капіталіста корисніще було провадити інтерес при помочи сильних фізично, дорослих робітників; хоч платити треба їм більше, але при ручній праці їх робоча сила перевищує робочу силу женщин і дітей о стільки, що з їх праці можна одержати в порівнянню більшу додаткову вартість.

При машинній продукції ручної праці є мало, більша часть робіт не вимагає сили дорослого чоловіка. Тому праця женщин і молодіжи знаходить чимраз більше приміненє, а там, де не треба не лиш фізичної, але навіть психічної сили дорослого чоловіка, там на сцену виступає праця дітей. В многих случаях для капіталіста є корисніще заступити дорослих мужчин через дешевших, хоч слабших робітників.

Вслідом цього конкуренція межі робітниками зростає, бо на ринку появляє ся маса нових робочих сил. Заробітна платня спадає тим більше, чим більше зростає приміненє праці женщин і дітей. Легко пояснити, яка є норма, до котрої зміряє обниженє платні. Після закона вартости, заробітна платня повинна відповідати ціні звичайних средств потрібних до життя робітничої родини; лиш що тепер заробітну платню не бере оден мужчина, як це було давніше, але беруть єї всі члени родини, що продають свою робочу силу. Як давніше, так і тепер родина одержує пересічно необхідні средства до життя; ріжниця полягає на тім, що участь в продукції капіталістичній бере не лиш самий батько родини.

Розмір приміненя праці женщин і дітей зростає разом з розвитком капіталу. В Росії, краю доперва від недавна капіталістичнім, женщин в фабриках знаходить ся около $\frac{1}{4}$, дітей около $\frac{1}{40}$ всіх працюючих. В старім капіталістичнім краю, Англії, відносини зовсім інші: в ткацько-прядільнім промислі мущини творять трохи більше як четверту часть (298.000), женщины поверх половину (610.000), діти повище 13 літ життя около $\frac{1}{12}$ (89.000), понизше 13 літ майже тільки само (86.000).

Ріжниця в заробітній платні мужчин, женщин і дітей є досить значна. І так в фабриках і промислових заводах московського округу пересічна платня мужчин виносить 19 руб. в місяць, женщин около 9 руб., дітей около 6 руб. Ці ріжниці лиш в часті залежать від меншої здібности до праці женщин і дітей. Ся порівнати заплату за зовсім однаковою скількістю праці, то покаже ся, що мужчина одержує все таки більше як женщина, а дитина найменше. Причина лежить в тім, що на робочім ринку жінки і діти не вміють боронити свої платні так, як мужчины.

Суспільні результати праці женщин і дітей є дуже зложені і мають вчасті додатний, вчасті відемний характер.

Збільшена конкуренція межі робітниками кладе кожного з них в більшій зависимости від підприємця; робітника легше можна заступити, менше його потребують, як давніше. Число робітників без занятя збільшує ся.

Праця вагітних женщин зле відбиває ся на здоровлю і їх і їх будучих дітей: діти родяться слабі, мають вигляд недоношених, і улягають значній смертности. Побіч цього робітниця-мати має мало часу на плеканє дитини.

Заледво дитя трохи підросте — часами вже в 6—8 роках, ся закон не заборонює, — вже йде до фабрики. Фізичну слабість таких дітей признають не лиш фабричні інспектори, але і самі підприємці (в Англії перед виданєм фабричних законів восьми-літні діти працювали в фабриках по 14 годин на добу).

Довга фабрична праця не лиш нищить тіло дітей, але убиває в них умові сили, робить їх тупими, здичілими, нездібними до розвитку, деколи провадить їх прямо до ідіотизму. З таких дітей виростають люде, позбавлені всякої самодіяльности, всякої моральної енергії, особи слабі, до нічого не здібні, хіба до ролі пасивного знаряду в руках чужих людей.

Спільна нічна праця мужчин, женщин і дітей є для робітничої кляси небезпечним жерелом розпусти.

Фабрична праця жінок і дітей руйнує робітничу родину, робить чужими мужа і жінку, маму і дітей. З тим всім злучена така маса терпінь, яких не зазнали попередні віки людського життя.

Але рівночасно жінчина вибиває ся понад давне своє невольничче положенє в родині. Як самостійна робітниця, она здобуває в той спосіб економічну незалежність, і осягає поступенно дійсне рівноуправненє з мужчиною. Положенє дітей в родині стає ся менше безправне.

Головне значінє праці жінок і дітей полягає на збільшеню ся продукційних сил суспільства через участь жінчини і дітей в загальній системі співробітництва. Це є додатні результати приміненя праці жінчини і дітей; а відемні результати впливають лиш з сучасної капіталістичної форми того приміненя і они не є конечні при всяких суспільних условинах (прим. они значно ослаблюють ся через відповідні фабричні закони).

В кождім разі праця жінок і дітей не є єще головною причиною, що викликає збільшенє числа безробітних. Важнішою причиною є скорє збільшенє ся продуктивности праці, викликанє машинами: оно робить багато робітників непотрібними в капіталістичній продукції, відсуваючи їх від продукційної діяльності. В цей спосіб творить ся така маса людей без занятя, яка не могла істнувати в попередних періодах суспільного розвитку.

В загальній системі капіталістичних відносин і ця часть робітничої кляси не є позбавлена продукційного значіня. Она творить резерву продукції в подачі робочої сили. Коли в наслідок сприяючих условин ринку підприємці розширюють продукцію, тоді резервова промислова армія є на їх услуги, так що робочої сили не бракує.

Продукція, розширюючись, забирає певну часть запасної армії, і она часово зменшує ся. Але розвиток техніки або обниженя ся ринку робить знов непотрібною в продукції певну часть попередно занятих робітників. (Особливо сильно в тім напрямі ділають кризи в продукції, про котрі будемо говорити пізніше). Поява нових машин

викликає скорє збільшенє ся резервової армії, а опісля поступенне зменшуванє ся. Машина обнижує ціну товарів, так, що они стають ся доступними для ширшого круга купуючих; збільшений попит позволяє на розширенє продукції; відповідно до того вишертї машиною робочі руки знова знаходять місце в продукції. Однак резервова армія не все в цілости повертає до праці: дуже часто зменшенє ся числа зайнятих робітників стає ся не часовим, але сталим. Так прим. в Англії в періоді від 1830—1845 р.р., помимо збільшеня ся продукції о 142%, число працюючих робітників зменшило ся о 4%.

Взагалі разом з поступом машинової продукції резервова армія зростає. Через конкуренцію, яку она викликає серед безробітних, она впливає некорисно на висоту заробітної платні. Розвиток комунікації ставить резервову армію кожного краю, а навіть всіх країв разом, на услуги кожного підприємця, так що брак роботи в одних місцях впливає на робочий ринок в інших.

Побіч властивих робітників скорий поступ техніки виперає також з продукції самостійних продуцентів, що жили з праці рук і не можуть конкурувати з машинами. В краях технічно відсталих, котрі впроваджують машини скоро, а не поступенно, або стають ся відразу ринками для машинової продукції більше розвинених країв, витворює ся тою дорогою в короткім часі резервова армія для великого промислу, котрої більша часть скорше вимерає, ніж стає ся потрібною капіталови. Такий вплив мали прим. в Східних Індіях в 30 роках англійські бавовняні машини. Але як лиш покаже ся можливість, ново-утворена робітнича армія удає ся шукати праці до більше розвинених капіталістичних країв. Так прим. зруйновані європейським і доперва що повстаючим хінським капіталом дрібні хінські продуценти цілими масами появляють ся на західнім березі Америки. Їх конкуренція ділає некорисно на місцевий робочий ринок, тим більше, що при надзвичайно низькій уровени потреб они продають свою робочу силу за дуже низьку ціну. Все те відносить ся не лиш до цілих

економічно відсталих країв, як Хіни, котрі ввійшли в сферу ділання європейського капіталу; це відносить ся також до економічно відсталих частий поодиноких капіталістичних суспільств. В міру того, як промисловий розвиток огортає також відсталі галузи промислового життя — позбавляє селян землі, руйнує міських і сільських ремісників — повстає звідси наплив робочої сили до промислових центрів, на робочий ринок великої продукції.

Певні поняття про сучасні розміри резервової промислової армії і про її колибання можуть дати слідуєчі числа. В 1856. р. в Англії після урядових обчислень було 880.000 осіб, що поберали публичну заемогу з податку для бідних. В 1863—1864 р. це число дійшло до 1,080.000. Це ще не повні числа безробітних: не кождий відважить ся користати з публичної добродійности; багато здержує ся від того через почуте власної гідности; головно тоді, коли робітник лиш в половині належить до резервової армії, т. є, не є зовсім позбавлений праці, а лиш не має її в достаточній скількості. В нашім часі число безробітних в Англії обчислюють на 1 мільон в літі і 1,750.000 в зимі, не вчисляючи тут тих, що живуть цілковито на кошт публичної милостині.

Для Німеччини вкінці 1895. р., т. є в добі надзвичайно скорого розвитку промислу, урядові числа виказували 771.000 осіб позбавлених праці.

В відсталих краях, які впроваджують скоро великокапіталістичну продукцію, цифри резервової армії повинні бути в порівнаню не менші, але більші ніж в краях більше розвинених. Але для тих перших далеко трудніше зробити обчислення, бо там переважає укрита форма браку праці. Селянин, що змушений покинути помічне ремесло, отже має продукційну працю лиш в часі рільничого сезону; сільський ремісник, що зменшує продукцію внаслідок зменшення попиту з сторони торговельного капіталу, — належать в великій мірі до продукційно непотрібної в даних умовах людности, хоч на позір они лишаять ся самостійними дрібними продуцентами.

Продукційно непотрібні елементи робітничої класи творять найчистішу форму зглядного перелюднення.

Средства існування капіталістичної резервної армії є дуже різні і несталі: давніша ощадність праці, публична добродійність, крадіж, проституція, і т. д. Притім взагалі не може бути й мови про цілковите задоволене.

При існуванню промислової резервної армії, умовини риночної конкуренції є дуже нерівні для купуючого і продаючого робочу силу. Серед продавців робочої сили повстає, очевидно, змагане до ослаблення хоч в частині вислідів тих неоднакових умовин.

Одиноким способом на зменшене непорозуміннь, що повстають через занадто велику конкуренцію, є — зменшити саму конкуренцію. Власне на цю дорогу вступили продавці робочої сили. Почали повставати і розвивати ся різні типи промислових робітничих організацій.

Того явища не знала рукодільна доба капіталізму з її надзвичайним розбитєм робітничої класи, що впливає з рукодільняного поділу праці. Усуваючи той поділ, вирівнюючи продукційну ролю різних робітників, вирівнюючи заробітні платні, машинова продукція творить ґрунт для товариств. Зеднюючи масу людей в одній робітні, при однаковій праці, що відбуває ся після докладно означених правил, промисловий капітал вчить робітників злуки, виробляє в них духа дисципліни — необхідні підстави тривалости і практичного поводження всяких організацій.

Такі є основні економічні умовини, завдяки котрим могли повстати і розвивати ся сучасні західно-європейські робітничі організації різних типів (заводові союзи, товариства продукційні, споживчі і інші.)

Заводові (професіональні) союзи спершу повстали в Англії — в краю, в котрім найскорше появила ся машинова продукція. Після Брентана, перший заводовий союз сучасного типу появил ся в 1794. р. Отже власне в добі великого технічного перевороту, переходу від рукоділь-

ні до машини. В інших краях розширене ся союзів відбувало ся взагалі в міру розширення ся промислового капіталізму. Всеюди розвиток відбував ся з зростаючою швидкістю.

Розсліджуючи справу форм і швидкості розвитку подібних організацій, треба, очевидно, взяти під увагу не лиш засадничі економічні умовини — продукційні зносини робітників і їх участь в поділі, але також умовини другого характеру: стан народної освіти, форми законодавства і взагалі правні середовища життя союзів і т. д. Оскільки важним під тим зглядом є стан народної освіти (це услівє не дасть ся дійсно відділити від загального розвитку продукційних сил), можна судити з факту, що найбільше просвічені серед держав західного світа — Злучені Держави, Англія і Німеччина — відзначають ся рівночасно найбільшим числом робітничих товариств. Про значіне правних умовин (котрі є означені взаїмними відносинами економічних груп) дасть нам певне понятє слідующий примір. В 1868. р. французьке законодавство дозволило закладати робітничі союзи, але з певними обмеженнями: по 16 тітах, в 1884. р. було в Франції 283 союзів. Закон з 1884. р. зніс всякі обмеження і в протягу 7 літ, до 1891. р. число організацій збільшило ся майже 4 рази — 1127.

Первісна, найпростійша, найменш стала і рівночасно найменше досконала форма робітничих організацій є коаліція — випадкове, часове зєдиненє робітників для одної практичної цілі, що виражає ся звичайно в спільнім покиненю праці. Безпосередне значіне подібних зєдинень полягає на тім, що при сприяючих умовинах можуть допровадити до частинного улүчення матеріального стану робітників. Окрім цього коаліції служили часто як товчок до основаня більше означених і тревалійших організацій, як прим. заводіві союзи (трейд-юніі).

Заводові (професіональні) союзи є найбільш розповсюдженою формою робітничих організацій. В основних чертах они творять ся після одного і того самого типу і зміряють менше більше до подібних цілей. Цей тип, то менше або більше централістичне зєднання, основане на виборчій засаді, ціль його — підвишене матеріальної уровени життя через взаїмну поміч на случай хвороби, нещастя і т. д., заключуване угод з підприємцями що до заробітної платні, і остаточно — викликуване страйків і т. д.; часто також піднесене умової і моральної уровени при помочи бібліотек, товариських судів і т. д.

Професіональні союзи з початку найчастійше лучать робітників одного підприємства, пізнійше одного роду підприємств, опісля кількох дещо споріднених галузей продукції; притім ограничують ся на розміри одного міста, одной провінції, одной держави. Але в декотрих, досі виїмкових випадках, они переступають всі повисше вчислені границі — стають ся межинародними, або в однім краю лучать ся в великі федерації робітничих союзів різних галузей продукції.

Професіональні союзи є в силі ослабити конкуренцію межі спродавцями робочої сили. Звідси то походить, потверджена через статистику, зависимість межі розвитком союзів а висотою заробітної платні. Край з більше розповсюдженими професіональними союзами, іменно Америка, де до заводових союзів (юній) належить трета часть робітників, і Англія, де до них належить четверта часть робітників, відзначають ся найвисшою платнею; платня робітників, що належать до союза, є виспа ніж робітників, які не належать до них.

Ті товариства не можуть змінити условин життя робітників, принаймні до того часу, доки они не обіймуть собою більшої части робітничої кляси. Робітники, що стоять поза заводовими союзами, роблять сильну конкуренцію для членів союзів. Окрім цього, улущеня условин праці, котрі осягає ся за помочю діяльности заводових союзів, не можна уважати за тревалі: при зміні условин робочого ринку

часто лучає ся, що зміна ділає в зовсім противнім напрямі.

Звідси повстало нове змаганє серед робітничих товариств заходу, іменно, змаганє поліпшити умовини життя робітників через вплив на законодавство. В дійсности лиш правні ограничєня робочого дня, винагорода в разі нещасливих випадків при машині, правом приписанє забезпечєнє на случай хвороби, і инші улущєня впроваджені в житє при помочи державної власти стають ся трєвалым здобутком для всіх робітників цілого краю. Але тому, що держава при найбільш сприяючім законодавстві не може усунути основних причин непевности життя і розвитку умовин праці, нероздільно звязаних з капіталізмом, то данє змаганє кладе на порядок дня справу усунєня основних причин таких умовин — усунєня капіталізму взагалі при помочи соціалістичного перевороту. Треба завважити, що цє змаганє виступає найсильніше не в тих краях, в котрих розвиток капіталізму посунув ся найдалше, але радше в тих, котрі визначають ся передовсім його скорим розвитком в наших часах.

Особливую формою робітничих організацій є споживчі і щадничі товариства, котрі впрочім не менше розповсюднені серед селянства і міської дрібної буржуазії, ніж в сфері властиво робітничій. Ті організації мають на цілі поліпшенє умовин життя робітників при помочи дрібних торговельних операцій: дешєвного гуртового закупу споживчих середників (споживчі товариства), дрібного взаїмного кредиту (щадничі товариства) і т. п. Такі організації самі через себе, незалежно від товариств першого рода, не можуть викликати поліпшеня матеріальних умовин життя робітників, бо колиб они навіть огорнули собою всю робітничу клясу, то згідно з законом вартости ті, що купують робочу силу сейчас знизилиби заробітну платню о суму, яку заощаджує робітник, що бере участь в таких організаціях; отже лиш діяль-

ність заводових, політичних і т. п. союзів може установити підвишене урoвни життя. В загальнім процесі економічного розвитку значіне споживчих і щадничих союзів полягає на тім, що своєю конкуренцією они приспінують загладу дрібних купців і лихварів. Тому, що они не нарушають інтересів капіталу, отже знаходяться ся они часто під протекцією підприємств.

Депо висшій тип робітничих організацій творять витворчі товариства. Є це групи робітників, що розпоряджають средствами продукції і провадять власні підприємства. В той спосіб члени тих союзів є рівночасно підприємцями і робітниками. Такі організації є в силі значно поліпшити матеріальне положенє своїх членів, перешкаджаючи переходови зиску в руки капіталістів.

Але лиш в рідких випадках витворчі товариства можуть повстати без побічної помочи (в роді прим. помочи від правительства); при сучасній техніці для основаня підприємства необхідний є дуже великий капітал. Опісля, провадженє підприємства через витворчий союз представляє великі труднощі; брак при звичаєня робітників до спільної організаторської діяльності в продукції, незначний розмір їх капіталу, вороже становище капіталістів, котрим, з огляду на великий засіб їх средств, вдає ся при помочи конкуренції підконтати підприємство робітників і т. д.

Організуючись серед капіталістичних відносин, витворчі товариства в найлучшій разі підносять значно урoвень життя своїх членів, т. є, мале число робітників. Тоді інтереси тих немногих починають відріжнювати ся яскраво від інтересів прочих робітників. В самій річі, приймати нового члена на однакових у-слівях з давними, є некорисною річню для товариства, коли оно вже має досить великий капітал. Сли прим. товариство зібрало по 1000 руб. від особи, тоді приймати нового члена без 1000 руб. значить нічо инше, як діленє ся зиском з иншими.

Взагалі нема нічо легчого, як витворене ся з робітників-підприємців певного рода аристократії серед робітників. Часто лучає ся, що витворчі (продукційні) товариства наймають робітників, нечленів товариства, і платять їм звичайну ціну. Витворчі стоваришєня в своїм розвитку зміряють до переходу в акційні стоваришєня. В дійсности они лиш побільшують дрібну буржуазію. Звичайно їх закладає ся не серед властивих робітників, але серед продуцентів дрібно-буржуазного типу, прим. селянські артелі в Росії. Досі витворчі стоваришєня рідко мали поводження.

Далеко більше витревалости і здібности до життя виказують стоваришєня продукційно-споживчі. Они збирають потрібні средства і закладають варстати і фабрики для витворюваня певних, найбільш зуживаних членами товариства, товарів. Притім витворені товари мають менше або більше забезпечений збут, отже продукція може йти добре, а робітники підприємства одержують притім добру заробітню платню і користають з участи в споживчих товариствах.

В добі машинової продукції відносини суспільних сил, що змінюють ся під єї впливом, витворюють цілий ряд змін в сфері правних зносин межі класами — фабричне законодавство. Це нове явище огортає не лиш поділ, але також і продукцію, впливає не лиш на заробітну платню, але і на організацію продукційних відносин; і коли ми розбираємо їх в цім розділі, то власне робимо це внаслідок його непосредної звязи з доперва що вчисленими змінами условин заробітної платні.

Фабричне законодавство полягає на тім, що правительство бере участь в організаторській діяльности поодиноких капіталів і ограничує свободу угоди межі капіталом а працею. Потреба такого ограничення впливає з ріжницї межі інтересами поодиноких підприємств, а інтересами цілого капіталістичного суспільства. Без згляду на це, які

форми приймає фабричне законодавство: ограничене робочого дня, відвічальність підприємців за нещасливі випадки при машинах, контролю над гігієнічними умовами праці і т. д. — в дійсності річ спроваджує ся до одного — до зміни “заробітної платні” в найширшій значіню того слова, до зміни участі робітників в суспільнім поділі.

Щоб виказати, в який спосіб машинова продукція, змінюючи всякі відносини, витворює конечну потребу фабричних законів, ми задержимо ся на однім примірі — на Англії. Англія, як край, де машиновий капіталізм розвинув ся найскорше, вчаснійше, як в інших краях запровадила в себе фабричне законодавство.

Коли змагане капіталізму до збільшеня робочого дня і до обниженя заробітної платні допровадило до того, що робітнича кляса находила ся перед небезпекою звироднення, тоді показало ся, що в зміні тих умовин були заінтересовані не лиш самі робітники, але також много иньших елементів суспільства. По перше, кляса земельних властителів мала немало причин до симпатизованя з змаганєм робітників: всяке поліпшене умовин життя робітників, збільшуючи їх потреби, збільшує також попит на предмети зужитя, значну часть котрих продукує рільництво: а збільшений попит на рільничі продукти означує підвишене ся ренту; окрім цього ненависть землевласників до промислового капіталу з причини ренту і зиску спонукувала взагалі землевласників виступати проти промислових робітників також в справі фабричних законів. Дрібна буржуазія була склонна до показуваня симпатії для робітників з двох головних причин: вчасти внаслідок тої самої ненависти до великого капіталу, який побиває дрібну буржуазію в всіх сферах конкуренції, вчасти в наслідок безпосередного співчутя над тяжкою долею робітників, з котрих многі ще недавно належали до дрібної буржуазії, і в котрих положене многі з представителів дрібної буржуазії можуть впасти дуже легко при відповідних умовах. Розумніці з помежи капіталістів, здібні взнести ся

понад інтереси даного підприємства і даної хвилі, розуміли, що певне піднесенє уровени життя робітників покаже ся корисним навіть для самого капіталу, бо поліпшить якість і інтензивність праці. Образованій англійській бюрократії ті понятя були ще більше доступні.

Вислідом того всього було, що робітнича кляса в своїм змаганю до поліпшеня життя мала сильних союзників; повстали закони, що ограничували робочий день, з початку лиш для женщин і дітей, як елементів робітничої кляси, від котрих безпосередно залежить здоровле і сила її будучих поколінь. Але рівночасно робочий день дорослих мужчин ставав ся коротший самий через себе, бо женщины і діти творили досить значну часть робітників і провадити продукцію без них було не вигідно і некорисно.

Перед виданєм фабричних законів 14—15 годинний робочий день був досить звичайним явищем. Вже 14-годинний робочий день лишає робітникови менше ніж 2 години на заспокоєне висших людських потреб, сли числити 8 годин на спанє. А тимчасом в декотрих місцевостях можна було знайти навіть 18-годинний робочий день.

Після закона з 1833. р. робочий день в важнійших галузях промислу зістав ограничений до 12 годин. Опісля, по цілім ряді інших дрібних реформ, закон з 1847. р. допровадив робочий день до 10 годин. Через той час поступенно була зорганізована фабрична інспекція, спеціальний державний орган для впровадження в жите фабричних законів і для караня за їх нарушенє. Завдяки децю незадержному середовищу, в яким ділали англійські інспектори, фабричні закони почали входити в жите всесторонно. (Справозданя англійських інспекторів вперше заізнали Европу з дійсним положенем робітничої кляси і достарчили багато матеріялу для розслідженя законів капіталістичного устрою).

Після перших кроків на полі фабричного законодавства слідує конштувати в порівнянню менше зусиль. Ся прим. законні ограніченя запроваджено лиш в деяких галузях промислу, то капіталісти тих галузей стають ся сторонниками дальшого розповсюднення тих законів і на інші продукції, бо не хочуть, щоби інші капіталісти мали над ними перевагу в нагромаджуваню богацтв. Так само сли в наслідок місцевих условин певна часть капіталістів мусить вдоволитися коротшим робочим днем, ніж інші, то ті капіталісти неустанно жадають правного унормованя робочого дня для цілого краю лиш в таких границях, щоби їх конкуренти стратили перевагу зглядом них, а они самі щоби нічо не стратили.

Значіне унормованя робочого дня для продукції є слідуєче: оно дає можність робітникам жити більш свідомим житєм і через те витворює условини для поліпшеня якості і збільшеня інтензивности праці. Є тоді можливо збільшити скорість машин, повірити одному робітникови більшу їх скількість, ніж давніше і т. д. Завдяки тому всему скоро по запровадженю скороченого дня праці показує ся, що денна утрата енергії є більш корисна, ніж давнійше: що 12-годинний робочий день приносить значнійшу суму праці ніж 15 год., 10-годинний більше ніж 12-годинний.

Зріст продуктивности праці годить скоро капіталістів з законом про робочий день, бо зиск показує ся звичайно не менший, а часом навіть більший, ніж давнійше. Впрочім є границя, поза котрою скорочене робочого дня мусить зменшити надвартість, бо поза певні границі інтензивність праці не може посунути ся. Трудно сказати, чи ближше, чи дальше тої границі лежить 8-годинний робочий день; в кождім разі в теперішних суспільних условинах він лежить близько тої границі. (Рух за 8-годинним днем розпочав ся в 50-тих роках і зміг ся особливо від 1889 р.)

З початку скорочене робочого дня потягає за собою зменчене браку праці; але в наслідок скорого зросту інтензивности праці те зменшене є лиш часове: вкортці є

можливо обійти ся при давній, або ще меншій кількості робочих рук.

За приміром Англії також інші капіталістичні краї почали запроваджувати в себе фабричні закони. Притім вплив історичного середовища, вплив всесвітнього капіталізму на інші краї показує ся в тім, що вони здобувають фабричне законодавство взагалі легше, за ціну меншої боротьби, так само, як розвиток капіталізму відбуває ся в них далеко скорше.

В всіх краях фабричне законодавство огортало крок за кроком різні сторони фабричного життя. Спершу обмежено звичайно працю женщин і дітей. Праця дітей до певного віку по більшій часті є зовсім заборонена. Опісля в декотрих місцях закон обмежує навіть час праці для дорослих мужчин. (В Росії перший крок в тім напрямі зробив закон з 2. червня 1897.).

В декотрих місцях закон заборонює нічну працю для женщин і дітей (в Швейцарії також для мужчин, з виїмком, очевидно, тих підприємств, в котрих техніка продукції не дозволяє на перерви.) Значіне того закона є очевидне: не говорячи вже про безпосередню шкідливість нічної праці для здоровля, творить она ще жерело розпусу для робітничої кляси.

Дальше, в многих краях закон приписує правило що до чистоти в робітнях, що до їх вентиляції, що до средств осторожности при шкідливих продукціях і небезпечних машинах.

Як жертви нездорових условин праці, гине щорічно много тисяч людей; але тих жертв обчислити не можна — можна про них числити лиш посередно, з величезної смертности в одній або другій галузи продукції. Що до кількості людей ранених і забитих при продукції є статистика, і для держав західної Європи навіть досить докладна. Показує ся з тої статистики, що прим. в Німеччині лиш в однім році, в 1894, загальне число нещасливих

випадків серед робітників виносило 216.000, а число убитих — 6.000; около 3.000 були раз на все позбавлені можности праці в наслідок сильних покалічень. О скільки важними в практиці є закони про средства охорони перед нещасливими випадками, видно прим. з слідуячого: в Англії в р. 1874 на желізних дорогах було убитих — 1 на 320 робітників, ранених — 1 на 89 робітників; в р. 1894, коли вже істнували деякі закони про охорону перед небезпечними випадками убитих було около $2\frac{1}{2}$ разів менше: 1 на 796, ранених майже 2 рази менше: 1 на 140.

В декотрих краях фабричне законодавство установлює відвічальність підприємців за нещасливі випадки, які лучають ся робітникам при праці.

В декотрих краях право організує убезпечене робітників на случай хвороби, каліцтва, старости, деколи з обовязковою участю підприємця в касах убезпеченя.

Місцями фабричне законодавство обовязує промисловців закладати школи для дітей і т. д.

Загальний економічний застій рілничого господарства проявляє ся між иншим в факті, що законодавча охорона сельських робітників появляєть ся пізнійше і впроваджує ся в жите в далеко менших розмірах, ніж охорона промислових робітників.

В розвитку продукційних сил суспільства правне унормоване условин праці має величезне додатне значіне: перше, приспінує технічний поступ вже через те саме, що побільшує вартість робочої сили, завдяки чому заміна людської праці через машину стає ся кориснійшою для підприємців; по друге, оно приспінує концентрацію капіталу, бо улегчує загибелі дрібних підприємств, котрим труднійше перенести більший видаток капіталу на робочу силу і на ріжні уліпшення условин праці, ніж великим підприємствам; по третє, державна опіка позбавляє кождий поодинокий капітал привілею самостійного організатора продукції, і четверте, поліпшуючи положене робітників, витворює красші условини для їх розвитку.

5. Головніші зміни суспільної психології в добі машинового капіталу.

Зміни в суспільній психології, котрі заходять в добі машинового капіталізму, що до свого характеру є вчасти продовженням тих змін, що відбувалися в попередній добі, вчасти різнять ся від них значно.

Освободжене одиниці з під впливу кайдан формально-стихій і авторитетів оділичених по фєвдальних часах продовжує ся і майже кінчить ся в часах машинової продукції. Не потрібно пояснювати, що це відносить ся до елементів суспільства складаючих ся з підприємців. Щож відносить ся до продавців робочої сили (робітників), то вже самий їх перехід від давнійшої механічно-виконуючої яка що до свого характеру зближує ся до організаторської, потягає за собою розширене ся виднокруга думки і змагань. Правда, що продуцент, хоч має формальну свободу розвитку, однак матеріальну свободу має дуже малу. матеріальна можливість його розвитку дуже незначна; але і ця послідна по трохи розширює ся (робітничі союзи, фабричне законодавство, підвишене заробітної платні).

Напряма, в яким йде зміна в психології двох підставових груп суспільства — купуючих і продаючих робочу силу, є, очевидно, неоднаковий. Перші складаючи по трохи тягар організаторської діяльності на плечі наємних спеціалістів, починають розвивати ся переважно в напрямі зуживання; другі, відповідно до зростаючої комплікації своєї продукційної ролі, розвивають ся головно в напрямі продукційнім. Ті два типи розвитку зміцнюють ся з впливом часу щораз більше в взаємнім відношеню.

Зріст матеріялу знання, на котрім операє ся дальший розвиток, відповідає загальному зростови продукції. Пізнане причин явищ зростає безпереривно. Натуральний фетишизм тратить всякий ґрунт, лишають ся з нього лиш незначні останки.

Товаровий фетишизм переходує ся, бо дальше існує незорганізований суспільний поділ праці, який його витворює. Однак той фетишизм не в однаковій мірі опановує психологію двох засадничих суспільних груп. Він задержує свою повну силу лиш серед групи підприємств, для котрої незорганізований поділ праці має в життю найбільше і безпосереднє значінє, матеріяльні условини діяльності мають форму обмінної власности, а боротьба за існуванє спроваджує ся чим раз більше до ряду обмінних процесів. Противно, в життю другої класи, робітників, щораз більшу роль грають зорганізовані форми співробітництва і поділу праці, котрі в наслідок своєї простоти не лишают місця для фетишизму; в них спільна звязь в процесі праці в чимраз меншій степені ослаблює ся взаємною боротьбою — конкуренцією; продукція, а не обмін, грає переважаючу роль в життю. Звідси походить упадок обмінного фетишизму серед тої групи суспільства.

На економічних поглядах тої доби буде найлекше розслідити реформуючий вплив машинової продукції на суспільну психологію.

Для Норта, фізіократа, А. Сміта, економіста пізнішого періоду рукодільняної доби, характеристичним є глибоке переконанє, що при існуваню свободної конкуренції суспільство повинно тішити ся найбільшим добробутом, що в свободній боротьбі особистих інтересів творить ся “справедливий” поділ. В тих часах ще дуже мало були розвинені і не досить ясно виступали відємні сторони розвиваючої ся системи відносин. Для маси безземельного селянства, для всіх, хто стратив давнє жерело средств до життя, рукодільня була добродійкою, що ратувала їх від голодової смерті. Це було достаточним матеріялом для оптимістичних поглядів економістів-ідеологів капіталу — на нові форми поділу.

Разом з великим промисловим переворотом при кінці XVIII. віку, разом з розвитком машинової про-

дукції багато змінило ся. Скорє творене ся капіталістичної резервної армії, жорстокости праці женщин і дітей, обниженє заробітної платні, відрухові бунти робітників, істнованє народного богатства побіч народного убожества — все те кїдало ся в очи і потребувало поясненя. Економісти не могли оминутти нових квестій, нових загадок, які ставило само жите.

Рівночасно перед економістами в Англії, як ідеолоґами капіталу, стояла також чисто практична задача: вдержанє занадто великої капіталістичної резервної армії з податків для бідних за дорого коштувало буржуазію, обтинало додаткову вартість більше, ніж буржуазія того хотіла. Треба було зменшити ті видатки до величини, яка в дійсности відповідалаби потребі резервної армії для капіталу; в тій цілі треба було знайти ідеолоґічні, оскільки це було можливо, наукові підстави.

Такі були суспільні условини, що зродили наукову діяльність Роберта Мальтуса. Цей економіст (що до свого суспільного положеня — протестантський піп) примінював до нових цілий старі аскетичні ідеї. Він проголосив інстинкт розмножуваня за причину всіх суспільних нещасть: люде йдуть за тим інстинктом і їх родить ся за богато, більше ніж може вижити земля; голод виконує засуд над людьми і без милосердя карає тих, що не повинні були появити ся на світі — такою є воля Провидія, такий є закон природи.

Дійсність достарчувала, очевидно, матеріялу для тої ідеї. Приглядаючись житю поодинокого господарства, можна дуже часто спостерегти дійсне “надмірне” т. є. невідповідаюче матеріяльним средствам родини, розмножуванє ся. Цей висновок, одержаний з обсервації над приватними господарствами, треба було лиш перенести на ціле суспільство, — а цей спосіб був властивий для старих буржуазних економістів — і мальтузіанізм був готовий.

Але чи в дійсності природа є так бідна, що не може вигодувати всіх живучих людей і ще більше мільйонів? Ні, відповідає Мальтус, природа є безмірно богата але она не так легко ділить ся з чоловіком своїм багатством. Хочби його боротьба з природою кінчила ся побідою для нього, средства до життя, які чоловік черпає з природи, не можуть зростати з такою самою скоростю, як число людей. Чоловік неустанно побіджає природу, але чимраз дорожше коштує його кожда слідуєча побіда. Днесь хлібороб стратив певну скількість праці, щоби видобути з свого шматка землі кавалок хліба для родини; пізнійше родина збільшила ся і мусить він видобути подвійну скількість хліба, але в тій цілі треба стратити, може бути, три рази більше праці, як давнійше. Щоби з такого самого кавалка землі дістати ще таку саму скількість хліба, як давнійше, на це треба стратити не тільки само праці, але більше, як давнійше.

Правда, що розвиток техніки робить працю продуктивнійшою, але не може згонити збільшеної потреби поживи.

Припустім, що людність краю подвоює ся що 25 літ. (Мальтус на підставі своїх обчислень не вважає цей термін за короткий). Тому, що натура людська є (на думку Мальтуса) незмінною, нема підстави очікувати, щоби цей термін змінив ся з впливом часу.

Так отже, коли тепер в краю є 1 мільон людности, то за 25 літ буде 2 мільйони, за 50 літ — 4 мільйони, за 75 — 8 мільйонів, і т. д.; в протязу 250 літ людність повинна виносити 1,024 мільйонів. Притім припустім, що з початку добуває ся в краю 100 мільйонів пудів збіжжя, по 100 пуд. на кожного.

О скільки може зрости через той час продукція средств до життя? З розвитком суспільства продуктивність землі зростає, але на думку Мальтуса це вже

булоб дуже багато, коли кожде нове покоління зуміє видобути з землі 100 мільонів пудів більше, ніж попередне. Мальтус твердить, що колиб в Англії поступ рільництва йшов з такою швидкістю, то край в протязу кількох століть перемінив би ся в оден город, отже:

В протязу	25 літ	прод.	200 міль.	пуд.	по	100 п.	на	чол.
”	50 ”	”	300 ”	”	”	”	”	”
”	75 ”	”	400 ”	”	”	”	”	”

і т. д. Тому, що треба 100 пудів на кожного чоловіка, то очевидно, часть людности буде надмірною і чим дальше, тим більшою буде та часть. Та часть є призначена на загибель — через голод, хвороби і інших причин.

Так ось звідки появился чоловік без занятя: на думку Мальтуса це непотрібний чоловік, котрого родичі не повинні були видати на світ. Отже заключене попа - економіста є слідуюче:

“Закони природи, що рівночасно є законами божими, засудили його разом з родиною на голодову смерть за непослух обявленим заповідям”.

“Чоловік, що вродив ся в світі вже переповненим, — сли він не одержує средств до житя від родичів, і сли суспільство не потребує його праці, — такий чоловік не має права на найменший кусень хліба. Він не повинен знаходити ся там, де знаходить ся: при пишнім столі природи нема для него місця і природа радить йому віддалити ся”.

Звідси два практичні заключеня:

Перше, чоловік лиш тоді має право видати на світ дитину, коли знає на певно, що зуміє єї вижити. В противнім случаю чоловік морально зобовязаний повздержати ся від супружого житя.

Друге, всяка добродійність — державна і приватна, не має найменшого оправданя. Ї вона безужиточна, бо не вздержить ділання “великого законā природи і бога”; є шкідлива, бо лиш перешкаджає діланняю того законa і дає можливість непотрібним людям мучити ся дальше на землі.

“Навіть сли простягне ся до него рука приватної добродійности” — говорить Мальтус — “то інтереси людськості вимагають, щоби та поміч була дуже скупа. З тої точки погляду війни, епідемії, хвороби — є великими добродійствами для людськості, бо увільняють її від надмірної людности”.

Так отже Мальтус припускає, що надвишка людности, існуюча в всіх капіталістичних краях, є результатом абсолютного перелюднення, що повстає вона в наслідок фізіологічних причин і скорше чи пізнійше стає ся конечною при всяких условинах суспільного розвитку.

Ці понятя, як ми вже зазначили, є слушні в відношенню до натурально-господарчих суспільств з їх відсталою, нерухомою технікою. Але сучасний світ зі змаганєм до неограниченого зросту продукційних сил, з незвичайно скорим збільшенем ся суми суспільного богатства, цей світ не дає підстави до говореня про абсолютне перелюдненє. Сучасне перелюдненє є услівне, т. є має свою підставу в суспільних, а не в загальних біологічних условинах і залежить не від застою техніки, але противно від скорого поступу техніки при даній системі відносин межи людьми.

Про надмірне розмножуванє ся не може бути мови в кождім разі тепер, коли народне богатство капіталістичних країв зростає далеко скорше, ніж людність, коли навіть гірник в англійських копальнях вугля, оден з найліпше оплачуваних робітників на цілій кулі земській, одержує в виді заробітної платні ¹⁵/₃₂

(47%) всеї витвореної через власну працю вартости (після даних з 1893. р.). Передовсім ясно виступає ошибочність теорії Мальтуса в таких фактах, як збільшене ся надмірної людности відразу о сотки тисячів людей підчас криз, і зменшене ся єї до давних розмірів в протягу двох до трох літ: розмножуване ся не може плисти такими філіями.

Само розмножуване ся залежить в наших часах від потреб продукції. Притягаючи до продукції велику масу женщин і дітей, капітал попирає ранні супружа і дає товчок до численного розмножуваня ся; в результаті показує ся, що ті діти, коли доростуть, стають ся непотрібні для продукції, переходять в ряди надмірної людности. Найскорше розмножує ся та часть робітників, котра поберає найгіршу платню: найповільніше та, що має найвисшу платню. Цей факт потверджує ся через велику масу обсервацій і є в очевидній звязи з фактом, що іменно в низших, найпростіших і найгірше оплачуваних видах праці найбільше є розповсюджена праця женщин і дітей, сприяюча розмноженю ся.

Наука Мальтуса про конечність “моральної повздержливости” низших кляс від супружого життя зістала з впливом часу заступлена в цікавий спосіб через доктрину “неомальтузіанізму”. Припускаючи, що “моральна повздержливість” є доступна лиш для немногих виїмкових натур, неомальтузіанці пропонують замість того средства уживати певних медичних способів, за помочю котрих оминає ся природних наслідків любви. Ця наука поширила ся досить сильно на Заході в протягу послідних 30—40 років, поширила ся помимо явних суперечностей з загально-принятими моральними поглядами. Она знаходить для себе ґрунт головно серед дрібної і почасти середної буржуазії і приспішує упадок тих кляс; в Франції, де ці кляси є дуже численні, практика неомальтузіанізму викликала навіть грізне для поступу краю вздержане

зросту людности. Утопійна в своїй засаді (думка, що можна усунути суспільні нещастя, зменшуючи лиш розмножуване ся) наука неомальтузіанізму знаходить мало оборонців серед розвиваючих ся елементів суспільства.

Клясична школа буржуазних економістів закінчила свій розвиток на творах Давида Рікарда.

Капіталіст і банкер, що жив серед досить значно розвинених умовин машинового капіталізму в Англії, Рікардо докладнійше і обширнійше розслідив капіталістичну господарку, ніж хто небудь з его попередників. Він розбирає, так як они, суспільні відносини лиш з точки погляду інтересів продукції. Ось як характеризує його оден російський автор з перед 50-ти літ:

“Той односторонний напрям доходить у Рікарда до крайности... Держави вважає ся за робітні, в котрих продукує ся богацтва; чоловік є машиною, що продукує або зуживає, а його жите є його капіталом. В цім страшнім світі все мірить ся, все обчислює ся — і економічні закони, як фатальна, неумолима конечність, рядять явищами”.

Важна наукова заслуга Рікарда полягає на тім, що він в своїй економічній аналізі приміював логічно теорію вартости праці; це дозволяло йому між иншим зрозуміти і висказати протилежність клясових інтересів, котрого вчаси не розуміли, і котре вчаси затирали його попередники.

Метода Рікарда є виключно дедукційна: за вихідну точку він бере розвинені капіталістичні відносини, за основну пружину людських чинностей вважає особистий інтерес і пояснює, як в таких умовинах повинні уложити ся людські відносини.

Після Рікарда вартість товарів залежить від пе-

ресічної скількості вложеної в них праці. В той спосіб вартість творить ся при продукції і на ринок товар появляє ся з означеною вартостю. Звіден заключене, що вартість товару розкладає ся: на заробітну платню, зиск і рент. Три кляси осіб — капіталіст, землевласник і робітник — ділять межю собою витворену вартість. При поділі сли одному дістане ся більше, то другому менше. На цім полягає зазначена Рікардом протилежність клясових інтересів. (Після поглядів Сміта, ціна товарів складає ся з заробітної платні, зиску і ренту; зріст котрої небудь части може відбувати ся не конечно коштом иншої.)

Рікардо перший дав наукову, хоч не зовсім викінчену, а в декотрих подрібностях навіть не зовсім правдиву теорію ренту. Суть єї є слідуоча.

Рент є заплатаю за користанє з сил, котрі природа дає за дармо: люде, що загорнули монополь на землю і єї природні богацтва, беруть данину з суспільства в виді ренту. Найгірші ґрунта заняті під управу не дають вже ренту, лиш зиск з вложеного в землю капіталу (абсолютний рент не істнує для Рікарда). Ґрунта більше урожайні приносять більше понад звичайний процент зиску; надвишка з зиску творить рент. Сли земля не дає навіть звичайного зиску з вложеного капіталу, тоді покидає ся управу тої землі. Сли навіть гірші ґрунта дають більше як звичайний зиск, тоді приступає ся до управи ще менше урожайних, через нікого не занятих ґрунтів.

З впливом часу в наслідок зросту людности потреба житєвих середників — продуктів землі — збільшує ся, бо без тих предметів ужитя обійти ся найтруднійше. Зачинають управляти що раз то гірші ґрунта, вкладати чимраз більше капіталу в ті, що вже були заняті під управу. В наслідок того рент з впливом часу зростає.

Рівночасно збільшує ся також заробітна платня: Она залежить від вартости необхідних средств до життя; а ці средства — передовсім хліб і мясо — стають ся чимраз дорожчі з збільшенем ренту; в той спосіб заробітна платня в грошех росте, сли навіть потреби робітників не розвивають ся.

Рівночасно зі зростом ренту і заробітної платні зиск мусить зменшувати ся. Сли два учасники поділу беруть для себе більше, то для третього — для капіталіста — лишає ся менше. Це, після Рікарда, є причина поступенного обнижувания ся проценту зиску. (Другої, головнійшої причини обнижувания ся проценту зиску — відносного зменшувания ся змінного капіталу — Рікардо не бачить).

Заробітну платню Рікардо розслідив менше влучно, ніж рент. Так само, як Сміт, він вважає заробітну платню за вартість праці. Тимчасом праця сама через себе означає вартість інших товарів і вартости мати не може; вартостю даної скількості праці моглаби бути лиш така сама скількість праці, і за 10-годинну працю требаб давати продукт 10-годинної праці; притім була би неможлива додаткова вартість. Буржуазним економістам взагалі не вдалося дійти до понятя про робочу силу, про те, що купує ся не працю, лиш можливість праці, силу робітника.

Що відносить ся до висоти заробітної платні, то Рікардо установив загальне право, назване опісля “железним”, після котрого заробітна платня з невеликими колибаннями держить ся позему цін необхідних средств до життя. Як підставу того права він кладе науку Мальтуса про розмножуване ся. При кождім підвищенню заробітної платні понад норму необхідних средств, робітники зачинають розмножувати ся скорше, бо супружа стають ся частійші, смертність менша. Збільшене розмножувания ся витворює скоро надмірну людність, подача робочих рук зачинає перевис-

шувати попит, і заробітна платня спадає понизше позему необхідних средств до життя. Тоді голод і хвороби, убиваючи надмір робітників, запроваджують знова рівновагу межі попитом і подачею.

Закон заробітної платні Рікарда є неправдивий під тим зглядом, що не припускає загального і сталого її підвищення, яке залежить від зміни позему звичайних потреб робітника, але витворює для неї незмінну норму. Ще більше фалшиве є основане того закона на теорії Мальтуса; зміна капіталістичної резервової армії з одної сторони і ступінь свідомости продаючих робочу силу на робочім ринку з другої сторони — це є дійсні условини, від котрих залежить висота заробітної платні.

До суми наукових заслуг Рікарда в питаню про заробітну платню вчислює ся також звернене ним уваги на факт, що машини мусять погіршувати положене працюючих.

Загальний погляд Рікарда на економіку є статичний (стійний), так само як в Сміта: капіталістична система відносин здає ся йому досконалою, можливою в дальшій житю людськості; це погляд зовсім природний для буржуазного економіста — ідеолога капіталу.

В засаді індивідуалістичної психології, що проявляє ся в теоріях економістів-класиків, лежать суспільні відносини, означувані як “незорганізований суспільний поділ праці”, і котрі проявляють ся в обміні, в конкуренції. Але в капіталістичнім суспільстві розвивають ся також інші відносини — звяз простого співробітництва і зорганізованого поділу праці, котрі існують в границях кожного поодинокого господарства, зєднуючи його продуктивних членів. На ґрунті таких звязий повстає інша психологія, що найвчасніше виступає, в формі менше розвиненій, в теоріях школи утопістів.

Утопісти піддавали острій, енергічній критиці сучасний їм суспільний устрій. Представляючи яскраво відемні його сторони, они протиставили їм свої ідеали і предклали широкі пляни, котрих здійснене повинноби ушасливити людскість.

До перших утопістів можна зачислити учасника французької революції Гракха Бабефа (Grachus Babeuf). Він зорганізував комуністичний заговор, який скінчив ся цілковитим пораженем і смертю самого Бабефа і многих його приклонників.

По пораженю в кровавій боротьбі, утопійний напрям приберає нові форми і зовсім мирний характер. В Сен Сімона з його “новим християнством” утопійні ідеали висловлені ще досить неясно. Він припускає, що релігія буде тою силою, яка перебудує світ в дусі братерства, усуне поділ суспільства, нерівність і боротьбу.

Карло Фуріє далеко виразніше і ясніше представив свої ідеали. Він дав скінчений фантастичний малюнок будучої держави розуму, подрібно описав нормальну організацію продукції і поділу (“фаланстері”). Не можна не завважити тут, яку величезну владу мали існуючі відносини над таким умом, як Фуріє. В організації “ідеального” поділу Фуріє призначає для праці 5 з 12 частий цілого продукту; для капіталіста 4 часті і для талану 3 часті. Одержує ся досить поважну норму додаткової вартости — 40%.

Роберт Овен, що жив в Англії серед більше розвинених економічних відносин, ніж французькі утопісти, виступив вже як рішучий противник приватної власности і прихильник спільної продукції. Так як прочі утопісти він ясно малює свої ідеали, бо стоїть все таки на тій самій вихідній точці — припускає, що ідеї самі через себе можуть переробити жите. Але він вільний від релігійного містицизму, властивого Сен-Сімонови, і від філософічних фантазій, що характеризують Фурія.

Утопійність нової школи ясно видно з средств, котрі она предкладала для здійснення своїх ідеалів. Сен-Сімон числив на силу релігії. Фуріє і Овен покладали горячі надії на співчуттю і співучасті “сильних цього світа”, починаючи від королів, а кінчаючи на великих капіталістах.

Енергічний Англієць і досвідчений практик-підприємець, Овен пробував не раз в життю здійснити свої ідеї. Він припускав, що при помочи закладання комуністичних стоваришень можна осягнути перемену цього суспільного устрою на кращий; він самий з приватних, головно своїх власних, фондів закладав такі товариства. Ці підприємства все кінчили ся поразкою.

Одною з важніших історичних заслуг Овена є його становище до питання про робочий день. Він запровадив в своїй фабриці скорочений робочий день і в той спосіб причинив ся багато до розповсюдження ідеї про кінченість скорочення робочого дня. Він був одним з перших, що виступав в обороні вмішування ся правительства в ту справу і брав живу участь в агітації в четвертім десятиліттю минушого віка за законним обмеженням робочого дня.

Утопісти перші впровадили до літератури ідею змінності суспільних форм. Фуріє, а ще вчасніше Базар, ученик Сен-Сімона, представляли в своїх творах поступенну зміну форм суспільства. Але утопісти не пробували звязати своїх ідеалів з бігом історичного розвитку, не пробували доказати, що неустанна зміна суспільних форм мусить допровадити до здійснення їх власних ідеалів. Їх ідеали були відірвані від дійсности.

Утопісти стояли так далеко від економічної науки свого часу, що з початку не мали на ню жадного впливу.

Розвиток великої машинової продукції, заострюючи до остаточности діланє конкуренції, прискішує руїну дрібно-буржуазних підприємств. Прибираючи яскравий і болісний характер, цей процес бурить давню спокійно-консервативну психологію дрібно-буржуазних елементів суспільства і викликає з їх сторони ряд спроб в цілі оборони власного економічного існування, і перешкодження великому капіталови в його змаганю до пролетаризації дрібних витворців. Представителями того напрямю суспільного житя були дрібно-буржуазні економісти.

Подібно як дрібна буржуазія займає в капіталістичній системі середнє, переходове місце межі головними суспільними класами, так само економічні погляди дрібно-буржуазної школи займають під певним зглядом посереднє місце межі старою а новою політичною економією.

С і с м о н д і був завзятим ворогом великого капіталістичного промислу. Більше, як інші, він вказував і підчеркав відсміні сторони впроваджуваня машин. Дрібні форми продукції були ідеалом Сісмондого. Тому-ж що свобідна конкуренція провадить до їх заглади, запевнюючи цілковиту побіду великому промислови і машинам, Сісмонді енергічно повставав проти свобідної конкуренції і конечно від правительства вимагав вмішаня ся в ту справу. В чім іменно полягало те вмішуванє ся, він ясно не означив.

Та сторона поглядів Сісмондого — ідея конечної помочи для дрібної продукції проти великої — була не лиш утопійною (здійснити єї вже не було можности), але і реакційною (задержанє розвитку великої продукції булоб задержанєм розвитку суспільства).

Інтересні під зглядом історичним є погляди Сісмондого на промислові кризи. Після його думки они по-

ходять з браку рівноваги межі продукцією і з'уживанем. Цей брак відповідного відношення є вислідом великого промислу, котрий з одної сторони надзвичайно розширює продукцію, з другої сторони зменшує средства купна має людности, руйнуючи своєю конкуренцією дрібних витворців і заступаючи робітників через машину. Глибої причини — незорганізоване суспільної продукції — Сімонді не спостерігає.

Прудон, подібно як Сімонді, розсліджував суспільне господарство з точки погляду дрібної буржуазії; як автор широких і скомплікованих плянів перетворення суспільних відносин в душі рівности, є він рівночасно наслідником давних французьких утопістів (ріжнить ся від них тим, що на місце “братерства”, він ставив “взаїмність”, засаду обміну.)

Утопійні пляни Прудона відзначають ся більшою льогікою і навіть зовнішню практичністю. Побіч стараня о вратоване заникаючої дрібної продукції виступає в них змагане привернення зпролетаризованій часті людности єї давну економічну самостійність.

Прудон припускає, що головна причина економічної залежности робітничої кляси лежить в сучасній організації обміну і кредиту. Витворець є змушений все шукати за ринком для товарів і часто чекати довго на збут; в наслідок того дрібні продуценти не видержують конкуренції і легко тратять средства продукції; комуж раз так лучило ся, то для нього нема вже ратунку серед існуючих відносин, він вже не може стати ся самостійним продуцентом — кредит істнує лиш для маючих.

Отже треба зорганізувати обмін і кредит в той спосіб, щоби з одної сторони дрібний продуцент міг все одержати достаточну позичку на застав витвореного товару, в наслідок чого часовий брак збуту не буде руйнував його підприємства, з другої сторони —

щоби зорганізований кредит достарчував кожному робітникови средств на власне підприємство. Тоді всі будуть малими капіталістами і запанує поступенно гармонія інтересів.

Для осягнення тих цілей треба заложити народний банк, в котрім кожний продуцент мігби одержати за свій товар посвідчене його вартости. Такі посвідки курсували би межн членами банку, як гроші; ними можна би платити за товари; це були би народні гроші. Серед таких условин не буде бракувало капіталу для провадження дрібних підприємств. Фонди банку будуть розширювати ся і дадуть можливість організованя безплатного кредиту для робітників, що хочуть розпочати власне підприємство.

Свої пляни пробував Прудон здійснити в практиці; проби скінчили ся цілковитою неудою.

Корінь утопії Прудона лежить в тім, що він сподівався усунути економічні протилежності виключно через організацію обміну і кредиту; тимчасом ці протилежності впливають з незорганізованя цілої продукції. Прим. надпродукція і кризи не були би зовсім усунені через здійсненє проєктів Прудона.

Окрім цього сама історія засудила на неудачу всякі спроби піддержаня дрібної продукції проти великої в економічній боротьбі, бо ця послідна розвиває без порівнаня вище продуктивність праці.

Погляди Прудона через довгий час тіпили ся величезною симпатією серед робітничої людности Франції.

Це походить звідси, що Франція є краєм дрібно-буржуазної психології. Найчисленнішу клясу в тім краю творять дрібні землевласники (они числять там кілька міліонів), котрі з конечности мусять мати дрібно-буржуазний склад думок. Зовсім природно, що і робітники, що також походять з дрібної буржуазії і жили серед неї, переняли ся на довгий час її поглядами і змаганями.

Чим яснійше показує ся протилежність в житю практичних інтересів різних суспільних груп, з тим більшою завзятістю виступають в взаємній боротьбі групові ідеології. З впливом часу на класичну школу економістів, що виросла в атмосфері розвиненого промислового і торговельного капіталу Англії, почали нападати також ідеологи велико-буржуазних клас, так в Англії, як і в інших краях.

Так отже в добі боротьби за збіжєві закони, які поширали англійське хліборобство, економісти, що стояли по стороні великих землевласників, піддали строгій критиці теорію свободної конкуренції, і в многих случаях дуже влучно вказували на її слабкі сторони.

Навіть для промислового капіталу в краях менше розвинених, ніж Англія, теорії класичної школи були під многими зглядами невідповідні.

На початку XIX. столітя для повстаючого німецького капіталізму конкуренція розвиненого англійського промислу була дуже тяжка. Свобода торгівлі була правдивою перешкодою для поступу німецького промислу. Треба було створити сприяючі обставини діяльності для німецьких капіталістів.

Ліштт предложив старий випробований спосіб меркантилістів — протекціонізм, високі цлові тарифи. Ліштт мусів притім вести боротьбу з ліберальною політичною економією, яка мала немало прихильників в Німеччині. Були то по більшій часті представителі торговельного капіталу, для котрого свобода торгівлі в многих випадках є пожадана.

Головна думка Лішта була слідуюча: “цілю економічної політики повинно бути цілковито ріжносторонній розвиток продукційних сил краю”..

З цієї засади він робить заключенє, що коли в краю повстає витворчий промисл, а його розвиткови

шкодить загранична конкуренція, тоді треба охорони власних підприємців від нерівної боротьби — охорони за допомогою високого цла. Це буде не вигідне для одного або для двох поколінь: будуть мусіти купувати дорого лихі краєві продукти, замість добрих і таних заграничних товарів. Але за те слідує покоління будуть користувати ся розвиненим промислом. Цла повинні зменшувати ся поступенно, щоби краєві підприємці не тримали ся все тої самої низької техніки; колиж вони вже будуть здібні вести конкуренцію з заграничними капіталістами, тоді правительственна опіка повинна усунути ся зовсім і зробити місце свободній торгівлі.

В той спосіб Ліпгт в своїй боротьбі з школою свободної конкуренції стає вже до певної степені на історичній точці погляду, на точці погляду розвитку.

В міру того, як горизонт буржуазної економічної науки розширює ся поза границі англійського капіталізму і в міру того, як дійсні відносини різних країв, в тім числі і Англії, змінювали ся в процесі розвитку, для буржуазних економістів було чимраз труднїйше вдержати ся на давній статичній (постійній) точці погляду: само жите змушувало їх хоч в часті приймати ідею розвитку.

В четвертім десятиліттю минушого віка в Англії, а в пятім в Німеччині повтала “історична” школа буржуазної політичної економії. Найбільше она розвинула ся в Німеччині. Славнїйшими єї представителями були Рощер, Кніс, Гільдебранд.

В своїй критиці давних доктрин, з точки погляду сучасного німецького капіталу, ті економісти вже не боронили понятя свободної конкуренції, але твердили, що ліберальний устрій допровадить до найбільшого розвитку продукції і найліпшого подїлу. В при-

стосованню ідеї розвитку до економіки та школа була як найбільше уміркованою. Ось головні засади, котрих она боронила в науці.

Економічний устрій не є чимось незмінним: є він здібний до розвитку. Тому то треба досліджувати його історично, а не лиш статистично, в його змінах, а не лиш таким, яким він є в даній хвилі, або як представляє ся в абстрактнім понятю економіста. Метода політичної економії повинна бути індукційною, головно статистичною. Розсліджуючи народне господарство, треба брати його як зложену цілість, а не як суму приватних господарств; не є отже слушне примінене до народного господарства заключень одержаних з дослідів над приватним господарством, як то зробили Сміт, Рікардо і інші. Опісля при економічних дослідях треба брати під увагу залежність народного господарства від інших сторін суспільного життя — від політики, звичаїв, пануючих ідей і т. д. Треба також відречи ся поглядів старих економістів, неначе би в економічній діяльності чоловік руководив ся лиш особистим інтересом: треба брати під увагу також інші чинники, прим. моральне чутє.

Однак ті погляди не є під кождим зглядом кроком вперед в порівнанню з клясичною школою Сміта - Рікарда. І так прим. втягнене до обмінного господарства інших товчків в економічнім житю осіб, окрім особистого інтересу, іменно сил морального характеру — лиш затемное аналізу: в дійсности для чисто альтруїстичних чувств нема місця в обміннім житю; є они звязані і можуть проявляти ся лиш в виймкових случаях. До чувств і мотивів чисто еґоїстичних треба би додати лиш дуже їм споріднені суспільно-еґоїстичні, або клясові, які дійсно яскраво проявляють ся в економічнім житю і мають в його розвитку велике значіне.

Більше логічно і всесторонно, ніж школа “історична”, перепровадив історичну точку погляду в економічній науці Родбертус - Ягєцов.

Богатий пруський юнкер, і якийсь час міністер, Родбертус був вдійсною ідеологом німецьких аграріїв свого часу. Цему зовсім не перечить відтінок свого рода економічного радикалізму, який знаходимо в творах Родбертуса. Виступаючі яскраво в житію Німців протилежності межі інтересами ще на пів фєвдальних землевласників а інтересами капіталістів могли легко витворити в ідейних представителях перших з тих груп склонність до енергічної критики, а інтереси робітничої кляси, що тоді ще не стояли в такім яскравім противеньстві до інтересів аграріїв, були доброю точкою опору для такої критики. Притім економічний радикалізм Родбертуса майже що не стосує до його безпосередно критичної програми. В аналізі економічних відносин Родбертус операв ся в цілості на теорії вартости Рікарда. Особливо важне історичне значінє мають досліди Родбертуса в квестії поділу народного доходу межі сусільними клясами.

Народний дохід, після Родбертуса, ділить ся на заробітну платню і на “рент взагалі” (т. є продукт додатковий). Родбертус признає так як і Рікардо, що заробітна платня залежить від вартости необхідних для робітника житєвих средств; але розглянувши факти, Родбертус доходить до инних заключень що до заробітної платні, ніж Рікардо.

Рікардо, припускаючи, за приміром Мальтуса, що продуктивність рільничої праці обнижує ся в процесі розвитку, заключав з того, що підвишенє грошевої заробітної платні є конечне: вартість, а з нею і ціни житєвих средств, витворюваних головно в рільничім господарстві, повинні підвищувати ся. Але Родбертус, операючи ся на зроблених перед ним досьвідах і на сучасній йому агрономічній науці, до-

казував, що такий погляд є зовсім хибний: також в сільським господарстві продуктивність праці не обнижує ся, але підвищує ся, так як і в перетворчій промислі, хоч не так скоро. Звідси впливає конечність безнастанного обнижувания вартости робочої сили. В той спосіб відносна участь робітничої класи в народнім доході зменшує ся в міру технічного поступу, а “рент” зростає. Нерівномірність в поділі зміцнює ся.

В тім зрості нерівномірности поділу бачить Родбертус головну суперечність капіталістичної системи і жерела всіх інших противеньств. Така власне думка лежить в основі його теорії кріз, дуже подібної до теорії Сімонда. Безнастанний зріст розмірів продукції, що йде разом з зглядним обниженем ся заробітної платні, мусить допровадити до нарушеня рівноваги межи подачею і попитом товарів на ринку а силою купна народу: товарів на ринку є далеко більше, ніж може купити весь нарід, серед котрого головним споживцем є робітнича класа. Тоді вибухає кріза. В той спосіб Родбертус, так як і Сімонді, не доходить до головної причини надпродукції — незорганізованого характеру суспільного поділу праці, а задержує ся на причині другорядній; тимчасом навіть цілковите усуненє тої причини, при істнованю обмінної кокуренції, не перешкодилоби повстаню надпродукції.

В справі ґрунтового ренту Родбертус висказує ся в слідующий спосіб. В рільництві змінний капітал є відносно більший, як в інших галузях промислу, отже і додаткова вартість є висша: єї надвишка замінює ся в ґрунтовій рент. Цей погляд є оснований на фальшивім приміненю теорії вартости праці: в добі капіталу ціни поодиноких товарів, в тім числі і збіжа, не залежуть прямио від вартости праці, і ко-

либ не було ґрунтового ренту, то продукція збіжа, помимо більшої надвартости, приносилаби після за-кона конкуренції лиш звичайний зиск.

Важною заслугою Родбертуса є його досліди історичного розвитку суспільних форм. Історично-філософичні погляди, що творять основу тих праць, є дещо неясні. Часом здає ся, що він готов признати, що правні відносини залежуть від продукційних — прим. говорить він, що “ідея права і економічна ко-нечність від давна йшли рука в руку”; але в біль-шости випадків, противно, він склонний пояснювати економічно-суспільний розвиток через розвиток прав-ної ідеї. В своїй розвідці о переході від чистого не-вільництва до кольтонату він стоїть радше на першій точці погляду, і твердить, що цей перехід був вислі-дом технічного поступу в рільництві. Він виказав та-кож, що також саме невільництво вимагає певного розвитку продуктивности праці, що оно можливе лиш в народів рільничих.

Процес розвитку людности представляє собі Род-бертус в слідуючий спосіб. В добі невільництва — перший ступень розвитку — не лиш знаряди і мате-ріяли, але і самий робітник творить приватну влас-ність і капітал. В добі наємної праці — другий сте-пень — робітник вже не є приватною власністю, не є капіталом, не має капіталу, не може бути самостійним продуцентом і в наслідок того в дійсности не є сво-бідним; в той спосіб наємна праця, після Родбертуса, є лиш новою, злагодженою формою невільництва. Третій ступень характеризує Родбертус, як колектив-ну суспільну власність средств продукції і остаточне освободжене витворців від матеріальної залежности. Перехід до того ступеня, повільний і поступенний, повинен, після Родбертуса, здійснити ся в менше або більше віддаленій будучности — прим. за 500 літ; а силою, яка його здійснить, буде держава — харак-теристична черта світогляду Родбертуса.

Окрім загальних технічних комбінацій Родбертус пропонував також практичну програму реформ на найблизшу будучність. Пересякла духом уміркованія з одної сторони, а вірою в могутність держави з другої сторони, ця програма відзначає ся рівночасно крайною утопійністю. Вся суть тої програми заключає ся в слідуючім. Тому, що основною причиною суспільних нещасть є безнастанне зменшуванє ся участи робітничої кляси в доході народу, держава повинна цьому перешкодити. Она повинна означити законом, яку часть вартости випродукованого товару треба віддати робітникови, яку — властителями капіталу, землі (в тім всім не булиби пошкодовані аграрії, котрих би вратовано від відносного зменшуваня ся ґрунтового ренту в загальній сумі народного доходу, яке вже тоді можна було завважити). Для здійсненя того плану правительство повинно докладно означити вартість праці кожного продукту і пильно слідити за зміною тої вартости. Легко собі представити, з якими величезними труднощами і небезпеками для держави було би злучене впроваджуванє в жите подібного проєкту.

Погляди Генроґо Джорджа (Henry George), творять до певної міри противеньство до поглядів Родбертуса. Ідеолоґ скоро розвиваючого ся промислового капіталу Злучених Держав, Генри Джордж під многими зглядами відтворює науку фізіократів: як тамті виступали проти привілеїв висших рільничих кляс, так і він виступає проти ґрунтового ренту і проти приватного володіня землею взагалі. Практична програма Джорджа є о много радикальніша від програми фізіократів: він жадає не “одного ґрунтового податку”, але віддачі землі в посіданє народови — націоналізації землі. Серед буржуазних кляс Америки а головно Англії теорія Джорджа знайшла многих прихильників.

Коли давна політична економія в своїм поступеннім розвитку перестає служити інтересам суспільної групи, котрої ідеології положили підвалини для тої науки, тоді відділила ся від неї бічна галузь, котрої характеристичну ціху творить якраз служба тим інтересам.

Потреба фалшиваня науки повстала доперва в наших часах. Економісти, що привикли покликувати ся на “вічні закони”, відкриті їх попередниками, почувли, що ті закони змінюють свій характер і напрям діланя на людські уми. Невзрушимість давних економічних законів затемнила ся, показало ся, що є они законами лиш для певного періоду розвитку, що є они суперечні. Тоді настав час для вульгарних економістів. В їх руках наука сталась запереченем науки. Ми наведемо кілька примірів.

Теорія вартости праці Петті-Рікарда вчить, що вартість товару залежить від скількості вложеної в нім праці. Звідси англійські утопісти витягнули заключенє, що заплаатою за працю повинна бути вартість цілого продукту (це блуд опертий на змішаню праці з робочою силою: робітник продає не свою працю, але робочу силу, тому то в капіталістичних відносинах він повинен одержувати вартість робочої сили, а не вартість продукту своєї праці). Цего заключеня не були всімі повалити вульгарні економісти, що також не вмiли відріжнити праці від робочої сили. Тоді они почали заперечувати навіть саму теорію вартости праці.

Коли в Англії, після законного установленя 12-годинного робочого дня, суспільно-економічний розвиток видвигнув зчерги справу дальшого ограниченя робочого часу, тоді більшість підприємців твердила, що їх інтереси потерплять, сли подібний закон буде ухвалений. “Наука”, в особі професора політичної економії Сеніора, сейчас виступила з твердженем, що

весь зиск лежить якраз в останній дванадцятій годині робочого дня.

Сеніор розумував дуже просто. Припустім, що полотно, яке ткач виробить в протягу 12-годинного дня, коштує 7 руб. 20 коп.; отже через кожду годину виробляє ся полотно за 60 коп. Але капіталіст видав на прядиво і знаряди 6 руб., на плату для робітника йде 60 коп.; зиск виносить 60 коп. Очевидно, що той зиск витворено в останній 12 годині, і сли усуне ся той зиск, то фабрикантови не лишить ся нічого.

Сеніор цілком забуває, що наново витворена через робітника вартість рівнає ся не 7 руб. 20 коп., а лиш 1 руб. 20 коп., бо 6 руб., це вартість матеріялів і знарядів, котрі входять як складова часть в вартість товару — полотна. В той спосіб в одній годині витворює ся нової вартости лиш за 10 коп.; сли отже день зменшить ся о одну годину, а платня остане ся та сама, то зиск зменшить ся лиш о 10 коп. і буде виносити 50 коп. замість 60 коп. В самій річі, коли на 12 годин фабрикант дає робітникови знарядів і матеріялу за 6 руб., то на одну годину потрібно того всього за 50 коп., а на 11 годин за 5 руб. 50 коп. Разом з 60 коп. заробітної платні буде 6 руб. 10 коп.; це сума видатків капіталіста. Витворить ся товару о $\frac{1}{12}$ менше, як давніше т. є не за 7 руб. 20 коп., але за 6 руб. 60 коп. Отже зиск — 6 р. 60 к. менше 6 р. 10 коп., є 50 коп. Тимчасом Сеніор припускає очевидно, що і при 11-годиннім робочім дні матеріялів і знарядів вийде тільки само, що давніше, за 6 руб.; тоді зиску не було би зовсім.

Вульгарна економія між иншим все старала ся винайти ріжного рода моральні оправданя для зиску капіталіста. Звичайним оправданем було, що зиск є нагородою для капіталіста за його “повздержливість”. Капіталіст міг би проїсти і пропити свій капітал, але він повздержує ся від того і зуживає продуктивно

свій капітал, і тим приносить користь для суспільства. Отже його повздержливість є заслугою, котру треба винагородити.

В дійсности поодинокий капіталіст мігби розтратити свій капітал, але чи може це зробити кляса капіталістів? Для них капіталом є средства продукції, розтратити їх всіх, т. є замінити на предмети зужитя є рішучо неможливо; бо хто купив би ті средства, колиб ціла кляса була “марнотратною”? І взагалі дивним є твердити, що чоловік “визначає ся повздержливістю”, коли він уживає свого маєтку в цілі одержання зиску.

Щоби схарактеризувати становище вульгарної політичної економії зглядом робітників ми наведемо цитат з одного французького економіста.

“В політичній економії робітник не є нічим иншим, лиш головним капіталом, нагромадженим через край, що дав средства на науку і повний розвиток сил робітника. В відношеню до продукції богацтв, робітника треба вважати за машину, на будову котрої видано якийсь капітал, що зачинає приносити проценти від часу, як робітник зачинає бути пожиточним чинником промислу”.

Ще дальше посувається оден з російських апологетів. Основуючись на науковій теорії, яка твердить, що надвартість залежить від надвижки суспільно-продукційної праці над працею, що витворює средства житя для продуктів, він говорить: “робітник, або робоча худоба, без сумніву витворює більше продуктів, ніж виносить кошт хлібодавця, і в той спосіб витворює додаткову вартість на однакових підставах з людською робочою силою... Прим. в протягу половини робочого дня кінь покриває певну часть своєї вартости грошевої разом з видатками на своє удержанє, а друга половина даної праці іде в цілости

на користь хлібодавця, і в той спосіб творить для не-го надвартість". Замінивши в той спосіб робочу ху-добу в продуктивну суспільну клясу, що не різнить ся в дійсности від наємних робітників, поширює він опісля, зовсім послідовно, цю логіку і на машину, і твердить, що "при заступленю робітників через машину нема навіть мови про утрату переваги, що є злучена з висше згаданим природним даром людсь-кої робочої сили (т. є здібностю до витворени вартости в процесі праці; після него, очевидно, і машини "працюють"). Тут обмінний фетишизм до-ходить до такої остаточности, що стає ся майже про-тилежним самому собі — стає ся природним фети-шизмом.

Під впливом загального економічного розвитку і розвитку економічних наук, школа вульгарної апо-логії мусіла уступити місце школі компромісу. Пред-ставителями нової школи були в більшій части професори політичної економії, люде, що з огляду на своє походженє з середного суспільного стану, пси-хологічно були найбільше склонні виступати як реч-ники компромісового змаганя. Економісти менше уго-дового відтінку надали новій школі неслушну назву "катедер-соціялісти" (соціялісти з катедри); а сама ця школа називає себе "реалістичною", "суспільно-роформаторською", "історично-етичною" і т. д. Назва "катедер-реформаторів" найкраще означувалаби на-прям тої школи.

В всіх теоретичних і засадничих твердженнях катедральні реформісти дуже мало різнять ся від ні-мецької історичної школи з 40 років минушого сто-літя. Богато з них припускає в ширших розмірах можність історичної зміни суспільних форм. Многі з них кладуть вагу на економічно-організаторське значінє загально- державних інтересів — силу, що повинна, може і хоче здійснити жаданя су-

спільної справедливості, а не змагання клясові. Більшість з них приписує велику ролю в суспільнім економічному життю моральним, альтруїстичним чувствам (звідси назва тої школи “історично-етична”).

В своїх практичних програмах катедральні реформісти представляють велику різnorodність поглядів. Реалісти є сторонниками суспільних реформ; але тому, що як раз на тім полі ця школа в найбільшій степені виступає, як школа компромісів, отже є зовсім зрозумілим, що в справі реформ різні представителі тої школи заходять неоднаково далеко. Деякі є зовсім консервативні що до своїх ідеалів, прим. Brentano, Gelyd, Шмолер, інші, прим. Вагнер, зближують ся дещо під тим зглядом до утопістів, відкладаючи лиш здійснене своїх “державно-соціалістичних” ідеалів до дуже далекої будуччини, а в теперішности уважають за можливе обмежити ся до певних уміркованих реформ на полі фабричного законодавства.

Всі реалісти згоджують ся під тим зглядом, що треба признати за нормальну таку суспільну організацію, що лучить найбільшу продукцію з справедливим поділом. Але що іменно є “справедливим поділом” — що до того погляди реалістів різняться ся.

Прим. Шмолер припускає, що справедливий поділ повинен дати кожному “після заслуги”. Під “заслугою” розуміє він найрізnorodніші поняття: чесноту, знане, працю, навіть капітал (т. є властиво працю нагромадження капіталу; гляди розділи о початковім і капіталістичнім нагромадженю.) Ідеалом суспільного устрою є для Шмолера суспільство, що “представляє драбину різних степенів суспільних, але з легким переходом від одного степеня до другого”. Це, очевидно, бувби дуже сталий устрій, бо кожний нижший щабель бувби вдержуваний на своїм місці через напір висших щаблів.

На думку Brentana не те є ненормальним в суспільних відносинах, що праця стала ся товаром, але те, що она не є таким самим товаром, як інші; що продаючий робочу силу не знаходить ся в однакових відносинах в риночній конкуренції з купуючим. Отже, після Brentana, потрібно такої зміни умовин, при котрих положене обох сторін на ринку булоби однакове; це досягнути можна через організацію продаючих робочу силу в заводові юнії, на взір англійських юній. Обовязком правительства є улегчувати організацію таких союзів, або принаймні не перешкаджати їм. Коли як продаючий робочу силу буде виступати не одиниця, але заводова юнія (союз), тоді услівя виміни будуть рівні і в результаті одержить ся справедливий поділ. Отже незорганізоване продукції як цілість не є для Brentana основною причиною тих противенств, о котрих усунене йому ходить.

Інші реалісти, прим. Адольф Вагнер, приписують далеко більше значіне ніж Brentано безпосередному мішаню ся держави до організації продукції.

Взагалі реалістична школа положила немалі заслуги в обговореню многих віддільних економічних справ методом історично-статистичною.

В обсягу абстракційно-економічної теорії ми мусимо ще звернути нашу увагу на дуже розповсюднену в наших часах серед представителів катедри науки о вартости, знану під назвою “теорії кінцевої ужиточности”. Цей теорії, з причини єї надзвичайної комплікації, не можемо в цім місці докладно пояснити, звернемо нашу увагу лиш на саму єї суть в слідуочий спосіб. Продукт має для чоловіка цю або иншу “суб’єктивну вартість”; ця вартість залежить від ужиточности, яку даний продукт представляє для даної особи. Кожний чоловік суб’єктивно, після своєї думки, оцінює даний товар після його ужиточности і тоді обчислює, що він може жертвувати, щоб цей

товар набути. Таку оцінку і таке порівнянє роблять при обміні і купуючий і продаючий, причім “суб’єктивна вартість” товару для кожного є инша; через конфлікт межі обома “суб’єктивними вартостями” товару означає ся його об’єктивна, дійсна обмінна вартість. Яким способом чоловік в своїй суб’єктивній оцінці може порівнювати різні товари і яким способом ряд суб’єктивних оцінок одного товару через купуючих і продаючих може допровадити до утвореня ся об’єктивної обмінної вартости товару — це пояснює ся за помочю оригінального понятя “кінцевої ужиточности” і різних єї пояснень; але всього того не можна коротко пояснити, і тому ми перейдемо до виказаня недостач основної точки погляду, на котрій Девонс, Менґер, Бем-Баверк і инші збудували цілу теорію “кінцевої ужиточности”.

Чоловік родить ся, живе і розвиває ся в суспільстві, а не поза ним, отже психологія одиниці мусить конечно залежати від суспільного середовища, в котрім утворила ся. І суб’єктивна оцінка товарів мусить конечно повстати в залежности від суспільних умовин. Продаючий, або купуючий в своїх суб’єктивних оцінках не можуть не піддавати ся цінам, що існують на ринку об’єктивно, незалежно від його волі, так що они означать суб’єктивну оцінку в безпорівняннї більшій степені, ніж відвортно. В величезній більшости випадків одиниця взагалі не може дати оцінки хосенности одного або другого товару, і потреба цілої маси викрутів, щоби говорити про “суб’єктивну вартість”, яку представляє прим. для міліонера-капіталіста метер продаваного ним дешевого перкалю, або для убогої модистки дорогий капелюх, котрого вона не може носити, або для столяра домовина, яку він робить без згляду на свій особистий ужиток. Теоретики суб’єктивної вартости мусіли утворити дійсну схолястику, щоби розповсюднити свою науку на всі дійсні випадки обмінної оцінки.

Теорія суб'єктивної вартости переносить нас з поля обміну до таємниць внутрішнього, духового життя людей, і факти, доступні для простого об'єктивного дослідіу пояснює фактами недоступними для нього, пояснює видиме невидимим.

Це основна хиба, що робить цю теорію безужиточною для наукової праці економіста.

На цім ми закінчимо цей зовсім неповний перегляд економічних поглядів машинового періоду.

6. Процеси суспільного розвитку і занепаду в добі машинового капіталізму.

Конкуренція, що впливає з незорганізованя продукції, остаєть ся все одною з сил, що змінює суспільні відносини; в добі машинового капіталізму ділане тої сили стає ся більше — спроваджує ся не лиш до явищ концентрації капіталу, але створює різнородні і скомпліковані процеси, почасти в напрямі розвитку, почасти в напрямі упадку суспільних продукційних сил.

Побіч цієї сили виступає ще одна. Змаганє купуючого робочу силу, щоби купити якнайтанше, і змаганє продаючого, щоби продати її якнайдорожше, стираючись, витворюють цілий ряд змін, котрих суть спроваджує ся до розвитку або упадку класи продаючої робочу силу, до поліпшення або погіршення матеріальних — а за ними також всяких інших умовин їх життя.

Передше уважали ту силу за осібний поодинокий випадок “конкуренції” купуючого і продаючого, т. є їх боротьби при акті обміну. Але в добі машинового капіталізму та приватна форма конкуренції приберає особливий характер і особливіше значіне в житю суспільства; особливий характер полягає на тім, що антагонізм купуючого і продаючого робочу силу розтягає ся не лиш на їх обмінні зносини, але і на цілу

ідеологію, отже на дуже багато життєвих проявів на різних полях суспільного процесу; особлиwsze значінє проявляє ся в цілім ряді нових суспільних форм, що повстають з того антагонізму (клясові організації, фабричне законодавство і т. д.).

Під чимраз сильнійшим діланєм тих двох висше вказаних суспільних сил боротьба з природою взагалі приймає такий шалено скорий хід, якого не знала жадна з попередних суспільних формацій.

а) К р і з и.

Елементарна сила конкуренції вироджує змаганє капіталістичної продукції до безграничного розширення ся. Підприємець не може оперти ся тому змаганю; не може остати ся по заді в розширеню підприємства і в розвиваню своєї техніки; бо інакше він бувби побитий в конкуренції через інших, енергічнійших капіталістів.

Продукуючи на продаж, капіталіст очевидно розуміє, що зовсім безхосенним є розширювати продукцію, коли нема де збути товару. Але побіч того він розуміє, що сли він самий зменшить продукцію, то це не принесе йому жадної користи: це не змінить загального положеня на ринку, бо він самий має мало значіня на ринку; на тім лиш зискають його конкуренти, котрі з тим більшою користю будуть розширювати свої підприємства; і сли навіть ринки покажуть ся недостаточні, то власне його підприємство, як менше, упаде скорше в наслідок обниженя цін. Окрім цього капіталіст числить на те, що разом з обниженєм цін буде розширювати ся збут, і що збільшена продуктивність праці в його підприємстві сама витворить для себе ринок.

Скорє розширенє продукції в всіх підприємствах скорше чи пізнійше провадить до капіталістичної надпродукції.

Капіталістична продукція витворює товари, т. є продукти на ринок, на продаж. В той спосіб зростаюча про-

дукція означає зростаючу подачу товарів на ринку, отже в іїли нормального перебігу це вимагає відповідно зростаючого попиту. Сли попит на продукти не відповідає розмірам їх продукції, сли лишає ся по заді в порівнанню з нею, тоді настає обниженє цін, при котрій весь суспільний продукт вчасти продає ся понизше вартости, вчасти не продає ся зовсім. Звичайний шлях продукції находить поважну перешкоду: величезна більшість підприємств носить страти.

Але яким способом це можливе, щоби попит на ринку на всі капіталістичні продукти був низший від подачі?

Суспільна продукція не лиш поширює ся, але це поширенє відбуває ся з щораз більшою шкоростю, бо причина того зросту — конкуренція — ділає з щораз більшою силою, в міру того, як капітал вичерпує існуючі ринки, і як стає ся чимраз трудніше шукати за новими. Тимчасом зміни в попиті відбуваються після иншого закона.

Попит в капіталістичнім суспільстві залежить не прямо від існуючої потреби в членів суспільства тих або инших продуктів, але від сили їх купна. Обмінне суспільство в противенстві до натурального, признає лиш таку потребу, котра є злучена з можлишю заплати за єї заспокоєнє. Завдяки тому в капіталістичнім суспільстві є можливе і вдійности так буває, що прим. надзвичайна потреба збіжа серед людности існує побіч браку попиту на збіже; продукт, витворений в надмірній скількості, псує ся безхосенно в шпихлірах, бо ті, що єго потребують, не мають средств на його заплаченє.

В відношеню до попиту, розвиваюча ся капіталістична продукція виказує дві суперечні тенденції: одна є скерована до сталого збільшеня попиту, друга — до його зменшеня. Одна впливає з таких фактів, як обниженє цін в наслідок поступу техніки, що робить продукти доступними для широкого круга купуючих, — як зріст змінного капіталу і додаткової вартости, залежний від загального розширеня ся продукції, що означає збільшенє сил купна в

ріжних клас, — як винахід нових ринків і т. п. В основі другої тенденції лежить, з одної сторони поступенне зменшуване ся дрібної буржуазії і класи капіталістів в міру концентрації підприємств, виширане дрібнійших і слабших через більших і сильнійших; з другої сторони, заступлене робітників-виконавців через машини, зменшуване ся в порівнянню числа осіб, що беруть участь в продукції і одержують заробітну платню; одно і друге означає зменшене ся сили купна споживців.

Від боротьби межі тими двома тенденціями залежать фактичні зміни загальної суми попиту на ринку. В вчаснійших періодах розвитку промислового капіталу перша тенденція була надзвичайно сильна; неустанне розширюване ся ринків для капіталів коштом некапіталістичних країн і некапіталістичних класів суспільства, які втягає ся в обмінні зносини, а вчасі також требаючий без перерви процес повставаня все нових підприємств, допроваджують до того, що скоро зростаючий попит доганяє подачу, або навіть перегонює її. Але в міру того як капіталізм загортає всі краї і всі галузи суспільного господарства, він чимраз більше є змушений задоволити ся розширенєм давних ринків, бо не має можности знайти нових. Нові підприємства повстають чимраз рідше, бо зростає сума капіталу, потрібного до заложеня підприємства. В той спосіб давні условини розширення попиту стають ся менше сприяючі. Рівночасно зростає тенденція до зменшення ся попиту: технічний поступ, що відбуває ся з зростаючою скоростю, щораз то більше ограничує число зайятих роботою робітників, котрі одержуючи заробітну платню, є найпевнішими покущями, бо они купують лиш необхідні предмети; процес концентрації капіталів, зменшуючи число підприємств, зменшує через те саме число купуючих — капіталістів. В міру того як зростають процеси, діланя котрих є спрямовані до зменшення попиту, зріст попиту мусить звільнити темпо, хочби требав дальше, — якто звичайно дає ся спостерігати в дійсности.

Отже маємо перед собою два процеси: з одної сторони неперерваний зріст продукції, з другої сторони розширене ся попиту на витвори тої продукції; скорість першого процесу неустанно зростає, скорість другого, хоч з початку дуже значна, неустанно зменшує ся. Очевидно, що скорше, чи пізніше продукція мусить випередити попит, мусить наступити “надпродукція”. І тенденція до неограниченого розширення ся продукції, і впливи, що звільнюють темпо зросту попиту, плинуть з одного загального жерела, мають одну загальну причину — конкуренцію, т. є вдійсности незорганізованій характер суспільних звязий межі підприємствами. Отже змаганс до надпродукції лежить в самих підставах капіталістичної системи.

Поява надпродукції виступає по раз перший досить виразно в першій четвертині XIX. столітя, коли то машинний капіталізм зробив був вже значний поступ; рукодільний капіталізм не знав тих явищ, бо він не знав такого наглого розвитку продукції, і тому що для розширення ринків існувала маса некапіталістичних країв.

Загальна надпродукція проявляє ся в так званих промислових крізах. Промислова криза є глибоким і розмірним потрясенем цілої системи суспільного господарства, зложеним комплексом ріжнородних явищ, грізних своїм характером: острій упадок цін, руїна маси підприємств, загальний брак праці і т. д. В виразній і острій формі ті потрясеня повтаряли ся періодично до 70-тих років минувшого столітя.

Щоби пояснити собі, чому явища надпродукції не могли виступати поступенно в виді прим. очевидного повільного зросту перепоვნеня ринків з повільним спадом цін, але скоро в формі правдивих “кріз”, треба взяти під увагу слідуєче. Завдяки незорганізованю капіталістичної продукції, ані оден підприємець не може мати докладних відомостей ані про стан промислу в його цілости, ані про стан поодиноких галузий промислу. Біржева організація вправді дає можливість одержання певних відомостей того

года: але при наглім зрості цілої продукції і при значних колибаннях попиту она не подає средств вистарчаючих до вироблення осуду про змінюючі ся відносини межі з ага льними розмірами продукції а за гальною сумою попиту. В той спосіб розширене ся продукції продовжує ся не лиш тоді, коли попит є достаточний, але якийсь час ще й по тім, коли рівновага межі одним а другим є вже заколочена. Скрита надпродукція вже існує, але ще в нічім не проявляє ся: фабрикант провадить дальше свій інтерес, не лиш в давних, але ще в більших розмірах, припускаючи, що він знайде покущів так само, як знаходив їх до тепер; гуртовий купець робить в нього величезні замовлення, покладаючись на поступенний збут, або на повільну спекулятивну продаж товарів. Назверх стан річий є зовсім вдоволяючий, і тим сильніше зростає надпродукція.

Вкінці приходить хвиля, коли надпродукція мусить безусловно виступити на зверх в виді браку покущів на які-небудь товари. Ціна тих товарів спадає і багато промислових і торговельних підприємців, що мають ті товари на ринку, руйнують ся; знова інші є змушені зменшити або часово здержати продукцію. В той спосіб в одній галузи суспільного господарства повстає нагле зменшене ся продукції з всіми його наслідками в виді обниження заробітної платні, браку праці і т. п. В наслідок тісної звязи межі ріжними галузями продукції, витворюваної через суспільний поділ праці, в кризу втягають ся інші галузи, прим. ті що достарчують для першої матеріялів, і ті, що достарчають знарядів; опісля ті, що в той самий спосіб звязані з останніми і т. д. Зріст безробітя є "надпродукцією" робочої сили і потягає за собою обнижене попиту на предмети зужитя робітників, т. є викликає надпродукцію і кризу в відповідних галузях продукції, а опісля в всіх безпосередно з ними звязаних.

Так отже підчас кризи виступають побіч себе два типи надпродукції: перше, абсолютна, що залежить від надмірного зросту продукції, що перевисшає попит, і друге,

зглядна, що залежить від зменшення ся попиту, яке спричинює ся загальним захитанем ся інтересів, руїни підприємств, безробіття і т. п. Перша в подібних кризах є засадничим явищем, друга — другорядним, котре, в злучі з засадничим, надзвичайно зміцнює і заострює його ділання.

Розуміється само через себе, що торговельні і промислові інтереси мусять з конечности брати участь разом з иншими галузями продукції в економічнім упадку. Треба лиш додати, що вже через самий свій характер підприємства одного і другого роду улягають особливо сильному потрясенню: купці найбільше відчувають вплив страти в наслідок руїни своїх довжників, що перестають їм платити, і в наслідок надмірних жадань з боку перестрашених кризою депозиторів, що поспішно витягають гроші з банку. Руїна купців і банкерів заколючує інтереси дуже многих капіталістів промислових і т. д.

В той спосіб явище кризи з одної галузи продукційного життя поширює ся на другі. В тім проявляє ся висока комплікація і лучність капіталістичної організації. В добі натуральної господарки, коли групи жили житєм майже відокремленим щось подібного не могло мати місця: навіть цілковита руїна одних груп мало впливала на судьбу других. В дрібно-буржуазнім суспільстві сполука меж господарствами є вже більше розвинена, але в кождім данім випадку є она вільніщою або тісніщою для невеликого їх числа і забуреня в економічнім житю не розповсюднують ся широко. Капіталістичне суспільство з високо розвиненим поділом праці, є подібне під тим зглядом до висних організмів, підчас коли попередні суспільні формації можна порівнати з низшими організмами: ели знищить ся часть тіла чоловіка, цілий організм переходить тяжку кризу, так, що шкідливий вплив відбиває ся рівнож на органах найбільше віддалених від ушкодженого місця; противно у якогось поліпа або хробака о слабім поділі житевої діяльности меж частями тіла, навіть дуже сильне місцеве ушкодження відбиває ся мало на инших частях організму.

Явище типової острої кризи є характеристичне наглим переходом від розцвіту до руїни. Аж до самого початку кризи промисл розвиває ся скоро і в передодні фатального дня оживлення сягає найвищої степені. Розміри продукції є величезні, але збут товарів поступає добре, ринків якраз є досить. Гуртівники купують в фабрикантів і оден в другого, дрібні кушці в гуртових; спекулянти, купуючи на те, щоб відпродати, витворюють фікційний зріст попиту. Капіталісти і робітники чують ся ліпше, як коли небудь передше. Надвижка товарів нагромаджує ся чимраз більше. Укрита хороба розвиває ся в нутрі суспільного організму. Криза наступає тоді, коли хороба дійде до значних розмірів і тому то її прояви є такі страшні своїми наслідками.

Першим знаком надходячої бурі є звичайно упадок найсільше спекуляційних з свого характеру підприємств, котрих фалшивий розцвіт був витворений штучними біржевими способами. Розходять ся вісти про банкруцтво одної, другої, третьої фірми. Сфера кредиту, найчутливійша часть економічного організму, сейчас відчуває потрясене, відчуває його дуже сильно — в формі кредитової кризи.

Кредит операє ся на чувстві довіря, а людські чувства є дуже змінчиві. Кождий удар, що грозить суспільному господарству, викликає в всіх капіталістів, малих і великих, недовіре в завтрашний день, страх за свої капітали. Де панує страх, там зникає довіре і упадає кредит. Кредитові операції застановлюють ся. Всюди, де лиш можна, люде старають ся відзискати позичені або вложені гроші. Шукають грошей, грошей, і ще раз грошей, бо людам вже недовіряють, а лиш грошам. Панічний страх охоплює біржевиків, банкерів і рентієрів, товпи облягають банки, в яких они мають свої вкладки. Богато банків є змушені платити вірителям, а не одержавши грошей від довжника, впадають. Разом з ними руйнують ся їх депозитори - капіталісти.

Торговельні і промислові підприємці, в горячковій погоні за грошми спішають продавати товари; тимчасом попит ще більше зменшує ся, бо всі старають ся задержати гроші в руках. Ринки переповнені масою товарів, ціни спадають до остаточности. Одні за другими упадають також промислові підприємства, а ті, що вратували ся, зменшують або здержують продукцію. Резервова армія робітнича збільшує ся скоро о сотки тисяч людей, до яких зачисляють ся також тисячі зруйнованих капіталістів. Гине все, що слабе в капіталістичнім значіню, але і сильним зле поводить ся.

По днях кризи слідує період застою. Не появляють ся більші нові руїни, але нема також поліпшення: продукція і ринок находять ся в стані пригноблення.

Поволи величезні маси товарів починають зменшувати ся на ринку: по трохи спродають ся. Постепенно одно за другим підносять ся великі підприємства і починають розширювати інтереси.

Відбуває ся крок за кроком перехід від застою до уміркованого розцвіту. Продукція сягає знова давних розмірів, а опісля переростає їх. Показує ся при тім, що багато з давних дрібних підприємств зникло без сліду і загальне число підприємств зменшило ся. Зростає оживлене. Розвиток продукції стає знова незвичайно скорим. Повторене ся причин викликає повторене ся наслідків і слідом за моментом високого розвитку наступає нова криза.

Ціле колесо таких явищ повторяло ся кілька разів в XIX. столітю. Перша загальна криза мала місце в р. 1825—26; друга в р. 1836—37; опісля в р. 1847 і 1857; до того часу періодичність була правильною з десятилітною перервою. Опісля наступила всесвітна криза в 1873. р. Що до сили і часу она перевисшила всі попередні кризи: розширяючись від краю до краю, она тревала кілька літ, принаймні до 1878. р. Пізніше аж до послідного десятиліття XIX. ст. не було великого загального розцвіту, але переважав застій. Поволи застій зробив місце

розцвітові всесвітнього промислу і по кількох роках найбільшого оживлення в 1899. р. почала ся нова криза. З особливою силою вибухла вона в Росії, але проявила ся всюди.

В квестії дальшого розвитку криз мусимо звернути увагу на два ріжні погляди.

Після думки одних, кризи мусять повтаряти ся в такій самій острій формі, як давніше, лиш що перерви меж ними будуть значно довші. Величезна, много разів збільшена розтяглість і комплікація капіталістичного механізму вимагає довшого ділання сил, заколючуючих рівновагу, щоби криза могла вибухнути; до тої повільности розвитку криз причинює ся також більше, як давніше, приспособлене ся елементів в поодиноких галузях суспільного життя, витворювані прим. через розвиток біржевої організації. Поширюючись на весь простір всесвітнього капіталізму, всесвітня надпродукція мусить досягнути висшого степеня, щоби проявити ся в острих і наглих кризах. Натомість самі ті кризи мусять бути сильніші, грізніші. На користь того погляду промовляє, побіч теоретичних заключень, також піснайцятылітна перерва межі кризою 1857. і 73. років, і двацять пістылітна межі кризами 1873. і 99. років, а також особливо велика сила останних криз.

Після другого погляду змінює ся самий характер криз. Послідні павзи меж ними стають ся чимраз коротші, періоди криз і застою зливаюють ся разом і займають чимраз більшу часть давного десятилітного циклю. Надпродукція прибирає форму економічного пригноблення промислу, котре, стаючись поступенно сталим явищем, не дозволяє на так сильне оживлене, на так інтензивний поступ економічного життя, котрий немінуче закінчуєсь кризою. Але саме пригноблене стає ся чимраз глибше; тенденція до упадку продукційного життя зростає без перерви. Цей погляд в теперішній час має за собою менше даних, як перший; але він переважав перед послідною кризою.

Частинні кризи різнять ся від загальних криз капіталістичної продукції, перше, своїм повстанєм з причин більше особливого характеру, ніж загальна тенденція капіталізму до надпродукції і, друге, меншими в порівнянню розмірами; они огортають деколи поодинокі краї, деколи певну галузь суспільного господарства відбиваючись слабо поза тою обмеженою сферою. Але такі частинні кризи самі через себе можуть бути дуже сильні, відріжняючись дуже мало що до інтензивности об'явів в поодиноких випадках від всесвітних криз.

Причиною частинних криз бувають війни, революції неврожаї, величезні біржеві спекуляції. І так англійська бавовняна криза в р. 1863—64 була викликана через війну в Злучених Державах; загальне економічне пригнобленє, яке пережила Росія в 1891. до 92. рр., було спричинене великим неврожаєм, і т. д. Розгляньмо на конкретних примірах механізм повстання таких криз.

Горожанська війна в Злучених Державах в р. 1860—64 була вислідом суперечности інтересів межі пануючими класами півночі і полудня — промислової буржуазії і рільничої аристократії. Перша бажала протекціонізму, високих мит на продукти перетворчого промислу, котрі она хотіла продавати дорого; друга бажала свободи торгівлі, щоби купувати дешево ті самі продукти. А в продукції сирих матеріалів дешева невільничя праця на полудні становила недогідну конкуренцію для підприємців з півночі, що уживали наємної праці. Коли економічна боротьба прибрала форму війни, в Англії повстала криза в наслідок браку бавовни для прядільно-ткацької продукції, бо значну часть бавовни привожено з полудневих Держав. Бавовняний промисл найбільше відчув ограничення розмірів продукції і резервова армія збільшилася ся менше більше о двіста тисячів. І так суспільна боротьба в однім краю викликала промислову кризу в другім краю, в наслідок тісної економічної злуки межі краями, котру витворює суспільний поділ праці.

В кождім разі в відношенню до таких частинних криз, котрі зістали викликані безпосередно через політичні потрясеня, спекуляції, взагалі через умовини особливого характеру, легко зрозуміти, що основна їх причина є та сама, що загальних криз — незорганізований характер суспільного поділу праці. Але там, де криза на перший погляд є спричинена чисто елементарною силою, прим. метеорольоґічні умовини, що допроваджують до неврожаю, при докладнішій розгляненю показує ся та сама основна причина. Прим. такі величезні неврожаї, як у 1891. р. в Росії, є можливі лиш в наслідок значного вичерпання плодючої сили землі через рабівниче рільниче господарство. Перехід від натуральної продукції до обмінної і викликаний тим переходом упадок селянського господарства змушує селян надмірно розширювати орні ґрунта і збільшити експлоатацію землі, причім продукційні сили землі не відновлюють ся в міру вичерпання. Лиш вичерпаний ґрунт кладе рільництво в таку зависимість від умовин погоди, що стають ся можливі, а навіть від часу до часу неминучі неврожаї, що поширюють ся на весь край. Отже і тут сильна криза не є випадковим явищем в даній системі відносин; випадковим є заледви факт, що криза вибухає прим. в р. 1891. а не в р. 1890.

З помежи ріжних галузей суспільного господарства сфера кредиту улягає найлекше ріжним заколючючим впливам. Тому, що основу кредиту творить довіре, отже вистарчить проста можливість потрясеня умовин продукції, щоби повстала кредитова криза. Прим. грозить війна; повстає обава, що она зруйнує певні краї, що капіталісти тих країв, а передовсім їх Уряди, перестануть платити довги. Таке положенє викликає недовіре і підкопує кредит. Притім повстає збільшений попит на гроші, багато підприємців є змушені платити безпроволочно такі довги, котрих термін сплати они сподівалися відложити. В наслідок невідповідного попиту на гроші, властива кредитова криза комплікує ся через грошеву кризу: до упадку кредиту долучує ся брак грошей на необхідні виплати. Потря-

сене очевидно поширює ся і на властиві промислові сфери, бо для промисловців, котрих капітал містить ся голов-но в средствах продукції і витворених товарах, а не в гро-ших, зміцнений попит на гроші є дуже не вигідний.

До частинних криз треба зачислити вже від кількох літ триваючу хронічну кризу європейського рільництва. Головні причини того є: перше, величезне розширене ся рільної продукції в всіх частях світа, котрих збіже є дешевше не лиш в наслідок більшої продуктивности рільни-чої праці, але, як то вже висше ми зазначили, завдяки низшому в порівняню ґрунтовому рентови; друге, брак ро-бочих рук в капіталістичнім рільництві Європи, в наслі-док напливу безземельних селян до міст, де розвиває ся перетворчий промисл, і де житеві умовини наємних ро-бітників є лучші.

Що до своєї форми, кризи представляють упадок су-спільного господарства, часове обнижене ся продукційних сил суспільства; але є они також могутчою підоймою тех-нічного поступу дальшого розвитку продукційних сил. Перше, конкуренція в наслідок кризи заострює ся до оста-точности, друге, змагане до винагородження собі понесених підчас кризи страт спонукує капіталіста до найлучших средств збогаченя ся; вкінці, третє, — і найважнійше — капіталіст бачить причину своїх страт понесених підчас кризи, в надмірнім обниженю ся цін товарів, отже старає ся допровадити техніку підприємства до такої висоти, що-би навіть дуже знижені ціни не спричинювали страти.

Приспішуючи технічний поступ, кризи причинюють ся до розвитку капіталістичних відносин з всіми їх на-слідками, до котрих належуть також нові кризи. Тенденція до розвитку найтіснійше сплітає ся тут з тенденцією до упадку.

Кризи, як найяскравійший обяв браку зорганізованя суспільних відносин, стали ся в послідних часах також і для класи капіталістів сильним товчком до спроб запро-вадження більшого зорганізованя в економічнім житю.

б) Синдикати підприємців.

Коли противенство mezi розвитком продукційних сил а суспільними формами, зростаючи, зачало прибирати характер дуже утяжливий для самої буржуазії, як прим. надмірно заострена, убиваюча конкуренція, і кризи — тоді класа капіталістів почала по трохи також приступати до боротьби з шкідливими для неї сторонами капіталістичних відносин.

Средством боротьби стає ся в тім случаю для підприємців злука і організація. За помічю організації капіталісти хочуть параліжувати вплив тої анархії продукції, котра лежить в основі надмірної конкуренції, криз і т. д.

Зорганізувавшись в союз, підприємці даної галузи промислу старають ся урегулювати єї продукцію, піддати єї певним означеним приписам. Такі союзи підприємців називають ся синдикатами, або картелями (найвищою, найбільш розвиненою їх формою є трости).

Перші проби зорганізованя синдикатів зачали ся вже в семім десятиліттю XIX. ст. Але дійсним товчком до появи нової форми організації була криза в 1873. р. і в слідуєчих роках. Від тоді в многих капіталістичних краях синдикати стали ся могутчою суспільною силою.

Ґрунт для повтаня синдикатів приготовляла зміцнена концентрація капіталів, зменшене числа підприємств і зріст їх розмірів. Сли ще не наступила злука капіталу в даній галузи продукції в руках немногих підприємців, сли істнує ще в порівнаню багато дрібних підприємств, тоді зєднанє ся підприємців в союз є дуже трудне і менше тревале. Майже не можливе є тоді порозумінє mezi всіми підприємцями даної галузи продукції, і значна їх часть остає ся поза організацією, а тоді картель (синдикат) не може сповнити своєї задачі — унормувати, урегулювати продукції. Картель є взагалі союзом великих підприємців.

Що відносить ся до самої форми картелевих союзів, то она вже була приготована в значній степені через акційні товариства, котрі творять вже певного рода союз капіталістів.

Одною з найважніщих условин, облегчуючих з'єднане ся підприємств в синдикати, є охоронна система в промисловім законодавстві. Увільнюючи фабрикантів даного краю від заграничної конкуренції, кладучи їх в виїмкове, упривілюване становище, віддаючи їм монополі внутрішнього ринку, протекціонізм витворює найбільш сприяючі умовини для організації синдикатів. При панованю протекціонізму синдикат може цілковито усунути конкуренцію і запевнює найбільші користи беручим в нїм участь капіталістам. А при свободній торгівлі конкуренція заграничних підприємств, котрих трудно прилучити до синдикатів, значно зменшує користи синдикату для членів; синдикат не має монополі продукції, отже також не може регулювати продукції, означувати єї розмірів і цін товарів. Ось чому в краях протекціонізму, як прим. в Злучених Державах, картелева система розвиває ся особливо скоро. Однак протекціонізм не є конечною умовиною розвитку синдикатів. І так навіть в Англії, де існує найбільша свобода торгівлі, по 1873. році повстало дуже багато картелів, між котрими є велике число дуже богатих і могутих. При свободній торгівлі легше можуть повставати міжнародні синдикати.

Першим крокам розвитку картелів товаришило множество поразень, руїн і упадків. Виховані серед економічної анархії, пересяклі духом “свобідної” конкуренції, члени картелів досить часто були нездібні захвати дисципліну, не могли разом провадити свого інтересу. Они або явно нарушували приписи, або хитро обходили їх, так що страпу поносили як раз ті члени, що сумлінно придержували

ся установлених обмежень. І ще тепер упадає багато синдикатів з тої самої причини.

Друга, ще важніша причина упадку многих синдикатів полягала на тім, що їм не вдалося здобути дійсної влади над продукцією даної галузи. Коли конкуренти, що осталися незалежними, розширюють свою продукцію, тоді картелева організація тратить свій ґрунт існування; для членів картелю є дуже некорисно піддавати ся обмеженням, які дають лиш перевагу їх ворогам; для картелю є неможливо установити ціни на ринку. Передовсім великим ударом для синдикату є, коли найсильніші підприємці даної галузи продукції, чуючи свою силу, не хочуть прилучити ся до нього. Досвід показує, що синдикат може тоді диктувати ціни, сли в його руках знаходиться $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ цілого ринку.

Коли синдикат здобуває дійсну владу над своєю галузю продукції, тоді всі підприємства, які не можуть приступити до синдикату, засуджені на загибяду. З своєї сили синдикат безмілосердно користується в боротьбі з противниками.

Розвиток синдикатів поступав з величезною швидкістю але рівночасно з стислою консеквенцією. В їх історії можна завважити досі кілька періодів.

Перше — період приготівляючий. Творять ся слабкі умови на впорівняно короткі терміни для зміцнення цін або для обмеження продукції. Робиться ся множество спроб під впливом ще невизначених змагань. Неповодження є дуже часті.

Опісля відбувається вже організація дійсних картелів. Заключується ся тривалі союзи на довший час, в цілі одночасного діляння в справі установлення цін і обмеження продукції.

Союз стає ся чимраз сильніший. Програма картелів розширює ся. По здобуттю контролю над продукцією, він ділить ринки поміж своїх членів, закладає центральні місця збуту товарів, зобов'язує членів до запровадження у себе нових технічних удішшень і т. д.

Вкінці гинуть останки конкуренції внутрі самого союзу, останки самостійності поодиноких підприємств. Союз означає всі подробиці продукції і розміри зиску, що припадають на кожного члена. Одержуємо одно величезне підприємство — трост. Давні самостійні підприємці є в нім прямо акціонерами. В теперішнім часі це найвища форма картелів. І ще тепер існують одна побіч другої різні форми картелів; всюди видно змагане до переходу до висших форм.

Велике історичне значінє має повстанє міжнародних синдикатів (в 1889. р. було їх 11, в 1896 — поверх 40), яскравий обяв факту, що розвинений капіталізм є явищем міжнародним, що не узнє народности. З помежи таких синдикатів треба зазначити оловяно-срібний, в руках котрого знаходить ся $\frac{2}{3}$ річного здобутку всього срібла на світі і $\frac{1}{2}$ всього олова; опісля тютюновий, динамітовий і н. Нафтовий трост Північної Америки старає ся в послідних часах здобути вплив на російський нафтовий промисл; сли удасть ся йому запанувати над цим послідним, то для тросту в цілім світі не буде конкуренції.

Число синдикатів виносить тепер цілі сотки.

Величезні средства, якими розпоряджають синдикати, позволяють їм стосувати скоро всякі улішпєня, що булиби за дорогі для поодиноких підприємств. На услугах синдикатів знаходить ся звичайно маса учених спеціалістів. Для вихованя таких спеціалістів закладають ся часто виспі і низпі наукові заклади. Взагалі технічний поступ приспішує ся новою формою організації.

Також яним є, оскільки синдикати приспішують процес концентрації капіталів. Після даних з послідних років прим. тютюновий трост проковтнув не менше як 150 підприємств, нафтовий — около 400, сталевий — 785. Капітал 447 тростів Північної Америки числить ся на 20 мільярдів долярів (38.000 мільонів рублів).

На загальний рух промислу синдикати впливають в тім напрямі, що надають йому спокійніший, рівніший характер, впрочім лиш в часті. Хоронять вони промисл від дрібних потрясень, частинних кріз.

Але картелеві організації не є в силі цілком усунути всесвітних кріз, що можна бачити з слідуючих комбінацій. Доки всі підприємства не є зорганізовані в синдикати, доти очевидно не може бути мови про усунене загальних кріз. Але навіть тоді, коли всі галузи продукції зорганізують ся в поодинокі синдикати, навіть тоді економічна анархія не усуває ся. Конкуренція прибере лиш нову, може бути острійшу форму, ніж давнішу. Межи організаціями поодиноких галузей промислу повстає завзята боротьба. Кождий синдикат, маючи монополь своєї галузи продукції, змагає до неограниченого піднесеня цін на свої товари; другі перешкаджають йому в тім, змагаючи з своєї сторони до такої самої ціли; вислід боротьби залежить від відношеня сил поодиноких синдикатів. Щоби мати понятє про напруженє, про розпучливий характер тої боротьби, треба взяти під увагу, що одні галузи промислу достарчують другим средств продукції, що поміж всіма галузями істнує найбільша звязь і зависимість. Припустім, що синдикат плянтаторів бавовни підвищує значно ціну на бавовну тимчасом прядільняно-ткацький синдикат допровадив вже ціни до висоти найкориснішої для себе, так що дальше підвишенє цін принесло би йому лиш страту, викликаючи зменшенє ся пошиту. Тоді ткацько-прядільняний синдикат є змушений або прийати некорисні для себе ціни бавовни, або на якийсь час перервати продукцію. В теперішнім случаю інтереси того синдикату мусять значно погіршувати ся і він не омине скорше чи пізнішче остаточної руйни в боротьбі з сильнішими синдикатами. В другім случаю маємо неначе страйк одного синдикату проти другого; той, що потернить пораженє, мусить страстити свою самостійність, а час тої боротьби є часом найстрашніщої економічної кризи, що потрясає цілим суспільним господарством.

В теперішнім часі, підчас загальних криз продукції, картелі поносять величезні страти зовсім згідно з величезними розмірами своїх капіталів. І так в 1903. р. страти на курсі для 100 головних картелів Північної Америки виносили 1754 мільярдів доларів, або 3300 мільярдів рублів, около 44% загальної вартости акцій.

Але хоч картелева організація не є в силі усунути загальних криз, все таки она дає можливість підприємцям легше їх переносити. Не можна сказати того самого відносно робітників. В самій річі, проти надпродукції картелі борять ся при помочи зменшеня продукції і вже з тої причини лиш попит на робочі руки зменшує ся. А технічний поступ, прискішуючи своє темпо при новій формі організації, ще більше причинює ся до збільшеня ся капіталістичної запасної армії. Величезна економічна сила синдикатів в значній мірі є скерована проти заводових союзів, хоч становить вона товчок для розвитку тих союзів.

Зменшуючи надзвичайно число підприємств, синдикати улегчують через те саме запроваджене фабричного законодавства — сприяюча условина для економічного поступу.

О скільки корисно впливають картелеві організації на зиск капіталістів, можна судити з слідуючого приміру. Підчас коли взагалі на Заході зиск 5—7% уважає ся вже за дуже високий, дівіденда міжнародного динамітового тросту, що лучить всі більші фабрики динаміту на кулі земській виносить в 9-ім десятиліттю XIX. ст. від 8—15%.

Дівіденда величезного нафтяного тросту Північної Америки через 8 літ (1896 — 1903), при спільнім акційнім капіталі 100 мільонів доларів (190 мільонів рублів), виносила річно від 31% — 48%, пересічно 39%.

Вплив нової форми організації на ціни є по більшій часті некорисний для споживців — синдикати підносять ціну, обмінюють свої товари не на рівну після вартости,

але на більшу часть інших товарів, прим. грошей. Але коли інші товари дістануть ся в руки синдикатів, коли синдикати загорнуть більшу часть продукції, тоді рівновага цін повинна знова привернути ся; принаймні пересічні ціни на товари синдикатів повинні вернути до норми, бо монополъ буде протиставити ся монополеви. Однак і тепер картелі вже не все підносять ціну. Картелі висшого ряду можуть розвивати ся без підвищення ціни, а деколи навіть обнижують ціну, щоби збільшити попит. Нафтяний трост Північної Америки, заволодівши ринком, низив ціну на нафту. Чим ліпше, ширше, технічно більш досконало є поставлена продукція синдикатів, тим скорше можна діждати ся від них обниження цін.

Серед класи капіталістів синдикати вироджують яскраву суперечність інтересів межі зорганізованою і незорганізованою єї частію. Підприємці, що стоять на боці, ведуть завзяту боротьбу проти синдикатів, що грозять їм загладою, домагають ся законів ворожих новій формі організацій, намагають ся настроїти проти них публичну опінію і т. д. Але кінець кінців все на дармо: сила синдикатів росте.

в) Інтеграція підприємств.

В суспільнім поділі праці одні підприємства одержують від других необхідні средства продукції — матеріали і знаряди. Ця форма взаємної звязи підприємств має свої невігоди для підприємців: она спричинює боротьбу, і то часто дуже завзяту, межі підприємствами, що знаходять ся в подібних обставинах. Сли прядільні підприємства підвищують ціну на прядиво, а ткацькі фабрики не можуть відповідно підвищити ціни на тканини, тоді фабриканти тканин поносять страти і можуть здобути давні ціни матеріалів лиш дорогою боротьби з прядільниками, через ограничене продукції.

Звідси повстає нова тенденція в промислі. Сли давнйше змаганє до розвитку технїки викликувало спеціалїзацію підприємств, звужене обсягу їх діяльності, то тепер на місце тої спеціалїзації виступає поступенно розширене ся сфери продукції поодиноких підприємств. Капіталїст старає ся зорганїзувати в власнїм підприємствї продукцію тих матерїялів і знарядїв, що для нього є потрібні: тою дорогою осягає він найменшу зависимість від кнших підприємств. Розумїє ся, що такої інтеграції підприємств — сполуки суспїльно-подїлених, взаїмно необхідних галузей продукції — є в силї доконати лиш найбільшї капіталїсти; в найбільшїй степенї можуть єї здїйснити лиш великі акційні товариства і трости.

Інтеграція підприємств є процесом під многими зглядами анальоґїчним процесови твореня ся картелїв, але обїймаючим иншу сторону підприємств. Дві ці тенденції доповнюють ся взаїмно; але навіть взятї разом они не є в силї основно перемїнити капіталїстичного устрою суспїльства, тим бїльше, що в його границях они не можуть йти аж до кінця.

Спис розділів.

ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТЯ.

	Стор.
1. Означенє політичної економії	2
2. Продукція	8
а) Якість суспільно ужиточної праці	8
б) Скількість суспільної праці	11
в) Продуктивність праці	14
3. Суспільна ужиточність і суспільна вартість	24
Перегляд загальних понять	28
Поділ і порядок політичної економії	29

1. ПЕРВІСНИЙ РОДОВИЙ КОМУНІЗМ.

1. Первісні відносини чоловіка до природи	37
2. Суспільні відносини продукції в первісних родових групах	39
3. Первісні форми поділу	41
4. Основні черти психології первісного суспільства	41
5. Сили розвитку в первіснім суспільстві	44

II. ПАТРІЯРХАЛЬНО-РОДОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.

1. Початок рільництва і скотарства	46
2. Розвиток продукційних зносин родової групи	48
3. Форми поділу в патріархально-родовій добі	52
а) Зорганізований поділ	52
б) Незорганізований поділ — розвиток обміну	53
4. Основні черти суспільної психології патріархально-родової доби	58

СТАРИННЕ НЕВІЛЬНИЦТВО.

1. Відносини суспільства до оточуючої природи	68
2. Розвиток відносин продукції і поділу в невольництві	69
а) Група оперта на невольництві	69
б) Продукційні звязи межі групами	73
3. Основні черти суспільної психології старинного світа	77
а) Становище одиниці в групі і в суспільстві	77
б) Суспільні форми світогляду	82
4. Причини упадку суспільства опертого на невольництві	88
Загальна характеристика доби невольництва	95

III. ФЕВДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО.

1. Відносини суспільства до природи	98
2. Відносини продукції і поділу в феодальній групі	99

а) Відносини межі групами в фєвдальнїм суспїльствї	107
3. Основнї черти суспїльної психологїї фєвдальної доби	114
4. Сили розвитку і його напрям в фєвдальнїм суспїльствї	118
Загальна характеристика суспїльств натурально-господарчих ..	120

IV. ДРІБНО-БУРЖУАЗНЕ СУСПІЛЬСТВО.

1. Відносини суспїльства до природи	121
2. Відносини продукції і обміну в дрібно-буржуазнїм суспїльствї	122
а) Незорганїзована зв'язь межі господарствами	122
б) Внутрішнї відносини поодиноких господарств дрібно-буржуазного суспїльства	134
в) Зорганїзованї відносини межі групами в дрібно-буржуазнїм суспїльствї	140
3. Основнї черти суспїльної психологїї дрібно-буржуазного періоду	148
4. Сили розвитку і його напрям в дрібно-буржуазнїм суспїльствї	158

V. ДОБА ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛУ.

1. Технїчні відносини продукції	161
2. Суспїльнї відносини торговельного капїталїзму	161
а) Незорганїзованї відносини межі господарствами	161
б) Внутрішнї зносини підприємств в добї торговельного капїталу	166
в) Зорганїзованї відносини межі господарствами	168
3. Суспїльна психологїя і сили розвитку в добї торговельного капїталїзму	175

VI. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛ.

ПЕРІОД РУКОДІЛЬНІ.

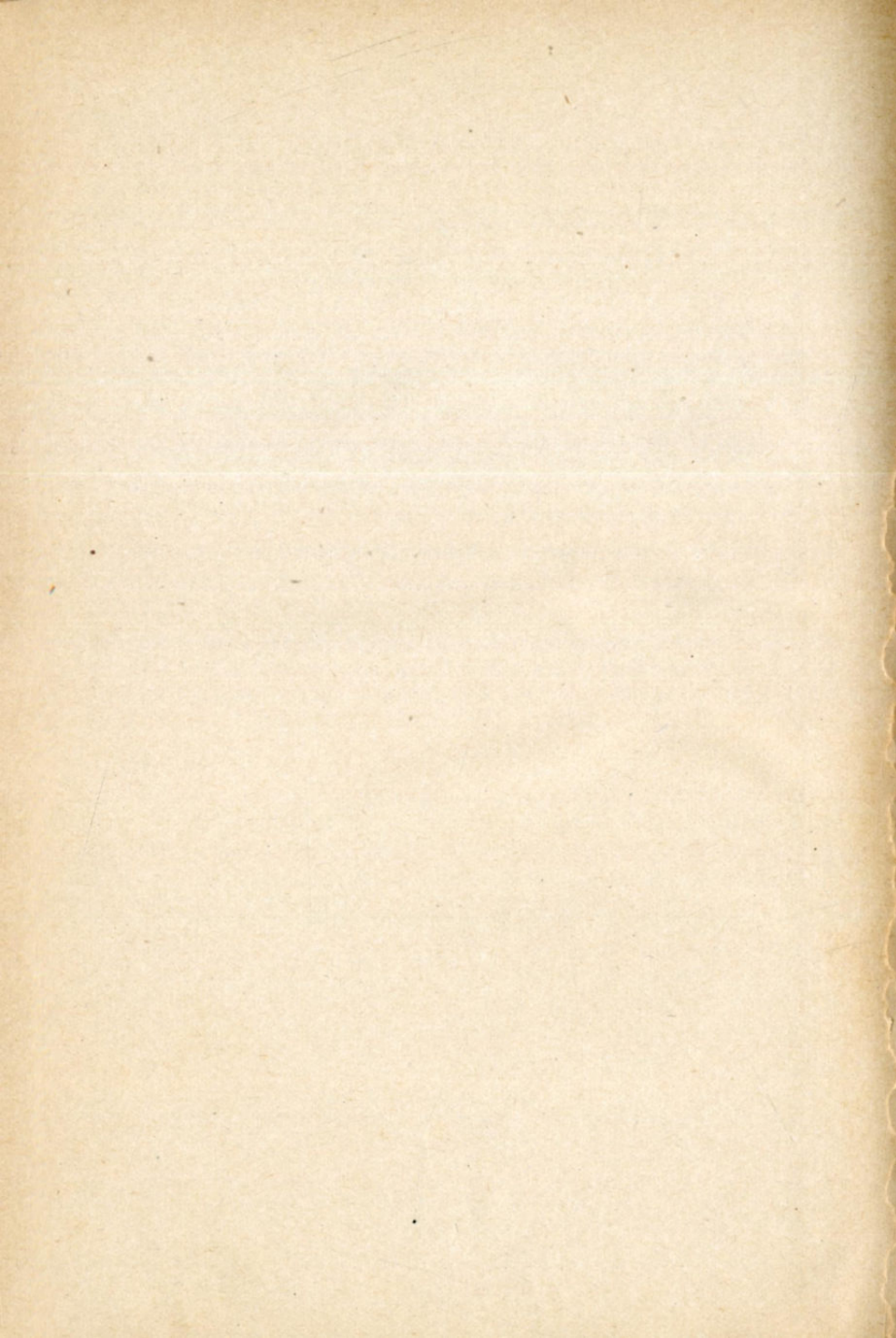
1. Відносини суспїльства до оточуючої природи	180
2. Розвиток суспїльних відносин продукції в добї капїталїзму рукодїльнї	182
а) Суспїльнї умовини повстання рукодїльнї	182
б) Походжене промислово-капїталїстичних підприємств і їх внутрішнї відносини	188
в) Суть капїталїстичного підприємства (робоча сила як товар)	193
г) Вплив розвиваючих ся капїталїстичних підприємств на відсталї форми продукції	201
г) Капїтал торговельний і промисловий	205
3. Способи суспїльного подїлу продуктів в мануфактурнїй добї ..	206
4. Подїл суспїльного продукту межі рїзними капїталїстичними класами	213
а) Зиск	213
б) Грунтовий рент	223
в) Заробїтна платня	235

5. Головні черти суспільної психології мануфактурної доби	244
6. Сили розвитку і його напрям в першій періоді промислового капіталізму	265

VII. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛІЗМ.

ПЕРІОД МАШИНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ.

1. Відносини суспільства до природи	276
а) Походжене машини	276
б) Що то є машина?	278
в) Розширене машинової продукції	284
2. Суспільні відносини продукції в добі машинового капіталізму	289
а) Розвиток простого спів-робітництва і поділу праці в поодиноких підприємствах	289
б) Розвиток суспільного поділу праці	293
3. Розвиток способів поділу в машиновім періоді капіталізму . .	295
а) Грошовий оборот	295
б) Кредит	296
в) Акційна форма підприємства	306
г) Біржа	308
г) Спекуляція	310
4. Поділ суспільного продукту межі різними капіталістичними класами	314
а) Зиск	314
б) Рент	318
в) Заробітна платня	320
5. Головні зміни суспільної психології в добі машинового капіталізму	339
6. Процеси суспільного розвитку і упадку в добі машинового капіталізму	369
а) Кризи	370
б) Синдикати підприємців	382
в) Інтеграція підприємств	388

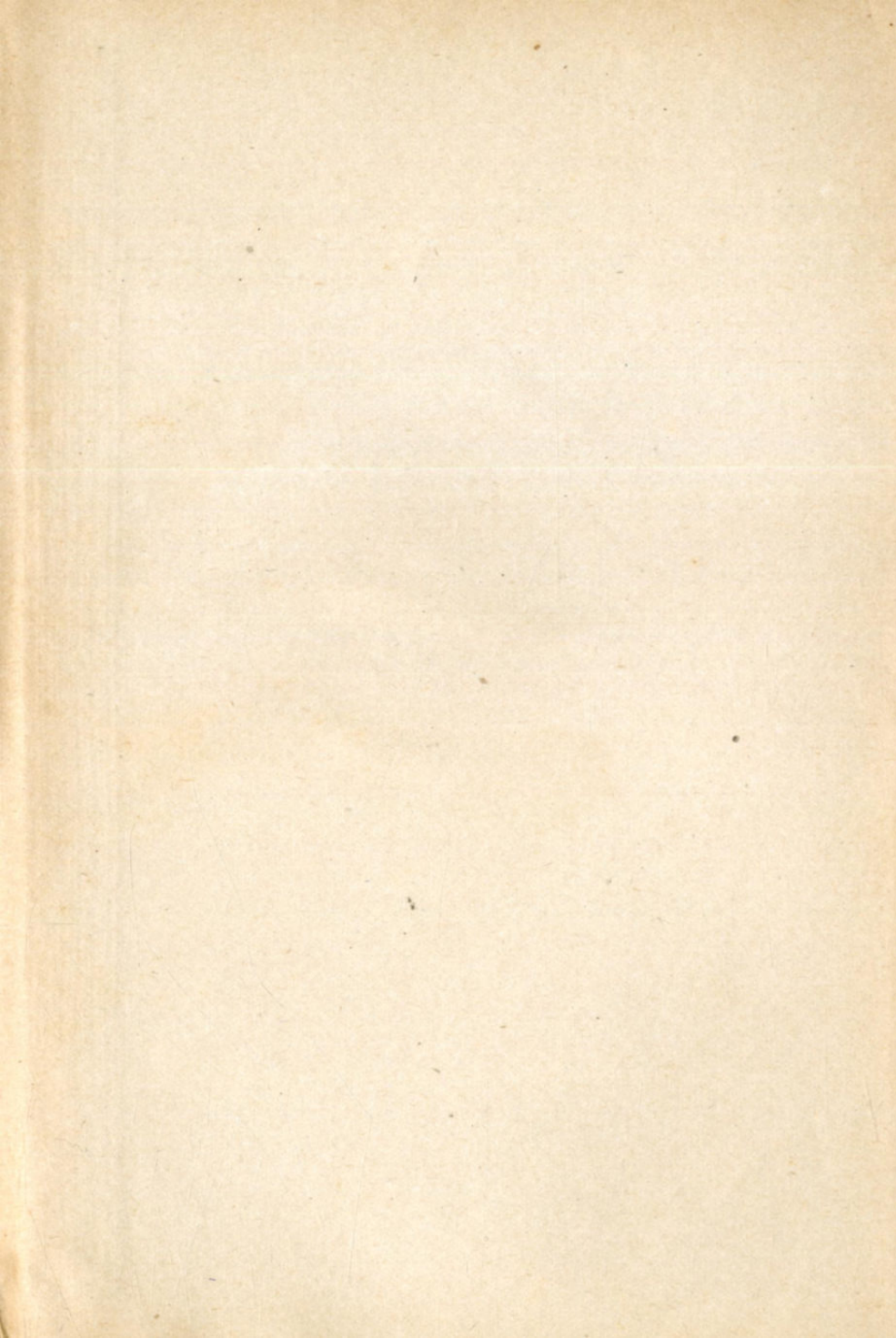

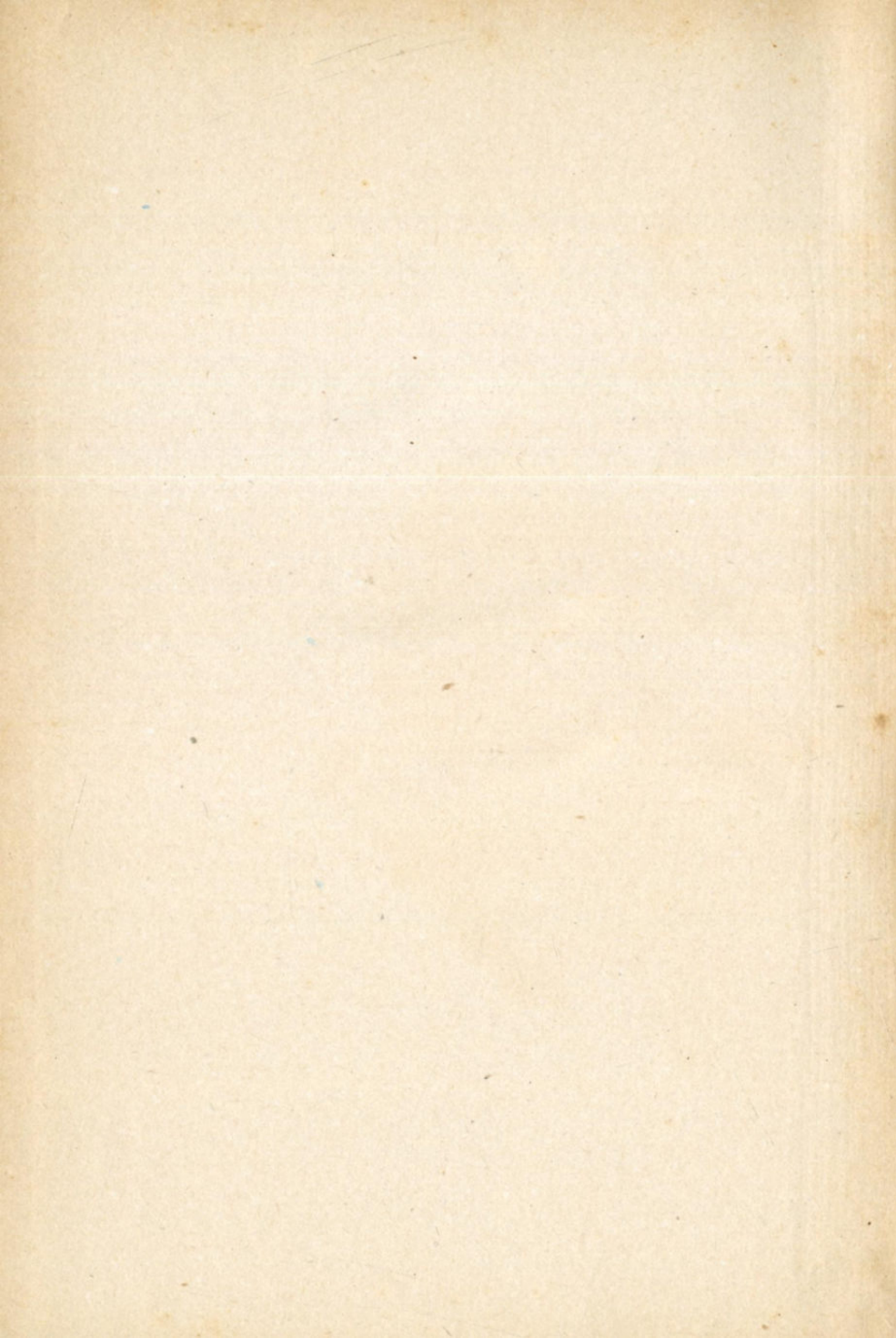
СПРАВЛЕНЄ ПОХИБОК.

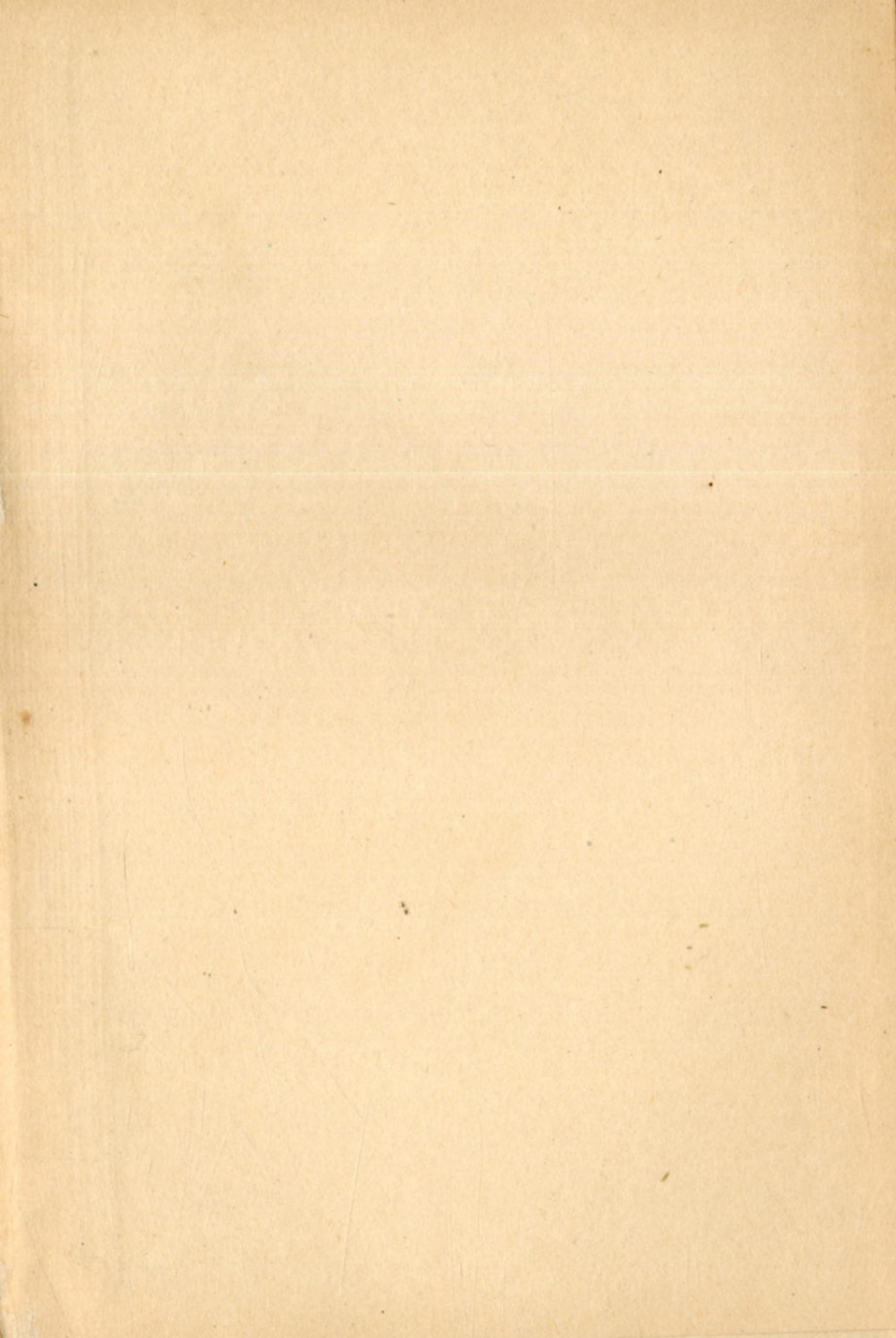
На стор.	65.,	в 10.	стріч.	з дол.	зам.	“точкою”	має бути	“точкою”;
”	”	73.	”	16.	”	”	”	” “роширили ся” має бути “поширили ся”;
”	”	83.	”	13.	”	”	”	” “божества” має бути “божества”;
”	”	89.	”	24.	”	”	”	” “безнастанну” має бути “безнастанну”;
”	”	102.	”	20.	”	”	”	” “сестематично” має бути “систематично”;
”	”	103.	”	6.	”	”	”	” “посередних” має бути “посеред них”;
”	”	114.	”	21.	”	”	”	” “торм” має бути “форм”;
”	”	117.	”	2.	”	”	гор.	” “котрого” має бути “котрої”;
”	”	123.	стрічка	7.	з долини	має бути там,	де стрічка	10 з долини, а 10 там, де сема;
”	”	131.,	в 14.	стріч.	з дол.	зам.	“прицею”	має бути “працею”;
”	”	141.	”	6.	”	”	”	” “зе” має бути “за”;
”	”	151.	”	9.	”	”	”	” “сановище” має бути “становище”;
”	”	179.	”	18.	”	”	”	” “винадено” має бути “винайдено”;
”	”	194.	”	9.	”	”	”	” “роборої” має бути “робочої”;
”	”	204.	”	13.	”	”	гори,	межи словами “вигляд великих” має бути вставлене “виробів”;
”	”	213.	”	10.	”	”	”	зам. “прокуційні” має бути “продукційні”;
”	”	225.	”	5.	”	”	дол.	” “власитеръ” має бути “власитель”;
”	”	226.	”	4.	”	”	”	” “на” має бути “над”;
”	”	282.	”	1.	”	”	”	” “потрібна” має бути “подібна”;
”	”	286.	”	1.	”	”	гор.	” “нашини” має бути “машини”;
”	”	287.	”	5.	”	”	дол.	” “примірено” має бути “примінено”;
”	”	290.	”	9.	”	”	гор.	” “підприємств” має бути “підприємств”;
”	”	299.	”	6.	”	”	дол.	” “назначевого” має бути “назначеного”;
”	”	343.	”	7.	”	”	гор.	” “по 100” має бути “по 75”.

B-60463

page

Б 60.763

2 кр.
1920

А. БОГДАНОВ

КОРОТКИЙ ВИКЛАД
ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ВИДАНО УКРАЇНСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В АМЕРИЦІ